ԳՐԱԿԱՆ ՑՈԼՔԵՐ

3

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

ՅՈՒՇԻԿՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՒԷՐ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆԻՑ

ԳՐԱԿԱՆ ՑՈՂՔԵՐ

3

Հրատարակութիւն դպրոցական գործածութեան համար, պատրաստուած գրական եւ դաստիարակչական պահանջներու համաձայն։

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԱԿԱՆ ՑՈՂՔԵՐ

3

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

ՅՈՒՇԻԿՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

A II 88785

Академия наук Армянской ССР Фундаментальная библиотека

ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս ՂԱԶԱՐ

1946

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

«Գրական ցոլքեր»ու սոյն հատորը կը պարունակէ մասեր Հ. Ալիշանի *Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց* երկու հատորներէն։ Յուշիկները իրապէս արդիւնք են մտայնութեան մը. սակայն պակաս չէ անոնց մէջ զգացումն ալ, որ ջերմացուցած է բազմաթիւ էջեր։ Միայն ներկայացուած են լեզուով մը՝ այսինքն ժամանակի աշխարհաբարով, որ հեղինակի սրտին հետ չէր խօսեր ու նոյն ատեններն չէր բովանդակեր բոլոր տարրերը գրական յարմար գործիքի մը. որով նիւթն ալ կրած է լեզուի այս անբաւականութենէն եւ անհամբերութիւններէն։ Ասով հանդերձ խորքին, նպատակին ու մերթ նաեւ ներկայացման մէջ, ոչ միայն յաջող եւ օգտակար այլ նաեւ վայելուչ եւ գեղեցիկ կտորներ պակաս չեն։

Սոյն հատորիկին մասերը կը հրատարակուին Ալիշանի գործածած աշխարհաբարը վերածելով արդի գրական լեզուի ձեւին եւ ըսելու կերպերուն, առանց փոփոխելու հեղինակին նախադասութիւն եւ պարբերութիւն կազմելու եղանակը, որ ծաւալուն եւ շղթայուած ասացուածներով է. ընդհակառակն ջանացուած է պահել կարելին չափ հեղինակին գործածած բառերը. մինչ պատմական ու տեղագրական կտորներու մէջ մերթ գրութիւնը

ամփոփուած է։ Գուցէ գտնուին անձեր որ կէս մը սրբապղծութիւն նկատեն լեզուին այս վերածումը· սակայն սոյն հատորին նպատակն է մերձենալի եւ հրապուրիչ ընել աշակերտ ընթերցողներու իր նիւթը որ իրապէս գեղեցկութիւններ կը պարունակէ· ընդհակառակն կարելի չէ որ՝ մանաւանդ արդի պատանիներ, հանդուրժեն ընթերցումը գրաբար դարձուածքներով ծանրաբեռ գրուածքի մը։ Միւս կողմէ այդ աշխարհաբար լեզուին ալ գաղափար մը տալու համար, անփոփոխ կը հրատարակուի Ցուշիկներու վերջաբանը։

ՆԱԽԱԲԱՆ ԱՌ ՀԱՅԿԱԿ

Ա

Հայրենի՛ք...: Այն քիչ անուններէն է զոր գրեթէ ամօթ է բացատրել զգօն եւ բարեկիրթ անձի մը, թէեւ շատգէտ մէկը չըլլայ. մտքէն առաջ գրեթէ սիրտն է որ կը հասնի, կ'ըմբռնէ եւ կ'իմանայ. կ'իմանայ՝ նոյն իսկ երբ չի կրնար քիչ բառերով ու խօսքով բացատրել զայն, մանաւանդ ուր բարոյական եւ քաղաքական տեսութիւններ այլայլած կամ զանազանած են անոր իմաստը:

Արարածներու մէջ՝ որոնց հետ կ'ապրի, մարդուս ամէնէն յատուկ եւ ազնիւ ձիրքն է միտքը կամ բանականութիւնը, որ կ'ուզէ ըմբռնել, ճանչնալ, դատել. իր ծանօթութիւններուն ալ գլխաւոր առարկան նախ ինքն եւ իր նմաններն են՝ մարդկութիւնը: Եւ ինչպէս շուտով կ'իմանայ թէ իբր մարդ հաւասար է ամէն մարդու, բայց ամէնքն ալ զատ զատ մարդիկ են, այսպէս նաև շուտով կը ճանչնայ եւ կ'ընտրէ անոնցմէ բազմութիւն մը որ նման են իրեն այն բաներով՝ որոնցմով չեն նմանիր ուրիշներու. այսպէս կը ճանչնայ ազգերը եւ անոնց մէջ իր համազգին, *ու երկրիս վրայ բնակութեան համար գրաւած ասոր տեղն ալ իբր* Հայրենիք: *Մարդուս բնական է փնտռել եւ սիրել Հայրենիքը:*

Ո՞ւր է հայրենիքը: — Կան ազգեր որ պատմական ժամանակներու սկզբնաւորութենէն երկրիս միեւնոյն տեղը կեցեր ու մնացեր են. իրենց հայրերը ու նախահաւերը որդւէ որդի միշտ միեւնոյն տեղւոյն վրայ ծըներ, սներ ու մեռեր են եւ ասոնց վերջին սերունդներն

ալ մինչեւ այսօր կը բնակին անոնց ձեռագործ յիշատակներուն մէջ եւ անոնց մարմնի նշխարներուն քով. սակայն կան ալ որ ուրիշ տեղ ծներ ու հիմա ուրիշ տեղ կ՚ապրին եւ գուցէ ուրիշ տեղ ալ մեռնին. իրենց օրօրանն եւ գերեզմանը ձգուած են հեռաւոր դաշտերու ու լեռներու վրայ, որոնց մէջտեղ ուրիշ ազգերու օրօրաններ եւ գերեզմաններ կան՝ աւելի իրարու մօտիկ. նման մեր Եփրատ գետին, որ բխելով Սեւ ծովէն հազիւ աստիճան մը հեռու Բարձր Հայքի գագաթներէն, կը վազէ դէպի արեւմուտք եւ հարաւ գրեթէ նոյնչափ մօտենալով Միջերկրականի Հայոց ծոցին ու դարձեալ անկէ ալ փոխելով ճամբան կ՚երթայ հարաւախառն արեւելք եւ կը թափի Պարսից ծոցէն Հնդիկ ծով: Այսպիսի ազգերու հայրենիքը ճշդել գուցէ դժուարին ըլլայ:

Սակայն ո՞վ կայ՝ որքան ալ տարագիր ու թափառական պանդուխտ՝ որ իր սկզբնաւորութեանը չունենայ հաստատուն կէտ մը: Երկրիս մէկ ծայրէն միւսը տեղափոխիկ ծովագնաց եւ օդաչու թռչուններն անգամ, ինչպէս արագիլն ու կռունկը, ծիծեռնակը եւ սագը, ունեցեր են պզտիկ տեղ մը, բունիկ մը, ըլլայ աշտարակի մը ծայրը, ըլլայ երդիքի մը խորշին կամ պատի մը ճեղքուածքին մէջ, բարձրածայր ծառի մը գագաթը եւ կամ ջուրի մը եզերքը, ա՛ն է իրենց հայրենիքը, ուր յետ աշխարհաշրջիկ եւ օդափոխիկ տարագնացութիւններու կը դառնան նորածին ընտանիքով եւ հաճելի եղանակին մէջ երկրորդ անգամ մըն ալ ուրախ կեանք կ՚անցնեն: Մարդս ալ՝ որ անգէտ է իր կեանքին վերջին կէտին թէ ուր պիտի դադրի եւ իյնայ, գիտէ՛ գոնէ իր սկզբնաւորութիւնը: Կան դժբախտաբար որ ծնողք ճանչցած չեն, բայց գիտեն իրենց ծնունդի վայրը, քաղաքը, գիւղը. ա՛ն է իրենց հայրենիքը եւ անոր հետ նոյն օրէնքներով կառավարուած տեղերը եթէ ընդարձակ ըլլան կամ ոչ: Կան ալ, ո՜հ մարդկային խեղճութիւն, որ չեն իմացեր եւ զգացեր թէ ինչ է ծնողի մը ծոցը, համբոյրն ու գգուանքը. չեն սնած կաթովը անոր՝ որու արիւնէն կազմուած են, չեն ճաշակած մօր մը քաղցրութիւնը. եղբայր մը իրենց ձեռքէն չէ բռնած

եւ քոյր մը զիրենք չէ դրկած, սակայն այսպիսիներն ալ ճանչցած ու զգացած են սէրն ու քաղցրութիւնը հայրենիքին՝ որ համատարած եւ անյիշաչար ծնողներու պէս կ'ընդունի ու կը գգուէ ամէն համազգի եւ համալեզու:

Տեսեր եմ իր ծագումին անծանօթ երիտասարդն ալ, որ իրեն փառք ու հաճոյք կը սեպէր պաշտպանել եւ մեռնիլ իսկ պաշտպանելով այն երկիրը՝ ուր ծներ եւ սներ էր եւ ուր կ'ապրէր իրեն լեզուակից եւ կրօնակից նմաններուն հետ: Ո՜րքան քաղցր եղած է անոր դարձը յետ բազմամեայ զինուորութիւն մ'անցնելու, հեռաւոր եւ տարբեր քաղաքներու եւ բերդերու մէջ, յետ օտար աշխարհներ բանակներու եւ պատերազմներու մէջ մտնելու եւ զանազան դիպուածներէ ու վտանգներէ անցնելու. կամ անոր որ աւելի խաղաղական բախտի պատահելով՝ ուսմունքի կամ վաճառաշահութեան կամ ծառայութեան պատճառով կ'երթայ հեռաւոր աշխարհներ ու քաղաքներ, կը տեսնէ ու կը ստանայ զանազան սովորութիւններ, բարքեր ու լեզուներ եւ այսպիսի նիւթական շահերու ծրարները կը բերէ այն քաղաքը կամ գիւղը՝ ուր անցած են իր կեանքի առաջին տարիներն ու դէպքերը. ի՜նչպէս սքանչելի կը թուին իրեն այն քաղաքին կամ գիւղին հին եւ մեծ շէնքերն, իր զուարճութեան դաշտերն ու բլրիկները, իր խաղերուն եւ փոքրիկ հասակակիցներու ընկերութեան տեղերը. սրբազան կամ հանրային ժողովարանները ուր իր ծանօթներուն եւ ընկերներուն հետ կ'երթար եկեղեցական կամ քաղաքական տօն մը, հանդէս մը կամ պարտք մը կատարելու եւ դառնալու զուարճութեամբ ու մխիթարութեամբ:

Ո՜րքան ծանրագին է այն շէնքը կամ տունը, ուր սներ ու մեծցեր եւ մանաւանդ ուր ծներ է...: Ո՜հ, աշխարհիս մէջ կրնա՞յ աւելի ցանկալի անկիւն մ'ըլլալ, եւս աւելի եթէ հոն ճանչցած ալ ըլլայ իր ծնողքն ու հարազատները, ու դեռ աւելի եթէ դեռ յոյսն ունենայ զանոնք նորէն տեսնելու. հապա եթէ տակաւին տունը չգտած գտնէ այն հարազատները, այն ծնողքը՝ որ զին-

քը դիմաւորելու եկեր են ու հիմա զիրար դրկերնուն վրայ առած կը բերեն իրենց ընտանեկան վառարանին կամ սեղանին շուրջը...։ Հոս միայն ընտանեկան եւ խնամեկան քաղցրութիւն մը չէ զգացուածը, հոս կայ նաեւ հայրենիքի զգացումն ու սէրը, որ նոյնպէս պակաս զգալի ու ախորժելի չ'ըլլար, եթէ կենդանի յիշատակներու տեղ գտնէ միայն անկենդան յիշատակներ. մանաւանդ թէ անոնց մէջ ըլլայ նաեւ այն յիշատակարանը, որ միջոց մըն է կեանքի, մահուան ու անմահութեան դերեզման մը։ Եթէ այս դերեզմանը կորսուած կամ ծածկուած ըլլար եւ հնարաւոր գտնելու եւ գնելու դրամով, բարեկիրթ սիրտը պանդխտութենէ դարձին իր ինչքերուն կէսն ալ կու տայ ստանալու համար սիրելին եւ ընտանիին դերեզմանը։ ...

— Կրնա՞յ արդեօք գտնուիլ անզգայ անկրօն ու կարծրակուռ սիրտ մը որ ըսէ. ի՞նչ կ'ընես, ով երիտասարդ, մինչդեռ աշխարհիս բոլորը անակնկալներու եւ իր զարմանալիքներու դուռը կը բանայ քեզի, դու այդ բախտին նպաստող դրամդ այդպէս զո՞ւր կը վատնես գնելով երկու կանգուն կոշտ հող ու մէկ քանի չոր ու պժգալի ոսկորներ, որոնց վրայ մարդ չի կրնար առանց զզուանքի նայիլ...։ Աղօթենք Հայկակ, որ այսպիսի ձայն մը չհասնի երբեք քու եւ նմաններուդ ականջին։ Իր կեանքը վերջացուցած մարդուն թողած ամէնէն խղճալի յիշատակն ու նշխարը արդարեւ իր մարմնին մնացորդն է. սակայն անկէ աւելի անգին, ցանկալի եւ սրբազան բան չկայ աշխարհիս վրայ այդ մարմնին հաղորդակից կամ արենակից ապրող մարդուն համար. ու որքան սիրելի են այդ նշխարները, ա՛յնքան ալ զանոնք պահող տեղը, հողավայրը, դերեզմանը. ըլլայ ասիկա հոյակապ մահարձաններով շիրիմ մը կամ պարզունակ քար մը, կամ մինչեւ իսկ անշիրիմ պարզ հողը, վրան մէկ քանի ծաղիկներով կամ նոյնիսկ լոկ կանաչ խոտով եւ նշանակուած երկճիւղ փայտով մը՝ խաչով։ — Մարդուս համար ծննդեան վայրը կամ տնակը եւ նախահայրերու դերեզմանը երկու կէտերն են որոնց մէկուն վրայ պէտք է կեցնէ կարկինը այն սիր-

տը՝ որ չգիտնալով ուրիշ սահման, կ՚ուզէ ուրուագրել սահման մը իր հայրենիքին։

Իրապէս մեր կեանքը կարճ ընթացք մըն է ընդմէջ երկու իջեւանատուներու, առաջինը օրօրոց, երկրորդը հողոց, զոր կրնանք նաեւ կոչել Ծնարան եւ Քնարան։ Սակայն արդեօք մարդս միայն ծնանելու ու մեռնելո՞ւ համար եկած է աշխարհ։ — Ոչ. մարդս խոհուն եւ գործօն էակ մըն է. թէեւ քիչ բան կրնայ կատարել եւ համառօտ ժամանակամիջոցի մէջ՝ իջեւան մը լոկ ընթանալու չափ, բայց այդ ժամանակամիջոցը, այդ ընթացքը, եւ մանաւանդ այդ գործերը կը բովանդակեն Հայրենիքը։

Եթէ գործերը չըլլային, այնքան սիրելի եւ ուրախական չէին ըլլար ոչ ծնունդի եւ ոչ մահու յիշատակները. մեզի սիրելի եւ ցանկալի են հանգուցեալներու գերեզմաններն ու յիշատակները անոնց կատարած գործերուն կամ կատարել յուսացածներուն համար։ Ուրեմն թէեւ այդ ծնարաններն ու քնարանները կը համարուին իբր հայրենիքի կէտեր ու կեդրոններ, սակայն անոնցմով կ՚ենթադրուի գործերու յիշատակը, այսինքն բարոյական կեանքը՝ մարդու մը, ազգի մը, հետեւաբար նաեւ Հայրենիքին։ Որով իրապէս հոն է հայրենիքը ուր որ մեր արենակիցներն ու լեզուակիցներըը գործեր են։

Կրնայ ըլլալ որ մէկը քաղաքի մէջ ծնած եւ իսկոյն ուրիշ տեղ մը փոխադրուած ըլլայ ու հոն ապրած ու մեռած. այսպէս կրնան գտնուիլ ժողովուրդներ որ երկրէ մը ծագեր են ու հիմա ուրիշ երկիր կը բնակին. իսկ իրենց ու իրենց նահապետներու միջին սերունդներն ալ երկար ժամանակ ուրիշ երկիր բնակած ըլլան. այս միջին երկիրս աւելի իրաւացի կերպով կարելի է իրենց հայրենիքը անուանել, կամ ինչպէս այս առիթներուն մէջ սովորութիւն է կոչել՝ երկրորդ *հայրենիք։ Ստոյգ է թէ ուր երկրորդ եւ երրորդ հայրենիքներ ըլլան, սիրտը կրնայ տարակուսիլ ու տարուբերիլ, սակայն այն ատեն հոն կը հանգչի, ուր աւելի գործերու յիշատակ գտնէ։*

Ո՜րչափ փափաքելի եւ ո՜րչափ բարեբաստիկ է ա-

նոնց վիճակը որ մէկ աչքով կը տեսնեն իրենց իջեւանին երկու հանգոյցներն ալ՝ ծնարանն ու քնարանը, միջին կէտովը հանդերձ որ կրնայ գործարան կոչուիլ։ Ո՜րքան բարեբախտ է, կ'ըսեմ, այն ազգը որ սկիզբէն ի վեր իր համալեզու նախահայրերու երկրին մէջ է կեցեր, անկէ դուրս չի գտներ իր նահապետներու ծնարանը եւ հոն կը տեսնէ անոնց քնարանը։

Եթէ խնդայ հոն կամ արտասուէ՝ անցեալ յիշատակներու համաձայն, այդ խինդը ու լացը ոչ միայն սիրով այլ եւ փառքով լի են, վասն զի քաջութեամբ կռուիլն ու պաշտպանելը աւելի արժանիք կը ներկայացնէ քան յաղթող ըլլելը. միշտ փառք ու պարծանք է իր երկիրն եւ ազգը սեպհական լեզուով ու օրէնքներով պահպանելը, ունենալը յատուկ եւ բնիկ լեզու մը, սահման մը, երկրավարութիւն մը, ծէս մը եւ յիշատակարաններ, որոնց մասին բարեկամին հետ խօսելով, կարենայ ըսել՝ մերը. ասիկա կատարեալ հայրենիքն է երկրիս ո՛ր կողմն ալ գտնուի ու ինչ դիրք ալ որ ունենայ։

Բ

Այս վերջին անդրադարձութիւնս ըրի, Հայկակ, յիշեցնելու համար մեծ խնդիր մը եւ իմաստ մը, որ երկրի բնական դիրքին համեմատ կը զանազանէ հայրենիքները՝ ինչպէս նաեւ հայրենասէրները։ Իրաւ է որ վերոյիշեալ յատկութիւններուն համար երբ մէկը իմ ըսէ երկրի մը, իրեն համար հայրենիքը միշտ գեղեցիկ է։ Բայց երբ մէկը՝ մանաւանդ երրորդ անձ մը իբրեւ բնագննող եւ բանաքննին իրարու հետ բաղդատէ երկու աշխարհներ, ի հարկէ կերպ կերպ զանազանութիւններ կը գտնէ անոնց մէջ, եւ անոնց համեմատ կազմուած կը տեսնէ բնակիչներու բնաւորութիւնն ալ թէ՛ բնական խառնուածքով ու թէ բարոյական բերումներով. երկրի մը կազմուածքին եւ ունեցած հանգամանքներուն համաձայն կը կերպաւորուին մեր սէրն ու համարումը այդ աշխարհի համար։ Ամէնուն յայտնի է թէ կլիմաները ինչ ազդեցութիւն ունին տեղացիներուն վրայ, ինչպէս

սաստիկ ցուրտ կամ տաք երկիրներու բնակիչները տկար եւ ջլատած կ'ըլլան, իսկ բարեխառն կլիմաներու բնակիչները բարեկեցիկ, բարեբնոյթ եւ կիրթ կ'ըլլան:

Եթէ երկրիս դիրքը զոր բնութիւնը անզգայ ձեռքերով ձեւացուցեր է, այնքան ազդեցութիւն ունի ազգերու զգացման եւ բարոյականին վրայ, որքան աւելի զօրաւոր կ'ըլլայ ժողովրդեան վրայ ազդեցութիւնը հայրենիքի մը՝ որուն հողին վրայ բնականին հետ երեւնան ցեղէ ցեղ ձեռագործ եւ պատմական յիշատակարաններ: Երբ մէկը քալէ օրերով հայրենիքի սահմաններուն մէջ ու տեսնէ բլուրներուն եւ լեռներուն վրայ հնաւանդ ու մերթ կիսաւեր բերդեր ու դղեակներ, հաստամուր պարիսպով քաղաքներ, հին եւ մեծ պալատներ, բանուկ ճամբաներ եւ կամուրջներ, փայլուն կամ մամռապատ կամարներ, իրենց դիրկը թաղուածներուն պէս հինցած գերեզմաններ, միաժամանակ նաեւ նոր եւ պայծառ շէնքեր ժամանակին զարգացման զուգահեռ օգտակար եւ շահաւէտ գործարաններ, կրթարաններ, հանդէսի եւ զբօսանքի վայրեր, քաղաքական եւ զինուորական հրապարակներ եւն. եւն. եւ այս ամէնուն համար եւս կարենայ ըսել թէ իմ համալեզու նախահայրերուս ձեռագործներն են, որոնց շատերուն վրայէն երկար դարեր անցեր են, ի՛նչպէս սիրտը կ'ընդարձակուի, կը բարձրանայ, կը շարժի եւ կը հանգչի ծոցին մէջ. ինչպիսի՛ օրինաւոր պարծանքով՝ գրեթէ հպարտութեամբ կրնայ ըսել թէ ասոնք իմ հայրենիքիս են, թէ ասիկա իմ հայրենիքս է, թէ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր մեր ազգը միշտ այս երկրիս մէջ եւ այս շէնքերուն ներքեւ բնակեր է. թէ ասիկա մեր հայրենական կալուածն է, զոր սեպհական օրէնքներով եւ վարչութեամբ նախահայրերս պահեր են իր հին սահմաններուն մէջ՝ ուրիշ ազգերու եւ երկրասահմաններու մէջտեղ:

Ո՛հ, իրապէս ասիկա բուն կատարեալ եւ նախանձելի հայրենիքն է, ասիկա հասարակաց բնիկ մեծ տուն մըն է, որ իր մէջ կը բովանդակէ համազգիներու մասնաւոր տուները. ասիկա կ'ազդէ բնակչին վրայ ամէն կերպով զօրաւոր սէր եւ զմայլում. ա՛ս է որ զգացու-

ցեր է. եւ ազդեր այն հրաշալի հայրենասիրութեան կիրքերը, այն աշխատութիւնները, համբերութիւնն եւ քաջութիւնները եւ մինչեւ իսկ անձնազոհումը՝ ըլլա՛յ միայնակ ըլլայ ընկերովի եւ մերթ ամբողջ բանակով, զոր հռչակեր են պատմիչները, քերթողներն ու ճարտարարուեստագէտները. անոնց վրայ կը հիմնան ընթերցողներ ու լսողներ մինչեւ իսկ երկար դարեր անցնելէն վերջ ու անոնցմով կը պարծին համազգի յետին թոռներու թոռներն ալ։... Աշխարհ չի կրնար մոռնալ երեք հազար տարուան Տրոյայի[1] առումի դէպքը, եւ ոչ ալ երկուհազար չորս հարիւր տարուան Սաղամինայի եւ Թերմոպիլէի[2] յիշատակները, որոնց վրայ պիտի պարծի միշտ յոյն մը՝ եթէ գտնուի աշխարհիս վրայ։ Այս յիշատակները երկրաւոր յաւիտենականութիւն մըն են ազգու եւ սիրուն...։

Ո՛հ, երբ այսպիսի յիշատակներու վրայ շարժի գրիչը, չի կրնար կայծեր չցայտեցնել, պատմիչը յանկարծ վիպասան կը դառնայ, քննադատը՝ բանաստեղծ։ Հայրենիքի հրեղէն հոսանքէն չհալող սիրտը շատ ապառում, այլանդակ եւ այլանիւթ է...։ Վա՛յ այդպիսի հրէշին, երկիրս կը հալածէ զինքը, երկինք չի կրնար ընդունիլ սիրտ մը՝ որ այնքան կարծր եղած ըլլայ երկրիս վրայ. անհնար է որ հայրենատեաց մը եւ լոկ անհայրենասէր մը առաքինի ըլլայ, թող թէ սուրբ։ Երկնքի պատգամն է թէ իր ընկերը չսիրողը չի կրնար սիրել զԱստուած. հապա իր բոլոր ընկերները բովան-

1 Տրոյայի առումը յոյն զօրագունդերէ մերձաւորապէս Քրիստոսէ 1200 տարի առաջ՝ ինչպէս կը ներկայացնէ աւանդութիւնը, ծանօթ է ամէնուս եւ անմահացած Հոմերի Իլիականով։

2 Յոյներու պարսիկ բանակին դէմ տարած մեծ նաւային յաղթանակը Սաղամինէի առջեւ՝ Աթէնքի դիմաց, 480ին Քրիստոսէ առաջ. մինչ նոյն տարին Թէրմոպիլէի կիրճին մէջ Լեւոնիդաս Սպարտացին իր գունդով բուռն դիմադրութիւն մը կը կատարէ պարսիկ մեծ բանակին յառաջխաղացումը գոնէ յապաղելու համար, նուիրելով զինուորներուն հետ իր կեանքը հայրենիքին։

դակող հայրենիքը չսիրողը, ի՛նչպէս սիրէ ամէն սիրոյ կեդրոն եւ մաքուր հոգիներու հանդերձեալ բնակարանն ու չտեմարանը։

Գ

Բայց բաւական պատեցանք, Հայկակ, քննելու եւ տեսնելու հայրենիքը. դառնանք եւ փնտռենք մեր սեպհական հայրենիքն ալ։ Միթէ չկա՞յ Հայ Հայրենիք *մըն ալ. միթէ Հայն ալ չունի՞ իր* Հայաստանը*։ Ո՞ւր է այս հայրենիքը, ո՞ւր է այն աշխարհը։... Ո՛րքան դիւրին եւ ո՛րքան դժուարին պատասխան. ո՛րքան քաղցր եւ ո՛րքան դառն յիշատակներ։*

Եթէ առաջին տեսութեամբ իբր հայրենիք ընդունինք ամէն մարդու ծնած, սնած եւ ապրած տեղը, ո՛րքան օտար եւ իրարմէ հեռու տեղեր պիտի կազմեն հայերու հայրենիքը։ Եւրոպայի արեւելեան եզերքներէն մինչեւ Ճաւա կղզին, Նեղոսի ափերէն մինչեւ Վոլկայի բերանը, անձմեռ Միջագետքի խորերէն մինչեւ անամառ Ֆինլանտայի դաշտերը հայ ընտանիքներ եւ ընկերութիւններ կը գտնուին եւ կը բնակին։ — Ո՞ւր է անոնց հայրենիքը. միթէ իւրաքանչիւրին ծնած տե՞ղն է, որ այնքան կը տարբերի միւսներու ծնունդի տեղէն, ո՛րքան աննման աշխարհներ՝ իրարմէ. ի՞նչպէս կրնան հայեր մէկ հայրենիք ունենալ։...

Պէտք է որ այնքան ցրուած ու ցանուած համազգիները համարինք իբր գաղթական, իբր օտարատունկ բոյսեր՝ եւ ոչ բնիկներ։ Ազգին հայրենիքը փնտռելու է հոն՝ ուր որ աւելի բազմութիւն կայ եւ ուր աւելի իրարու մօտ կը բնակին. թէեւ աս ալ մեր ազգին համար այնքան դիւրին ճամբայ չէ. որովհետեւ բաւական մօտիկ բնակութեամբ ալ, տակաւին շատ ընդարձակ եւ անհուն երկրի մակերեսի վրայ տարածուած կը գտնենք մեր ազգը, որ կարող չէր այնքան տեղ գրաւել իր համալեզու եւ համարիւն անհատներով, բայց եթէ ըլլար չինիներու պէս բազմածին եւ աճեցուն ազգ մը. վասն զի սկսելով գրեթէ Պարսիկ ծոցի հարաւ–արեւելքէն՝ աշ-

խարհագրական լայնութեամբ 10–20 աստիճանէն, մեր համազգիները կը գտնուին ցանցառ կամ խիտ բնակութեամբ մինչեւ Ադրիական ծով ձգուած երկիրներու մէջ՝ դէպի արեւմուտ-հիւսիս, կարծես անընդհատ գօտի մը ձեւացնելով, մերթ նեղ եւ մերթ լայն: Սակայն թողլով այս ընդարձակ միջոցին երկու ծայրերն ալ (ուր աւելի ցանցառ եւ ցրուած է հայութիւնը), մէջտեղերը (ուր աւելի խիտ եւ մօտիկ է բնակութիւննին) փնտռենք մեր հայրենիքը. իրապէս կը տեսնենք որ մեր ազգին բազմութիւն մը կը բնակի վերին–Եփրատի երկու կողմերը. աջ կամ արեւմտեան կողմէն՝ մինչեւ Ալիս (Գըզըլըրմաք) գետին եզերքը. ձախ կողմէն կամ արեւելքէն՝ մինչեւ Կուր գետ եւ անկէ անդին ալ մինչեւ Կասպից ծով, հիւսիսէն ալ մինչեւ Կովկաս եւ հարաւէն մինչեւ Միջագետքի անապատը: Այս վերջին միջավայրն ալ դեռ բաւական ընդարձակ է մեր ազգին համար. ուրեմն եթէ ասոր ալ չորս սահմանները ամփոփենք, կրնանք տեսնել չափաւոր երկիր մը Եփրատի երկու կողմերը, որուն աջակողմինն է Փոքր Հայք, իսկ միւսը՝ Մեծ Հայք. ասոնք՝ մանաւանդ վերջինս է բուն Հայաստանը. հոն է մեր հայրենիքը. Թէեւ այսօր բոլոր աշխարհացոյցերը, աւա՜ղ, այս մեզի ցանկալի անունով չեն նշանակեր այն երկիրը, այլ անոր քանի մը նահանգներու եւ գաւառներու անունով, կամ նոր եւ օտար անուններով:

Թողլով քննել կամ յիշել դէպքերն ու պատճառները, վկայենք որ մեր ազգին մէկ մեծ մաս մը հիմա իր բնիկ եւ սեպհական սահմաններէն հեռու տեղ հաստատուած է ու կը բնակի. բայց դեռ մեծ մաս մը իր նախահայրերուն բնիկ երկրին մէջն է, այն է Մեծ Հայքի[3]:... Հոս աւելի կեդրոնացեր է հայութիւնն իր յատուկ օրէնքներով, տէրութեամբ, լեզուով եւ սեպհական

[3] Հ. Ալիշան այսպէս կրնար գրել 1870ի տարիները, երբ դեռ հայութեան մեծ զանգուած մը կը գտնուէր Ասիական Թուրքիայի հայ գաւառներու մէջ, մինչ 1914–18 եւրոպական պատերազմի շրջանին տարագրութիւններով այդ հոծ հայութիւնը կոտորուեցաւ ու ցրուեցաւ զանազան երկիրներ: Այսօր հոծ հայութիւն մը կը գտնուի միայն Խորհրդային Հայաստանի մէջ:

A II 88785

յատկութիւններով, որոնց իբր նշաններ կը մնան իր ձեռագործ եւ ձեռագիր ազգային յիշատակարանները:

Դ

Ազգային յիշատակարաններ. ասոնք են Հայրենիքի բնիկ նշանները. ասոնք են իւրաքանչիւր ազգի Հայրենիքին ամէնէն ազդու եւ զօրաւոր արձանագրութիւնները, միանգամայն ամէնէն սիրելի եւ սրտառուչ իրերը՝ երկրիս վրայ: Մենք Հայերս կրնանք յետ արտասուելու մեր անցեալ եւ կորուսած ինքնավարութիւնն ու բազմակերպ յիշատակները (որոնք երեքհազար տարիներ իրագործուեցան այդ միեւնոյն աշխարհին մէջ, զոր բնիկներ ու օտարներ կ'անուանէին Հայաստան եւ Արմենիա), կրնանք, կ'ըսեմ, հիմակ ալ դեռ մխիթարուիլ որ այս ցանուցիր ազգերնուս գոնէ կէսը տակաւին կը բնակի ու կը գործէ ու կը հանգչի հողին վրայ իր ամենահին հայրերուն, անոնց նշխարաց ոսկորներուն քով ձգելով իրեններն ալ. ու տակաւին յետ այնքան ապատակութիւններու եւ աւերումներու, որ թերեւս ամէն երկիրներէ աւելի մեր երկրին վրայ պատահեցան, կրնայ տեսնել իր ազատիշխան նախահայրերու վաղեմի ու կիսաքանդ յիշատակները. կրնայ ճանչնալ այն վայրերը, ուր իր համարիւն եւ հայալեզու առաքինիներու եւ քաջերու գործերն ու արարքները կատարուեցան եւ որոնք արձանագրուեցան ու դարէ դար կը պատմուին ու պիտի պատմուին: Մենք ալ հեռաւորներս ու մերձաւորներս կրնանք մխիթարուիլ ու օգտուիլ այդ յիշատակարաններէն, զոր եթէ ժամանակը մէկ կողմէ կը ջանայ աւելի հինցնել ու մոռացութեան տալ, միւս կողմէ ալ ժամանակի դիւրութիւնները, արուեստները, գիտութիւնները, ջանքն եւ կրթութիւնը աւելի կը յայտնեն, կը նորոգեն ու կը կենդանացնեն: Զանոնք փնտռելով ու քննելով կը ստիպուիմ անգամ մըն ալ վկայել մեր անաչառ պատմահօր հետ (Խորէն. Ա. Գ.), որ թէպէտ փոքր ազգ մ'ենք տկար եւ ինկած օտար իշխանութեան ներքեւ, «սակայն քաջութեան բազմաթիւ գործեր կատարուած են նաեւ մեր աշխարհին մէջ»: Քաջու–

Академия наук Армянской ССР
Фундаментальная библиотека

թեան գործեր են՝ արխութիւն հոգւոյ, սրտի եւ ձեռքերու, արդիւնք առաքինութեան եւ քաջութեան:

Այո՛, այո՛, հայրենիքի ամէնէն հզօր հրապոյրներն են այսպիսի գործերու յիշատակները, եթէ մնացած ըլլան կամ չըլլան անոնց նիւթական յուշարարները կամ արձանները. տեսարանին գլխաւոր պատկերները ասոնք են: Եթէ այն պատկերներու համեմատ շրջանակներն ու ենթականերն ալ գեղեցիկ ըլլան, ի հարկէ բոլոր տեսարանը աւելի չքնաղ կ'երեւի, այսինքն եթէ այդ գործերուն հետ տեղն ու դիրքն ալ ի բնէ վայելուչ ըլլան, հայրենիքը կրկնապէս քաղցր եւ ցանկալի կ'ըլլայ:

Արդ այս տեսութեամբ ալ Հայաստան՝ մեր հայրենիքը, կրնայ շատ չնախանձիլ ուրիշ աշխարհներու, մանաւանդ թէ շատերու նախանձելի ըլլալ. վասն զի բնութիւնը կամ բնութեան Տէրը զարդարեր է զայն շատ գեղեցկութեամբ ու հարստութեամբ, զոր յատուկ բնագրութեամբ օր մը համառօտ մը կ'ուզեմ քեզի ներկայացնել, Հայկակ: Իսկ եթէ այս բնական եւ ազգային տեսարաններուն հետ նկատենք մեր հայրենիքին վրայ համաշխարհական երեւոյթներ ալ, այսինքն այնպիսի դէպքեր որ կամ բոլոր աշխարհիս կամ ազգերու պատմութեան վերաբերին, կարծեմ քիչ երկիրներ կրնան մեր աշխարհին հետ բաղդատուիլ կամ ոչ մէկն ալ հաւասարիլ այն երկրին, ուր հասարակաց եւ հաւանական աւանդութիւնը կ'ընդունի եղած ըլլալ դրախտը, այսինքն մարդկութեան ծագումը, տապանին հանգչելու կէտը. աճած մարդկութեան առաջին անգամ անկէ ցրուիլն ու դարձեալ Բաբելոնէ ցրուողներու շատերուն կրկին ծառայելը իբր բնակարան կամ անցարան կամ կարաւանատուն. կրնանք ըսել թէ հիմակուան զարմանալի Եւրոպայի մեծ մասն ալ Հայաստանէն անցեր է. Եւրոպական ազգերու շատ նահապետներ կամ գաղթականութեանց գլխաւորներ մեր աշխարհէն ելեր անցեր են դէպի արեւմուտք եւ ուրիշներ դէպի հիւսիս: Այո՛, համազգային տեսակէտներով Հայաստան շատ նշանաւոր երկիր մըն է. եւ այս տեսութեամբ կերպով մը եռապատիկ կ'ընդարձակուի մեր հայրենիքը, որ արդէն

իսկ բնական ընդարձակ էր թէ՛ իր սահմաններով եւ թէ մեր պատմական տեւողութեամբ:

Արդ այս բոլորը անգամ մըն ալ կը հաստատեն թէ շատ գործեր կատարուած են Հայաստանի մէջ, եւ մեր հայրենիքը պիտի ունենայ շատ յիշատակարաններ:...

Ե

Արդ ի՞նչ պիտի ըլլայ ուրեմն, ո՛վ Հայկակ, այդքան գործերու եւ յիշատակներու դիմաց իմ քեզի այս ընծայածս՝ Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց: Եթէ համեմատենք դէպքերու բազմութեան հետ՝ հազարէն մէկ, բիւրէն երկուք են. եթէ բաղդատենք գործերու գերազանցութեան հետ, կը փութամ վկայել որ այս տեսակէտով ամէնէն ընտիր եւ ցանկալի բաները չեն՝ այս քանի մը տասնեակ պատմածներս, զոր դէպքերու համաձայն կամ օրուան յարմարութեան համեմատ յիշեր եմ. ու եթէ պատմուածքին ոճին եւ ձեւին նայիս, ան ալ շատ հեղ օրուան զգացման եւ ախորժին համաձայն ըրած եմ, առանց բուն արժանաւոր ոճով ու ձեւով ներկայացնելու. մանաւանդ որ սկիզբէն չէի մտածեր առանձին հատորի մը մէջ ամփոփել ու հրատարակել. յետոյ խօսած ալ եմ մեր ռամիկ լեզուով, որ թէեւ քեզի աւելի դիւրահասկանալի եւ ախորժելի է, Հայկակ, բայց ինծի՝ որ աւելի խոր զգացեր եմ հայրենիքիս կիրքը քան բացատրեր, — ինծի՝ որ պրպտելով պատմութիւնը հնութեան մէջ, մեր նախնիքը մեզմէ շատ աւելի մեծահասակ տեսեր եմ — ինծի՝ իմ զգացումիս այս աշխարհաբար լեզուն իրապէս շատ պզտիկ, ցած եւ անբաւական եկած է. կրնամ իսկ ըսել թէ օտարացած եւ այլազգացած է մեր բնիկ գրաբարի ոճէն, որ ամէնէն աւելի ինծի հաճոյ էր. ինծի այնպէս կը թուի թէ մեծ կրակ մը փտած քուրջերով ծրարել կ'ուզեմ, երբ իմ հին եւ սրբազան հայրենիքիս հրեղէն յիշատակները այսպիսի խեղճուկ[4] լեզուով կ'աւանդեմ, թողլով իր գրաբար վսեմափայլ լեզուն:

---

[4] 1870ի շրջանին մեր աշխարհաբարը տակաւին չէր ստացած այն զգացումն ու կատարելութիւնը՝ ինչ որ ունի այժմ, բար–

Սակայն այս խօսքերս կը յայտնեն արդէն որ իմ սրտիս զուարճութենէն աւելի քու եւ քու նմաններուդ օգուտը միայն դիտած եմ, Հայկակ. եթէ կարենայի եւ ուզենայի Նարեկացիին Թռուցիկ եւ հրաթափ լեզուով վիպասանել, գուցէ սիրտս քիչ մ'աւելի զովանար եւ հանդչէր, բայց անշուշտ անով քիչերու հասկնալի պիտի ըլլայի եւ շատերու անօգուտ. եթէ տակաւին կրնամ յուսալ որ գոնէ քիչերու ալ օգտակար ըլլամ, ինչպէս որ իրապէս փափաքս եղաւ մէկ քանի պարապ ժամերու զրոյցները հրատարակած ատենս, որով երբեմն ուզեր էի հայրենիքի սրբազան զգացումի մեծ վառարանէն մէկ երկու կայծեր թափել, Հայկակ, քու եւ քեզի նման հայազգի համբակներու սրտին մէջ: Եւ որպէս զի չկարծուիմ թէ մեր հին հայրենիքի զանազան արարքները ուզած ըլլամ բովանդակել գրքոյկով մը, չհամարձակեցայ զանոնք յիշատակներ անգամ անուանել, այլ լոկ Յուշիկներ: Ասոնք յուշիկներ են միայն՝ համեմատելով յիշատակներու շատութեան եւ մեծութեան հետ. յուշիկներ են նաեւ բաղդատելով այն յոյսին եւ փափաքին հետ, որ կը պահանջէին երկարօրէն ու ճոխաբար պատմել ու լսել անոնց մասին. սակայն անստոյգ եւ ինծի համար արդէն իսկ յառաջացած ժամանակը թերեւս թոյլ պիտի չտայ որ կարենամ աւանդել քեզի անոնցմէ աւելի կատարեալ բան մը՝ քան այս անկատար Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց:

ձրանալով գրական լեզուի. որով Ալիշան կրնար այդպէս արտայայտուիլ այդ աշխարհաբարի մասին, մանաւանդ երբ բաղդատէր զայն գրաբարի հարստութեան եւ շքեղութեան հետ: Հիմա այլեւս այդ աշխարհաբարը՝ ատակ լեզու մը եղած է գրականութեան եւ իրապէս 1890է ասդին մեր գրականութիւնը ամբողջապէս աշխարհաբարով արտայայտուած. անով թարգմանուած են նաեւ համազգային գլուխգործոցներ, ինչպէս Հոմերոս, Վիրգիլիոս, եւ այլն:

Ս. ԹԷՈԴՈՐ ՍԱԼՁՈՒՆԻ

Ա

Ահաւասիկ հասաւ մեղրակաթ մայիսը, գեղեցկագոյնը տարուան տասներկու հարազատներուն մէջ՝ գոնէ մեր հայրենիքին եւ անոր նման երկիրներու համար, ուր այս հայադիր ու հայկադիր[1] *ամիսը Մարերի անունով հեզիկ ու նազիկ կը պարէ բլուրներու եւ բարձունքներու վրայ, բոլորովին կանանչ ու դալարազգեստ. ձեռքն ու ծոցը, գլուխն ու գօտին, լի փունջ փունջ եւ գոյնզգոյն ծաղիկներով, որոնք կարծես դուրս կը բխին անոր թեթեւ դարչապարներու կոխած տեղերէն: Արծաթի ալեակներով աղբերակներ կը կարկաչեն ու կը կրկջան. ծաղկափետուր թռչնիկներ կ՚երգեն ու կը պարեն, կը սահին ու կը սուրան թեթեւաթաթիկ ուլեր եւ այծեամներ. ծոպ ծոպ ծամերնին կը ծածանեն հոտաւէտ հովիկներ ու զով զեփիւռիկներ, երբ ցածնալով հովտէ հովիտ եւ ցատկելով բլուրէ բլուր, վազէ ու անցնի Հայոց բարձունքներու բամբիշը՝ մրազարդ*[2] *Մարերին: Անոր շողակաթ եւ շոգոլի*[3] *շունչէն ծաղիկները վառ վառ կը շողշողան. կը կարմրին եւ խայծ խայծ կը խանձին պտուղները. ու եթէ հասնէ՛ր ականջիդ անուշիկ ձայնը...:*

---

[1] Հայադիր — *աւանդութեան համեմատ Հայկ ոչ միայն կը նըկատուի նահապետ մեր ազգին, այլ նաեւ իբր բարենորոգիչ ընկերութեան. որով իրեն կ՚ընծայուի նաեւ տումարի մը հաստատութիւնը, որ տեւած է մինչեւ Քրիստոսի* 551 *թուականը, եւ որու համեմատ Ս. Սահակ կարգադրած պիտի ըլլայ սուրբերու տօները. այս տումարն է որ Ալիշանէ կը կոչուի* Հայադիր *եւ* Հայկադիր, *իբր Հայկէ հաստատուած եւ բուն ազգային տոմար:*

[2] Մրազարդ — *նորաբողբոջ:*

[3] Շոգոլի — *շոգիով լի:*

Ո՛հ, հայկածին Մարերիի երգը Հայոց հովասուն բարձունքներուն վրայ հազար տարիներ առաջ՝ երբ իր ազգը տէր ու ժառանգ էր բոլոր իր աստուածապարգեւ երկրին, այն ժամանակները իրեն նման աննման էր նորաբողբոջ մարերիին ալ երգը․ մեր նոր լսած երգերը այնպէս են՝ ինչպէս չոր տերեւ մը վարդին դիմաց: Ոչ մեր գուսանները եւ ոչ օտար երգիչներ կրնան արթնցնել անոր արձագանգները բարձր Հայոց անձաւներու մէջ: Եթէ ուզենք երազել փոքր ճաշակ մը կամ ձայնիկ մը, թերեւս միայն Բեթէլի[4] բլուրներէն լսուածը պատշաճի մեղրաբերան մարերիի, որ թուի թէ կ՚երգէ Եփրատի դեռ երիտասարդ վտակներով ծաղկած ծածուկ ծմակէ մը․ «Ահա ձմեռը անցաւ․ անձրեւները անցան ու հեռանալով մեկնեցան․ ծաղիկները երեւցան մեր երկրին մէջ․ կտրելու ժամանակը հասաւ․ տատրակի ձայնը լսելի եղաւ մեր երկրին մէջ. թզենին արձակեց իր բողբոջը․ մեր որթատունկերը ծաղկելով՝ բուրեցին իրենց հոտը»...: Անշուշտ եռանդուն սիրտ մը կանգ չառնելով հոս, զմայլած՝ ուզէ հողեշունչ երգիչին հետ հրաւիրել անծանօթ մերձաւոր մը, սրբազան գեղեցիկ մը, աղաւնակերպ հեզադէմ մը... «Վէմին հովանիին ներքեւ»: — Այո՛, այսօր Հայագիրը կը տեսնէ, կը յայտնէ այնպիսի անձ մը, անծանօթ մնացած անունով ու տեղով, որ ահա կը հանգչի ծառին շուքին տակ՝ քարի մը վրայ յետին եւ քաղցրագոյն հանգիստ մը՝ յաւիտենական հանգիստէն առաջ:

Ահաւասիկ նա․ նման սրբազան սքանչելի եղբօրորդիին, արդարեւ սպիտակ է ու կարմիր․ երիտասարդ մը կուռ եւ կատարեալ հասակով․ բնութիւնը՝ առիւծի եւ կերպարանքը աղաւնիի․ գիտէ մռնչել, բայց կը նախընտրէ մնչել․ իբրեւ ծանր յոգնութենէ մը եւ երկար վիշտերէ եկած՝ անմարդաձայն ձորակի մը մէջ, փռուած

---

4 ԲԵԹԷԼ – այն տեղը ուր Յակոբ նահապետը մինչ կը փախչէր իր Եսաւ եղբօրմէն, քնացաւ, եւ երազին մէջ տեսաւ զԱստուած: Հոս առնուած է Հրէաստանի նշանակութեամբ:

է տակը մենաւոր ծառի մը որ կարծես կ'ուզէ իր գետնամած[5] ճիւղերով՝ իբրեւ մայրենի թեւերով պաշտպանել զանի, որ ծառին տակ աջ թեւը դրած է ձորի եզերքէն դուրս ցցուած քարի մը վրայ ու յոգնած գըլուխն ալ թեւին. իսկ ձախը՝ կուրծքին վրայ է, պարկեշտ պատմուճանին ծալքերուն մէջ: Կարծես ծաղկազարդ մարերին, թափառելով հովիտներու եւ բլուրներու մէջ, կը փնտռէր այս երիտասարդը, որուն աչքերը սեւ, մազերը գռուզ, երեսը խարտեաշ ու հասակը երկայն էր, երախտապարտ պատմիչի մը թողած յիշատակին համեմատ: Զգեստը պարզ եւ մաքուր ու երկայն պատմուճան մըն էր՝ վիզէն մինչեւ ծունկերէն ալ վար իջնելով. մէջքը զսպուած էր գօտիով մը, սրունքները ծածկած պարթեւական սռնապաններով. դեղին դաստակները կիսաբաց. ուսին քով մէկդի դրուած էր հայկական եղջիւրաձեւ խոյրը: Դուրսէն՝ բոլորովին խաղաղ կերպարանք մ'ունէր, ներսը լի անհնարին հոգերով, որ մերթ ընդ մերթ կը յայտնուին երկու սեւ ադամանդ բացխփիկ պատուհաններէն. երբեմն բան մը յանկարծ սեւ ամպի շուքի պէս սահելով բոլոր երեսէն, կու տայ այնպիսի խղճալի ու ցաւագին երեւոյթ մը, որ կարծես քովի ձորակէն վազող վտակին նման, իրեն համար ալ բոլոր աշխարհ կ'անցնի. եւ կրնայ ըսել ինքն ալ ինչպէս Այր ցաւոցը, թէ «Անձս տրտում է մահու չափ»: Այլ շուտով դէմքին վրայ կը ծագի լոյս մը՝ նման ամպի տակէն ելած արեւու բարկ ճառագայթին եւ բոլոր անձը կը պատէ սքանչելի հանդարտութիւն մը. կը փայլէ երկայնաշար թարթիչները, ու կ'երեւայ այնպէս անուշակ ու թեթեւ քունի մը մէջ, որ կարծես կարելի է լսել իր մեղմիկ շունչէն. «Ես կը նիրհեմ բայց սիրտս արթուն է»: Ո՜վ քուն ցանկալի քան արթնութիւնը. ո՜վ հրաշալի հանդարտութիւն. ո՜վ ամբծութեան հանդիստ, ո՜վ անտրտում տխրութիւն. զեփիւռ, ծործոր, գարնան

---

5 Գետնամած – մինչեւ գետին հակած:

բոլոր գեղեցկութիւնը կը թուի լռել իրեն հետ ու մրափել։

Ո՛հ, Հայկակ, եթէ գիտնայիր այս միայնութեան պատճառը, այս քունին հարկը, եթէ գուշակէիր անոր յաջորդելիք վերջին արթննալը, պիտի փափաքէիր անշուշտ որ գոնէ Եփեսոսեան[6] մանուկներու քունին չափ երկարէր անորն ալ, կամ թէ իր կեանքին յետին քունն ալ հասնէր շուտով, խառնուէր այդ քունին, անզգալի կերպով առնէր տանէր անոր շունչը, եւ դիմացնիս թողուր անարիւն նահատակի շուշանագոյն մարմին մը, թաւալած մանուշակներու եւ արիւնի աղբիւրներու մէջ։

Բ

Բայց ո՞ւր ենք մենք. ո՞ւր է այս անծանօթ ձորակը, անծանօթ երկիրը, եւ ո՞վ է այս աննման երիտասարդը։ Միթէ կամա՞ւ մոռցան պատմիչները ու զլացան աշխարհագիրները նշանակել մեզի Կոտեր երկիրը, Սալախունիք գաւառը, Սուրէնաշէն աւանը, Պարթենից դղեակը եւ այն սրտառուչ Սեղեմնուտ ձորակը՝ ուր կը հրաւիրէ զմեզ այսօր Հայադիրը, Եփրատի բարձր հոսանքներու եզերքը...։

Այս տեղերու հնագոյն մէկ հատիկ եւ մեզի հարկաւոր յիշատակը պատահած է ամէկ 1500 եւ աւելի տարիներ առաջ. այն տարիներուն՝ որ քաղաքական մթութիւն մը կը պատէր բոլոր մեր աշխարհը, երբ Սասանեան Պարսիկ Արտաշիր՝ հալածելով արշակունի թագաւորները Պարթեւաստանէն ու Հայաստանէն, տիրեց

---

[6] Սրբազան աւանդութեան մը համեմատ Դեկոս կայսեր (249–251) հալածանքներու ժամանակ քանի մը քրիստոնեաներ կ'ապաւինին քարայրի մը մէջ Եփեսոսի շուրջը՝ հալածանքներէ ազատելու համար եւ ուր կը մնան քնոտ վիճակի մէջ, արթըննալով միայն երբ արդէն Դեկոս մեռած եւ կայսրութեան յաջորդած էր Թէոդոս Մեծն (279–295)։

բանութեամբ մեր երկրին. ուսկից հեռացած պատանին Տրդատ՝ կը մեծնար հռոմայեցիներու քով, կը պատրաստուէր քաջութեամբ վերստին տիրելու իր հայրենիքին։ Իսկ հայ նախարարներէն ոմանք կը հնազանդէին բռնակալին, մինչ ուրիշներ ապաստանած իրենց երկիրներու ամրութիւններու մէջ, կը սպասէին օրինաւոր տիրոջ։

Այսոնցմէ մէկն է Սալահունիք գաւառին տէր՝ Սուրէն, որուն ցեղաբանութիւնը չէ մնացած. այսչափ միայն կը յիշուի՝ որ Թագաւորական ցեղէ էր եւ կամ խնամի, ինչպէս անունէն ալ կարելի է հետեւցնել։ Իր անունով շիներ էր աւան մը, Սուրէնաշէն, յետոյ կոչուած Զուրէն, մօտ Պարթենից հին դղեակին, որ յետոյ կոչուեցաւ Բերդոտն, շինուած կողքին լերան մը, որու գագաթին կար բերդը, իսկ շինողներն էին Պարթեանները կամ թերեւս Պարթեւները։ Այս երկիրը գրեթէ կ'իյնայ Մեծ Հայքի սահմանածայրը, մօտ Փոքր Հայքի եւ Յոյներու բաժնին, աւելի ճիշտ Հռոմէական իշխանութեան՝ որոնք այն ատեն տիրապետեր էին մինչեւ այս կողմերը։

Յոյներու սահմանակցութեամբ կ'երեւի թէ Սուրէն ունէր յունական ախորժակներ, տիկինն ալ հելլէնուհի մըն էր, Ագուիթա անունով, որ է սիրելի, եւ ասիկա թերեւս իր բնաշնորհ գեղեցկութեան եւ անուշ բարքին համար. իրենց սիրոյն պտուղն ալ, մօրը ի հաճոյս եւ յունական մերձաւորութեան համար կոչուեցաւ Աթենոդորոս, որ կը նշանակէ «Ընծայ Աթենասի»՝ իմաստութեան դիցուհիին։ Գեղեցի՛կ անուն, որ ցոյց կու տայ ոչ այնքան ծնողներուն՝ որչափ աստուածային գաղտնի շնորհքին ընտրութիւն մը, որ կոչելով զայն հեթանոսութենէ Քրիստոսի լոյսին՝ կնքեց Աստուածատուր անունով։

Գ

Պտուղներու առատութեան ամսոյն մէջ լոյս եկաւ Աթենոդոր Յ. Ք. 269ին. կտրիճ հօր արիասիրտ որդի,

գեղեցիկ ու գարաղի[7] մօր՝ գեղեցիկ ու գողտրիկ զաւակ․ աճելով տուաւ այն հասակը եւ կերպարանքը՝ զոր տեսանք Սեղեմնուտի ձորակին մէջ, քարին վրայ հանգչող երիտասարդին վրայ: Բայց պատանեկութեան միջոցին, երբ դալար մրտենիի մը պէս շիտակ կը բարձրանար կարմրուկ ու գանգրուկ եւ ոպնիազ[8] սեւ աչքերը կը վառէին անթարգմանելի փայլով մը, վրան եկաւ այդ ճգնաժամային հասակին նախանձոտ եւ վտանգաւոր հիւանդութիւն մը: Տասնըհինգ տարեկան էր, երբ այդ աստղանման գեղեցկութիւններու մէջ ցրուեցան ցաւերու եւ վէրքերու ամպեր, անբժշկելի՛ վէրքեր, որոնք որդւոյն մարմնէն աւելի կը կեղեքէին ծնողներու սիրտը:

Երբ ցաւերու աղդած հեզութիւնը խառնուելով իր բնատուր շնորհքներուն հետ, Աթենոդոր հանգչէր՝ իր խարտեաշ գլուխը դրած մօրը ծունկերուն, եւ ձեռքերը հօրը ձեռքերուն մէջ շողակաթ կիսաբացիկ եւ կիսամաղձիկ[9] աչքերով, տարակուսել կու տար թէ այդ ցաւոցին մրուրները աւելի շնո՞րհք բերած են իրեն, թէ տարած. լուսաւոր կերպարանքը այնքան չէր խաւարած, այլ խառնուած լոկ բարակ ստուերներով: Թէպէտ նոյն այդ ցաւերը զինքը աւելի սիրելի ըրին ծնողքին եւ ծնողքը իրեն, սակայն կրնա՞ր հայր մը իր պայազատը, իր ծերութեան յոյսն ու յաջորդը՝ մայր մը իր սիրելագոյն ծնունդը տեսնել այդ վիճակին մէջ, եւ ա՛լ աւելի չզգալ սիրոյն սաստկութեան կսկիծը:

Սուրէնի զբօսանքներուն եւ Ազուլիթայի զարդարանքներու ծախքերը մեծ մասով տրուեցան բժիշկներու եւ բժշկական դարմաններու. եղան ինչ որ կրնային ընել հարուստ նախարար մը եւ որդեգորով ծնողներ. բայց զաւակնին չբժշկուեցաւ: Չմնաց աստուած՝ որու ուխտ, նուէր եւ զոհ չմատուցանէին. բայց Աթենոդոր չառողջացաւ: Եօթ տարի, կեանքին ամէնէն առոյգ տա–

---

7 Գարաղի – գորովագութ:

8 Ոպնիազ – երենոս :

9 Կիսամաղձիկ – կէս մը մելամաղձոտ:

րիները, հասակին աճելու եւ ձեւացման տարիները, անցան հիւանդութեամբ եւ ցաւերով, ու գրեթէ միասին ցնդեցաւ ցաւերէն բժշկուելուն ալ յոյսը։

Եւ յուսակտուր առողջանալէ, կը ներկայանար երկար կեանքի մը պատկերը, երբ ծնողաց աչքին առջեւ երեւնար կեանքի թելը՝ ոլորուած մոլորուած, եւ մօրը դիմաց ներկայանար անգութ մահուան մկրատը. եւ երբ դալարադեղ հասակը պատկերանար տագնապալից մըտքերու առջեւ տարածուած գետին՝ միջակոտոր[10] ծառի մը պէս — ո՜հ, ասիկա ամէն ցաւէ ցաւալի էր։... Բայց լռենք. գուցէ զուր տեղ ճմլին հին ու նոր սրտեր։ ... Այսպիսի ցաւերուն կայ զօրաւոր բժիշկ մը եւ դեղ մը միայն. — կ'ուզե՞ս ո՛վ կարօտեալ. — չորս մատ վեր վերցուր աչքերդ, կ'իմանաս, կը տեսնես։... Բայց ի՞նչ ընեն անոնք որ զուրկ են մեր սուրբ կրօնքի շնորհքներէն։

Դեռ կէս երանի անոնց ալ, որ գոնէ բնական լուսով կրօնասէր են ու բարեսէր. եւ տէր ըլլալով ազնիւ սրտի մը եւ մտածող գլխու, իրենց կեանքը մարդավայել կ'անցընեն, բարերարութիւններով կը ստանան կամ կը վայելեն այն բարիքը՝ զոր իրենց տուած չէ բնութիւնը կամ ետ է առեր։

Այդպիսի անձ էր Ադուլիթա, թէեւ զուրկ դեռ քրիստոնէութեան շնորհքէն, բայց ոչ հեռու։ Իր երկիրներուն մէջ կար լիճ մը Սիկկիբիդոն անունով (յունարէն բառ մըն է որ հայերէն գուցէ Թզենաւոր կամ Թզադարակ կը նշանակէ). լիճին եզերքը Ադուլիթա շինեց աւան մը կամ գիւղ մը, ու իրեն համար զբօսանքի տուն մը, ագարակներ ու պարտէզներ. եւ յաճախ հոն քաշուելով իր գառնուկ պատանեակին հետ, բնութեան գեղեցիկ տեսարաններով կը մեղմէր իր եւ անոր ցաւերը։ Ո՛վ գիտէ քանի՜ երկար ժամեր կ'անցնէին վայրկեաններու պէս այն ծիածածան ծովակին եզերքը, երբ Աթենոգոր մօրը կռթնցուցած իր դալար վարդենիի նըմանող գլուխը, եւ մայրն ալ իր վարսաւոր ճակատը

10 Միջակոտոր – մէջքէն կոտրած, կէսը կոտրած։

հակած բարակճիւղ ուռենիի մը պէս որդւոյն վրայ, կը նայէր մէյ մը ջուրերու հանդարտութեան, մէյ մը զաւակին անմեղ խաղաղութեան. ու այն երկու պայծառ զովութիւններու մէջ կը մարէին սրտին բորբոքած կըրակները: Լիճին միւս կողմը շինուած գիւղին դիմաց կար աղբիւր մը Արբենուտ պատշաճ ու անուշ անունով, որ աւելի անուշ խոխոջալով կ'իջնէր եւ կու գար խառնըւելու թերեւս նոյն ծովակին ծոցը, ինչպէս Աթենոգոր իր մօրը գիրկը: Անտարակոյս շատ անգամ Ազուիթա այդ աղբիւրին վազուկ արծաթները իր ոսկեհատիկ որդւոյն ցաւած մասերուն վրայ դարձուցեր, լուացեր ու մաքրեր էր: Աթենոգոր անոր քով հաւաքեր էր մարերիի գունագոյն բոյսերը նախ քան փունջ փունջ ընծայելու իր մօրը, որ միշտ մայրաբար թէ՛ իրեն եւ թէ իր որդւոյն մաս եւ պսակ կը հանէր այն մարգարտակաթ ծաղիկներէն:

Որդւոյն ցաւերուն վրայ գորովելով կը յիշէր անոր նման ցաւագարներ, մանաւանդ երբ կը տեսնէր զանոնք, որ հեթանոս բարբարոս օրէնքներու համեմատ հալածուելով բնակութեան վայրերէն՝ կը թափառէին ամայի ու անբնակ տեղեր՝ իբր նզովուածներ ու անիծեալներ: Մեր ազգին մէջն ալ կար այս սովորութիւնը, զոր յետոյ շատ խնամքով ջանացին ջնջել Ս. Լուսաւորիչ եւ իր համանման սուրբ թոռը՝ Մեծն Ներսէս, կառուցանելով չէնքերէ հեռու տեղեր՝ հիւանդանոցներ եւ ուրկանոցներ, որոնք այս տեսակ բարեգործական տեղերու մէջ կը սեպուէին հնագոյնները, բայց անոնցմէ առաջ ալ այս ազնուասիրտ տիկինը Ազուիթա շինեց Արբենուտ աղբիւրին քով տառապեալներու պատսպարան մը, ուր հաւաքուեցան երեսունըհինգ ցաւագարներ, եւ կ'ապրէին գթասիրտ Ազուիթայի ընծաներով ու կ'օրհնէին իրենց բարերարը:

Ասոնց մէջ էր Դասիոս կամ Դասիկ ծերունին. եւ ինչպէս Ազուիթա ստիպուեցաւ անոնց մայր, ինքն ալ եղաւ հայր թէ անոնց թէ ինքնին Ազուիթայի եւ Աթենոգորի: Առաջ անոնց մէջ իր պատկառելի կերպարանքը եւ արծաթափայլ երկայն մօրուքովը՝ կը կարծուէր Տէր

աստուածին կամ Վահագնի քուրմ մը․ որ քաղցր հըրթունքով քան թէ ոսկեթել քնարով կակղցնելով ամէնուն սիրտը, եթէ չկրցաւ բժշկել ցաւերնին, գոնէ բնութեան բարիքներէն եւ վայելչութեննէն սկսելով, այդ հիւանդ-ռամիկներուն միտքը բարձրացուց մինչեւ բնութեան տիրոջ․ եւ երբ հասցուց յարմար վիճակի, հանեց յայտնեց իր հովուական սրինգը ու երգեց նոր նուագ մը․ ամէնքը ափշեցուց եւ զմայլեցուց ու իր ետեւէն ձգեց զանոնք: Այս նոր նուագը սորված էր Նազովրեցի հովուապետէն, անոր վարդապետութիւնն էր, Քրիստոսի աւետարանն էր: Ծերունին Դասիկ ծածուկ քահանայ էր․ հովիւ եղաւ իր ընկերներուն, թեթեւցուց մարմնին ցաւերը, իսկ հոգիներու՝ ողջնցուց մեռելութիւնը․ դարձուց զամէնքը քրիստոնէութեան․ ցաւերու ու վիշտերու մէջ բացաւ հոգեզուարճ վարդանոց մը, դրախտ մը, ուր աւելի երջանիկ ու սրտաբաց էին աշխարհէ մոռցուած եւ հալածուած այդ տառապեալները, քան իրենց երկար գերութիւնը թօթուող ու Տրդատի յաղթական դարձով փառաւորուած դեռ դիցապաշտ Հայկազունները:

Աղուիթա եւ Աթենոդոր ալ լսեցին Դասիոսի եւ Յիսուսի ձայները ու թնդաց սրտերնին․ եւ եթէ ոչ աւազանին ջուրով, գոնէ ներսէն մկրտուեցան սիրով, եւ ծածկաբար սիրով կ՚երթային լսելու քարոզութիւնը սուրբ ծերունիին, որ յունարէն կը կարդար սուրբ գիրքը ու կը բացատրէր չհասկցողներուն:

Մինչդեռ հոն իբր աբեղական սեղանէ մը դէպի Աստուած կը բարձրանային հեզօրէն ս․ կրօնքի նուէրները, աղօթքներն ու զոհը, դիմացի աւանին քով կանգնած հեթանոս մեհեանները կը հրաւիրէին առողջն ու հիւանդը զոհի եւ պաշտամունքի Հերակլի (Վահագնի) եւ առողջութեան չաստուած Ասկլեպիոսի, որոնց տօները, յատուկ հանդէսով մը կը կատարուէին հոն տարուէ տարի:

Բարեմիտ կամ Թերամիտ[11] քուրմերը եւ նոյնիսկ ժո-

11 Թերամիտ – պակասամիտ:

ղովուրդը մեծ եռանդով կը յորդորէին Աթենոդորն ալ որ գայ ու բժշկութիւն խնդրէ այն մարդասէր աստուածներէն. բայց նա միշտ կը զգուշանար պատրուակներով, մինչեւ որ հայրն ալ տեսնելով որդւին չափահաս տարիքը — քանի անցեր էր — կը խրատէր որ անհոգութիւն չընէ: «Այս վեց տարի, կ՚ըսէր, որ մեր աստուածներուն զոհ ըրած չես, թերեւս անոր համար ալ կ՚երկըննան ցաւերդ»: Իսկ Աթենոդոր նոյնիսկ ցաւերը պատճառ կը բերէր զոհի չերթալուն, եւ ոչ միայն վեց այլ եւ կրկին վեց տարի խաբեց եւ պատեցաւ ճարտարութեամբ: Հաւանական է որ Սուրէն իբր գաւառապետ մը եւ Թագադիր, երբ լսեց Տրդատի Հռոմայեցիներէն վերադարձը, փութաց դիմաւորելու եւ կը գտնուէր արքունի բանակին մէջ՝ որ բանակեր էր Գայլ գետին եզերքը Եկեղեաց գաւառին մէջ (մօտ Սալահունիքի):

Դ

Քանի մը տարի այսպէս անցնելէն վերջ, օր մը Սուրէնաշէն աւանը թնդաց զէնքերու շառաչով. երեւցաւ թագաւորական զօրքերու գունդ մը՝ որու կ՚առաջնորդէր Մագենտ իշխանը: Ասոնք գալով Եկեղեաց Երէզ աւանէն եւ ուղղուելով դէպի Արտաշատ՝ Հայերու հին մայրաքաղաքը, կ՚անցնէին Սալհունիքի գաւառէն, որ ճամբուն վրայ էր: Ոչ պատերազմ մղելու, ոչ ալ պաշտպանութեան համար էր այդ երթը, այլ կը տանէին յանցաւոր մը, կապուած մը, թագաւորին անհնազանդ մը, ձգելու քրէական յանցաւորներու բանտը, որ էր Արտաշատ քաղաքին գետնափոր վիրապը. իսկ այդ յանցաւորն էր Գրիգոր մը... Ի հարկէ ամէն կողմէն կը վազէին հետաքրքիրներ տեղեկանալու թէ ո՞վ է, ինչո՞ւ համար է. եւ երբ կը լսէին թէ Քաջ արանց Տրդատի հօր Խոսրովի սպանողին որդին է, ի՜նչպէս կրճտելով ակռանին կ՚ուզէին վիրապը չհասած հոն սպաննել եւ ոչնչացնել զայն՝ որ քանի մը տարի վերջը պիտի ըլլար իրենց խաւարած հոգիներուն Լուսաւորիչը: Հարկ էր որ

զօրականները ու պահապանները հեռացնէին վրէժխնդիր ամբոխը եւ ապահով տեղէ մը անցընէին կալանաւորը: Անշուշտ աւելի ապահով ճամբայ ալ չկար քան մեր ցաւագնեալներու պատսպարանին սահմանները, ուսկից զզուանքով կը հեռանար այն ատեն առողջութեամբ եւ ապատութեամբ պարծեցող հայ ժողովուրդը. մինչ համարձակութիւն գտնելով հիւանդները, տկարներն ու նեղուածները՝ իբր անկար ու կարօտ մարդիկ, կասկած չէին ներշնչեր պահապաններու: Այսպէս մօտեցաւ Դասիկ իր ընկերներովն ու Աթենոգորի հետ Լուսաւորչին, որուն դաւանումը լսած էր, եւ անշուշտ աստուածային ազդեցութեամբ իմանալով թէ ինչպիսի՛ անձ է եւ ինչ բանի սահմանուած է այդ կապուածը, բերաւ իբր հլու հովիւ մը իր ցաւագար ոչխարները ու ձգեց ապագայ հովուապետին ոտքը: Այս հիւանդները վայելեցին այն սրբազան նահատակին առաջին հրաշքը եւ շնորհքը, ու վերադարձան առանց հիւանդութեան եւ ցաւերու՝ փառք տալով Աստուծոյ:

Հոն Դասիկ ծածկաբար իմացուց Գրիգորի թէ ո՞վ է իր հետը եղող իշխանորդին, գաղտնապէս հաւատացեալ է ու դեռ անկնունք: Սուրբ Գրիգոր քաջալերեց ծեր քահանան, ու պատուիրեց որ առանց վախի առնէ տանի պատանին իրենց դիմացի արեւելեան կողմը եղող աղբիւրը (Արբենո՞ւտ թէ ուրիշ մը) եւ հոն մկրտելով Աթենոգորը անուանէ Թէոդոր. Աթենասի տուրքը՝ ընէ Աստուածատուր: Այնպէս ալ եղաւ: Լուսաւորչի ծածուկ լոյսը, զոր կը տեսնէ միայն հաւատացեալներու աչքը, եւ մկրտութեան ջուրը, վերստին ծնաւ այն կայտառ պատանին, ու ջնջեցին բոլորովին մարմնի եւ հոգիի աղտն ու բիծը: Դէմքը աւելի պայծառացաւ քան ինչ որ էր մանկութեանը, իսկ հոգին աւելի եւս. եւ ոչ միայն գեղեցիկ, վայելուչ, կորիճ, այլ նաեւ շնորհազարդ սուրբ, մաքուր եւ պաշտելի անձ մը եղաւ Թէոդոր:

Երանաշնորհ մայրն ալ մասնակից ըլլալով այս աստուածային պարգեւին, երկուքն ալ չէին բաժնուէր Դասիկի քովէն, Արբենուտի ձորակը դարձուցին ծառածածուկ տաճար մը քրիստոնէութեան հայոց հեթանոսու—

թեան վերջին տարիներուն եւ վերջին ջանքերուն ատեն, երբ Տրդատ դրդուած Դիոկղետիանոսէն, հրաման կը հանէր եւ կը հալածէր քրիստոնեաները իր նոր տիրած ու ընդարձակած սահմաններուն մէջ. նոյն ոգիով իրենց երկիրներուն մէջ կը հսկէին Տրդատի հաւատարիմ անահտապաշտ իշխաններն ալ:

Բայց Սուրէն որչափ ալ դիւամոլ ու վրէժխնդիր էր, չկրցաւ խմանալ որդիին քրիստոնէութիւնը, չլսեց անոր անոյշ սաղմոսերգութիւնը Արբենուտի խոխոջանքներուն եւ Թղենուտի ծփանքներու հետ, մինչեւ որ վեց տարիներ վերջ ուրիշներ կասկածելով ու իմանալով մատնեցին, որդի մը՝ իր հօրը, անմեղութիւն մը՝ անգթութեան:

Իբր անախորժ քունէ մը արթննալով, հասկցաւ Սուրէն թէ ինչու Աթենոգոր չէր երթար զոհերով ու պսակներով պատուելու Վահագնի եւ Ասկլեպիոսի սեղանները. թէ ինչո՛ւ որդին կը սիրէր այնպէս միայնութիւնը եւ առանձնութիւնը, նոյնիսկ բուժուելէն վերջ, իբր տըղայութենէ եւ հիւանդութենէ մնացած սովորութիւն մը: Ըրաւ Սուրէն ինչ որ կրնային ընել տալ ծուռ հաւատքի մը եռանդը, հայրենի գութը եւ տիրական կամք մը. վեց ամիս աշխատեցաւ դարձնելու որդւոյն սիրտը իր չափէն վեր ալ խոստմունքներ ընելով, ցոյց տուաւ կրակոտ երիտասարդին Սալահունիքի բոլոր դաւառին ընդարձակ տէրութիւնը եւ փառքը, բայց ամենեւին չըկրցաւ աղդել քրիստոնեայ սրտին:

Հայրութիւնը փոխուեցաւ տէրութեան, տէրութիւնը՝ բռնութեան, եղաւ հալածիչ եւ դահիճ իր որդիին: Կարելի խոստումներուն փոխարէն, ըրաւ կարելի ամէն սպառնալիք, հասցուց ամէ՜ն պատիժ ու զրկումներ. ակամայ քան թէ կամաւոր անգթութեամբ տանջեց իր ոգեհատորը, սակայն չկրցաւ գտնել որդին իր նոր եւ յաւիտենական հօրմէն՝ Քրիստոսէ: Վեց ամիս վերջ յոգնեցաւ, յուսահատեցաւ թշուառ ու ողբալի հայրը. միակ եւ յետին հնար սեպեց կա՛մ փրկել որդին կամ կորսնցնել՝ իր սեւ սուրը. սպառնացաւ ու վճռեց սոսկալի մահ:

Թէոդոր բնաւ չվախցաւ մահուընէ, որ իրեն համար էր փափաքելի հանգիստ մը. բայց տեսնել նոր Սանատրուկ մը, նոր Կայէն մը, սպաննուիլ իր հօրը ձեռքով, ո՛հ, ասիկա մահէ աւելի դառն էր եւ մահերու մահ... Աւա՜ղ Ազուլիթա. ո՛չ իբրեւ կողակից ու կենակից՝ իր ամուսնական իրաւունքը, ո՛չ կնոջական մայրական խանդաղատանքը եւ գութը չկրցան ազատել իր մէկ հատիկը: Գազանացեր էր Սուրէն. աչքերէն արիւն, բերնէն մահ կը փսխէր. ոչ ոք կրնար մօտենալ անոր. անցած էր այլեւս սպառնալիքի ժամանակը. ըլլալիքը հասեր էր: Թէոդոր վերջին անգամ մը նայելով իրարու աննման իր զոյգ ծնողներուն արեւանման աչքերովը՝ վառուած որդիական եւ քրիստոսական բոցով, եւ նման աննկուն զօրավարի մը՝ որ բոլոր զինուորներէն վերջ կ՚իյնայ թշնամիին առջեւ, զսպելով արցունքները եւ թողլով այն շէնքը որ երբեմն իր ծնունդին, եւ անկէ վերջ ամայութեան եւ ունայնութեան տեղն էր, ինչպէս բոլոր աշխարհը, ելաւ գնաց անդարձ նետի մը պէս, մօր աչքերուն դիմաց չբանալու համար ծանր եւ սարսափելի տեսարան մը:

Ծովակը, ձորակը, աղբիւրներ ու հիւանդանոց չկրցան արգիլել զինքը. տալով ամէնուն յետին նայուածք եւ բարեւ մը, եւ ո՞վ գիտէ ինչպէս թափելով սրտին չափազանց ծանրութիւնը եւ յուզումը Դասիկի գրկին մէջ, եւ ընդունելով անկէ անմահութեան ճաշակը եւ կենաց հացը, երիտասարդական թափով մը ցնցելով ինքզինքը ու դուրս խոյանալով սուրբ ծերունիին դողդոջուն թեւերէն եւ արտասուաթոր մօրուքէն, փախաւ գնաց Արբենուտի ձորէն դուրս եւ անցաւ մօտիկ ու աւելի անծանօթ եւ անձայն ձորակի մը մէջ, որ կ՚ըսուէր Սեղեմնուտ. հոն եօթն օր վեր վար պտըտելով Ցեփթայէի(12) օրինորդին եւ Աբդլմսեհի(13)

12 Ցեփթայէ – Իսրայէլի դատաւորներէն մին, Ամոնի որդիներուն դէմ պատերազմած ժամանակ կ՚ուխտէ Աստուծոյ որ երբ յաղթական վերադառնայ տուն, նախ իրեն ընդառաջ ելլողը

նման, ինքզինքը հրաժարեցնելով իր ծաղիկ կեանքէն, իր պայծառ արեւէն, անգին մօր մը սրտակտուր ծոցէն, կը նուիրէր անոր միայն՝ ուսկից կու գան եւ ուր կը դառնան ամէն բարիք եւ բոլոր արդարներու շունչերը· մինչեւ որ յոգնած ու հանդարտած՝ ինկաւ փըռուեցաւ այն ծառին տակ եւ այն քարին վրայ ուր տեսանք զինքը առաջին անգամ մեր պատմութեան սկիզբը:

Ե

Հիմա գիտես, Հայկակ, ուր ըլլալդ· կը ճանչնաս թէ ո՛վ է այդ չքնաղ երիտասարդը: Կեցի՛ր հոս պահ մ'ալ· յետին պահ մը· վասն զի չկայ այլեւս երկար ժամանակ: Մօտեցիր այդ անտաշ ապառաժ ժայռին· այդ Սեղեմնուտի սաբեկայ(14) ծառին· ես կը լռեմ· դու դիտէ ու զգա՛...:

Բայց ահա հեռուէն կը լսուի վիշապի խօշիւն մը· առիւծի մռնչիւն մը· նման վարազաթեւ(15) սեւ արծուի մը կը սլանայ կ'իջնէ ձորեղերքէն վար ծառին վըրայ, ծառին ներքեւ, քարին մօտ... երկայնժանիք հըրէշ մ'է, աւելի գազան քան վիշապը, քան առիւծը, քան արծիւը... Ինքն է, ինքն է, Սուրէն սուսերամերկ... բոլորովին կատղած որդւոյն փախուստին վրայ եւ լեցուած արիւնի վրէժով· քաշելով հին պատեանէն սուրը ժանգոտ, «Ա՞յդպէս, ո՛վ երկաթ իմ երիտասարդութեանս, չյագեցած քու կոտորած այնքան թշնամի–

զոհէ· իր առջեւ կ'ելլէ իր աղջիկը՝ որ յանձն կ'առնէ զոհուիլ, սակայն կը խնդրէ հօրմէն որ թոյլ տայ լեռներուն վրայ 40 օր ողբալ իր կուսութիւնը:

13 Աբդլմսեհ – Ազգով հրեայ, որ քրիստոնէութիւնը ընդունելով սպաննուեցաւ հօրմէն:

14 Սաբեկ – այն ծառն է ուսկից Աստուած խոյ մը կախեց Աբրահամ նահապետի, որպէս զի իր զաւակին՝ Իսահակին տեղ զոհէ Աստուծոյ:

15 Վարազաթեւ – խոշոր թեւերով:

ներու արիւնով, ինծմէ իմ որդւոյս արի՞ւնն ալ պիտի ուզէիր թափել ծերութեանս ատեն» կ՚ըսէ, կ՚առնէ ու մոլեգին դիւահարի պէս կ՚իյնայ սարէ սար, ձորէ ձոր փնտռելու որդին։

Անշուշտ սատանայական ոգին կը քաշէր կը քշէր, կը տանէր զինքը ինչպէս երբեմն Կայէնը՝ Աբէլի մահուան, կամ անկէ առաջ ինչպէս ինքը սատանան ելած դժոխքի անդունդներէն (դրախտերգակ քերթողին [16] համաձայն) կը փնտռէր դուռը դրախտին, որպէս զի մեր երանեալ նախածնողները ձգէ մեղքի եւ մահուան մէջ։

Այսպէս դիւական թափառումներով հասաւ (Սուրէն) վերջապէս Սեղեմնուտի ձորակը եւ իբրեւ սեւ արծիւ մը տեսնելով բարձրէն ծառին տակ իր փնտռած որսը. հասաւ անոր վրայ շուտ ու թեթեւ...։ Բայց երկու քայլ մնացած կանգ առաւ ինքնաբերաբար կամ ակամայ. զօրանալով հայրական բնութիւնը՝ հիացաւ դիւական մոլութեան մէջ անգամ այն սքանչելի հանդարտութեան եւ անմեղութեան թափանցիկ քունին վրայ, որուն նմանը տեսած չէր երբեք։... Ո՛հ, ինչո՞ւ չձգեց սուրը ձեռքէն. ինչո՞ւ չցատկեց հակելու ու հայրական շրթունքները պտըտցնելու այն մարգարտաշար վարդերուն վրայ, այն նուրբ քրտնահար երեսներուն վրայ. այլ առանց դպչելու կեցաւ, կանչեց կերկերած կոկորդով մը՝ «Աթենոգո՛ր, որդեա՛կ»...

Թէոդոր կէս մը բանալով հեզամփոփ աչքերը ու կէս մը գլուխը վերցնելով պատասխանեց. «Հա՛յր իմ»։ Հօր եւ որդիի յետին անուանակոչումները։ Սուրէն այլայլած դարձեալ հարցուց անոր, թէ պիտի հաւանի՞ իր կամքին եւ թողլով Քրիստոսը պիտի դառնա՞յ կուռքերու պաշտամունքին...։

— Ես Քրիստոսի հաւատացեալ եմ, պատասխանեց

16 Դրախտերգակ քերթողն է Միլտոն Անգլիացին, որ առաջին մարդուն առաջին մեղքը նիւթ առած է «Դրախտ Կորուսեալ» դիւցազներգակ քերթուածին։

Թէոդոր եւ այս հաւատքիս վրայ հոս կը մնամ։

Ու նորէն դրաւ գլուխը քարին վրայ, գոցեց շըր-թունքն ու աչքերը...։ Մնա՛ք բարով արեւ, կեանք ու աշխարհ։ Բայց անգամ մ՚ալ բացաւ Թէոդոր կիսովի աչքն ու շրթունքը երբ Սուրէն ցատկելով վայրի վագրի մը պէս, երկարեց ձախ ձեռքը ու բռնելով որդւոյն եր-կու թիզ երկար խարտեաշ մազերէն, վեր քաշեց խնձորի նման գլուխը. պարկեշտ պատմուճանին օձիքէն դուրս երկնցաւ կարապաձեւ պարանոցը... Ո՛վ հրեշտակային կերպարանք, ի՛նչպէս կ՚այլափոխիս։ Իսկ Սուրէնի աջ ձեռքէն յանկարծ փայլակ մ՚էր շողաց շեշտակի...

Հոս միատեղ մէկդի կ՚իյնան պատմիչին գրիչը, Սու-րէնի սոսկալի սուրը եւ Թէոդորի ճերմակ պարանոցէն նռնանման ճեղքուած կարմրահատ գլուխը։

Զ

Ո՞ւր են հիմա մեր մայիսի ծնած ծաղիկները. ո՞ւր մնացին մրագարդ մարերիի միրգերը։ Այսպէս՝ չկայ հողածին ծաղիկ մը որ չցամքի. չկայ երկրէ բուսած պը-տուղ մը՝ որ չթօթափի. ամէն ինչ որ դալար ու պայծառ է, քիչ ժամանակ վերջ պիտի ըլլայ մռայլ ու խաւար։ Բայց ծաղիկ՝ այն ծաղիկն է, որ երբ ճիւղէն ալ զատուի, դարձեալ կը մնայ անթառամ. մանաւանդ նոր գեղեցկու-թեամբ մը կը յաղթէ կանգուն ու ճօճուն ծաղիկներու։ Այսպիսի ծաղիկ մ՚է հայրազեն զառնուկի նման սպան-նուած երիտասարդ Թէոդոր, թաւալած իր հովանաւոր ծառին եւ իր հանդիստի քարէ բարձին տակ, օշոշով ու մանուշակով հիւսուած խոտերու վրայ, Սեղեմնուտի սզաւոր ձորակին մէջ, ուր հեզամնչիկ հովիկը խոնար-հած կը խաղայ անոր արիւնլուայ վարդէ գիսակներուն հետ. մինչեւ որ երեկոյեան զովութիւնը դադրեցնէ ու պաղեցնէ կարմիր կաթիլները, ու գիշերուան լուսա-գնտիկը ծաթէ վերէն արծաթափայլ դողդոջուն ճառա-գայթները, որոնք կը մարմրին, սառեր կը դառնան՝ Թէոդորի մարմնէն ծագած հրաշափայլ լոյսին քով։

Այս լոյսը անշուշտ առաջնորդ եղաւ այդ մարմինը մեծցնող ու գգուող ու հիմա զայն սրտաթունդ փնտռող անձի մը՝ մօր մը...։

Զտեսնենք, չքննենք մենք այս մայրը Սեղեմնուտի մէջ։ Դու ալ դարձի՛ր մայրիկ, դարձի՛ր Աղութիա Դասիոսի մօտ եւ հրաման տուր. «Ե՛լ, հայրիկ, ել, գնա՛ դէպի Սեղեմնուտ. հոն կը գտնես իմ հայրաղեն գառնուկս, իմ մորկաթափ վարդենիս, իմ նուաղած ոդեհատորս. ա՛ռ ու լուա՛ այն արշալոյս ճակատը. բայց դեռ կիսալուսայ՝ բեր ինծի փունջ մը ոսկեթել մազերէն՝ որ վերջին պսակ ընեմ գլխուս. լեցուր այն չուշանացած չրթունքները մայրենի ու հայրենի համբոյրներով. ապա մաքուր կտաւներով ցօղէ՛, ցօղէ՛ այն արեւակերպ դէմքը, զոր քիչ առենէն պիտի տեսնեմ երկնքի մէջ, եւ պահէ ամէնուս ծնող հողի ծոցին մէջ»։

Գնաց գետնամած ծերունին, հետն առած Թէոդորի հին ընկերները եւ ուրիշ գաղտնի քրիստոնեաներ որ քողով ու մազով ծածկելով արցունքնին, եւ բռնած բոցաշարժ ճրագներ՝ յուղարկաւոր կ՚երթային Թէոդորի։

Կայի՞ն արդեօք անոնց մէջ, կամ թէ կա՞ր մէկը որ յուսացեր էր երկրիս վրայ ալ սրտակից ըլլալու սուրբ նահատակին, եւ անոր մօրմէն վերջ կանչելու զանիկա «Իմ Թէոդորս»։ Կը լռէ պատմութիւնը։

Կատարուեցան քահանայական ու մարտիրոսական պաշտօնը, աղօթք եւ արցունք։ Այն հովանաւոր ծառին ներքեւ, այն սեղանացած քարին քով փորուեցաւ եռանդուն երիտասարդին քնարանը ու ծածկուեցաւ մարտիրոսի մարմինը։ Անարուեստ ու պարզունակ քարակոփ խաչ մը կանգնեցաւ վկայ նահատակութեան ու հանդըստեան սուրբ Թէոդորի։

Թող գայ հիմա Աղութիա աղօթելու երանեալ ու աստուածազգեաց որդիի մը մնացորդներուն վրայ։ Ահա երեւելի տիկինը մազերը ցրուած ծառէն աւելի, ճակատը գետնին փռուած։ Սողոմոն դատաւորի երկու մայրերու նման, Հողն ու Աղութիա կը գրկեն ու այս որդեակը իմս է կ՚ըսեն։... Քիչ մըն ալ սպասէ Աղութիա, եւ ահա խաղաղութեան թաղաւորը կու տայ իր ցանկալի վճիռը, եւ քուկդ կ՚ըլլայ յաւիտեան քու Թէոդորդ։

ԿԱՐՄԻՐՆ ՎԱՐԴԱՆ

Ա

Գարնանային է ժամանակը եւ դաշտերը ծաղկալից:

Բայց արդէն Արարատի ցած եւ ծաւալուն դաշտին մէջ տաքը կրակ է, ու եթէ նոյնիսկ առաւօտներն եւ իրիկունները զով ալ ըլլան, բոլոր օրը անցընելու համար պէտք է փնտռել հով հով սարեր, զով զով ջուրեր, եւ «բարձունքներու ու հովիտներու զբօսավայրեր»:

Ահա գեղեցիկ եւ ընդարձակ բարձրահովիտ մըն ալ, որ աւելի 3000 տարի առաջ իբրեւ հաճոյադոյն եւ հովասուն տեղ ընտրուած էր մեր Հայկազն նահապետներուն, անոնց զօրքերուն ու ազատներուն համար, եւ հոն կը դտնուէին, ազգային հին պատմիչի մը համաձայն, Հայ Թագաւորներուն ամարանոցները: Անոր արեւմտեան հիւսիսային կողմէն Մասիսի արարատեան բարձրաբերձ դաբերը ցածնալով կը դաշտանան. արեւելքէն Երասխ գետը կը պատէ, իսկ հարաւէն ոչ շատ բարձր լեռներու շարք մը կը բաժնէ զայն Կոգայովիտէն եւ Վանի դաշտավայրերէն:

Այս դաշտահովիտը, 3–4000 ոտք բարձր ծովի երեսէն, Երասխի ցած դաշտավայրին մէջ բնակող Հայկազն նահապետներու ամարանոցն էր Քրիստոսէ 13 դար առաջ, երբ զբօսասէր եւ «միշտ զուարթն» Տաւարշ (ինչպէս կը ստուգաբանէ Գր. Մագիստրոս) հոն ամառնային քաղաքաւան մը շինեց, եւ իր անունովը կոչեց Տաւարշաւան կամ Նաւարշան: Իսկ Բ դարուն սկիզբը Արտաշէս Բ.ի սպարապետը՝ Սմբատ, Ալաններու Արտազ գաւառէն պատերազմական գերիներ բերելով՝ հոն բնակեցուց, եւ անոնց հայրենի գաւառին անունով Տաւարշանը կոչուեցաւ նաեւ Արտազ: Հիմա իր անուանի եւ զարմանալի Բարաբերդ քաղաքին անունով կ'ըսուի նաեւ Մակու:

Բնութեան եւ արուեստի ընտրած այս հրաշավայրը սրբազան յիշատակ մըն ալ պատուեր, սիրեր ու սրբացուցեր է — Կրօնքը: Կրօնքը՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հրաշափառագոյն հանդէսներուն վայր ըրեր է Շաւարշական դաշտերը: Որովհետեւ, վերեւ յիշուած Արտաշէսի հայրը՝ Սանատրուկ, հին Արտաշատէն եւ իր ձեռակերտ Մծբինէն աւելի կը սիրէր այս տեղը, իր անունը թողուց հոս լեռնաբլուրի մը վրայ, Սանատրուկ լեառն: Աստ քով եկաւ Թադէոս Առաքեալը, որուն աշակերտեցաւ թագաւորին աղջիկը՝ Սանդուխտ, Քրիստոսի առաջին կոյս վկայուհին, որ առաքեալին հետ նահատակուեցաւ սքանչելիօրէն: Այս երկուքին ուխտատեղի վկայարանները մինչեւ այսօր կը պատուին Թադէի վանք անունով, եւ ի պատիւ առաքեալին՝ Հայոց եպիսկոպոսական գլխաւոր թեմերէն մէկը եղաւ. իսկ Միջին դարուն՝ աթոռ մէկուն՝ այն չորս եպիսկոպոսներէն, որոնք ներկայ կը գտնուէին նորընտիր կաթողիկոսին օծման:

Առաջին երեք դարերու քրիստոնեաները Հայոց հեթանոս թագաւորներու վախէն՝ գաղտնի կերպով կը պատուէին այս սրբազան տեղը, եւ Նախախնամութիւնն ալ կարծես մասնաւոր ծրագրով կը հսկէր այս տեղին վրայ: Որովհետեւ, ուր Հայոց քրիստոնէութեան առաջին արեգակը ծագեցաւ, հոնկէ ծագեցաւ նաեւ երկրորդ արեգակը՝ Լուսաւորիչ, եւ Հայոց առաքեալին՝ Թադէոսի թաղման միայնարանը եղաւ յղութեան առագաստ Հայոց նոր առաքեալին՝ Գրիգորի: Ո՛րքան սքանչելի է Շաւարշանը, մեզի համար հոգեւոր տաճար մ՚ըլլալով, քան մեր թագաւորներու համար ամարանոց:

Այս երկու սրբախորհուրդ դէպքերուն երրորդ մըն ալ կը զուգադիպի նոյն տեղին մէջ, Լուսաւորչի ծնունդէն 200 տարի վերջ, ասկէ 14 դար առաջ (2 Յունիս 451), շաբաթ օր մը Հոգեգալուստի տօնի նախօրեակին, որ է Շաւարշանի ազգային, քաղաքական–կրօնական մեծ դէպքը՝ Վարդանանց Նահատակութիւնը:

Բ

Այս դէպքը, այս պատմութիւնը, այս անունը այնքան հռչակուած ու համբաւուած է մեր ազգին մէջ, որ ամէնէն քիչ տեղեկութիւն ունեցողն անգամ երբ կը լսէ Քաջ կամ Կարմիր Վարդան անունը՝ սրտատրոփ կը խայտայ, ու թերեւս շատեր ալ ուզեն գտնուիլ յանկարծ նոյն Շաւարշական դաշտը, նոյն Աւարայրի գիւղին քով, նոյն Տղմուտ գետին եզերքը, ուր այն մեծ ու բախտասահման ճակատամարտը ու անմահախառն դէպքը տեղի ունեցաւ: Փափաքողը թող բանայ ժամանակակից հեղինակներուն՝ Եղիշէի եւ Ղազար Փարպեցիի[1] գեղեցիկ եւ մանրամասն պատմուածքները, եւ ժամ մը, երկու ժամ անոնց հետ ժուռ գայ հոն, հոն՝ ուր Հայութեան անջինջ, անմոռաց ու յաւիտենական արձաններէն մէկը կանգուն կայ ու պիտի մնայ: Իսկ ես քեզի հետ, Հայկա՛կ, կաղն ի կաղ կ'ուզեմ ման գալ, եւ քանի մը բան հեռուէն դիտել մեծ տեսարանէն:

Կանխենք ուրեմն մեծ պատահարէն՝ դէթ օր մը, դէթ գիշեր մը, այն գիշերը՝ որ յունիսի առաջին օրը երկրորդին կը խառնէ: Փոքր Մասիսի սարերէն դարվար սահելով՝ փութանք հասնիլ վերջին բարձրաւանդակը որ Շաւարշան դաշտին կը նայի: Ճիշտ այս իրիկուան նման, ասկէ 14 դար առաջ, գիշերային այս անհատնում լապտերը, այս լուռ ու խորհրդապահ վկան՝ լուսինը, լուսաւիր կը բարձրանար Մասիսի լանջքէն, Արարատեան դաշտի հորիզոնէն: Եւ արդէն ահա հանդարտ, համասփիւռ եւ խղակաթ կակուղ ճառագայթներով կը լուսաւորէ մեր փնտռածը, Շաւարշական Աւարայրի դաշտը, որուն արեւմտեան կողմէն պղտոր ալիքներով կ'իջնէ Տըղմուտը, իբրեւ մոխրագոյն շղթայ մը շարժելով լուսինի

---

[1] Եղիշէ «Վասն Վարդանանց եւ Հայոց պատերազմին», Վենետիկ 1893, էջ 183, Ցեղ. Ե–Զ: Ղազար Փարպեցի «Պատմութիւն Հայոց», Դ. տպ. Վենետիկ 1933, էջ 213–229, Լէ–ԼԹ:

չողերուն տակ: Նեղ ջուր մըն է գետը, բայց ի՜նչ լայն վիհ խրամէ կը բաժնէ անոր եզերքին կանգնած երկու աննման բանակները. անոնցմէ մէկը՝ մեզի մօտ եղածը, լուսինէն ու կրակէն աւելի պայծառութեամբ լուսաւորուած՝ ճերմակ ու գոյնզգոյն կը տեսնուի. իսկ միւսը հեռաւորութենէն աւելի ուրիշ պատճառի մը համար՝ խառն ու խաւար կ'երեւի, թէեւ ահեղ անտառի մը պէս փռուած է եւ դաշտին մեծ մասը կը ծածկէ:— Այս երկու բանակներուն միջեւ ի՜նչքան տարբերութիւն շարժումներու եւ գործունէութեան: Հեռաւոր սեւ բանակը միայն սովորական պատերազմի մը պատրաստութիւնները կը ցուցնէ, իսկ մօտաւորը աւելի կրօնական ու հայրենասիրական հանդիսավայր մը կը թուի քան ռազմադաշտ մը: Ասիկա է Հայկական բանակը: Ասիկա վերջին բազմաթիւ բանակն է՝ գումարուած յանուն համօրէն Հայութեան իր իշխաններուն ձեռքով: 66.000 հայ մարտիկներ, ձիաւոր ու հետեւակ, խաչանիշ վրաններու ու դրօշներու ներքեւ խմբուած՝ պաշտպանելու Ազգը եւ Կրօնքը: Ի՜նչ պանծալի գունդ եւ ի՜նչ բազմութիւն կտրիճներու՝ մեր աչքին առջեւ...

Չորս գունդերու կամ թեւերու բաժնուած է Հայկական բանակը. երեքը շարուած են Տղմուտի երկայնքին, որովհետեւ դիմացը թշնամին ալ նոյնպէս դասաւորուած է. իսկ չորրորդը երեքին ետեւ մէջտեղ կեցած է, իբր վերջապահ եւ օգնական՝ վտանգուած կողմերուն: Առաջին եւ աջ թեւին գնդապետն է Խորէն Խորխոռունի, Հայոց հաւատարիմ ներքին հազարապետը եւ աշխարհատեսուչը: Իր օգնական-գնդապետներն են Արսէն Ընծայեցի եւ Ներսեհ Քաջբերունի: Միջին թեւին ընդհանուր հրամանատարն է Վահան Արծրունի, որ ներկայ հայ բանակին մէջ Վարդան սպարապետէն վերջ՝ նախապատիւ իշխանն է[2]: Վահանի օգնական-գնդապետներն են Միր-

---

2 Վահան առաջին նախապատիւ իշխանն է Վարդանէն վերջ, որովհետեւ Հայ Արծրունիներու տոհմը հին Ասորեստանի տի-

շապուհ Մարդպետը եւ Արտակ՝ Մոկաց Նախարարը ու Վարդանի սրտակից մտերիմը։ Այս միջին թեւին մէջ երեք զօրավարներէն զատ կային նաեւ նախարարներու որդիներ եւ թագաւորական զօրքէն գլխաւորներ։ Իսկ ձախ թեւին զօրավարներն էին Փափագ Առաւեղեան եւ Թաթուլ Վանանդեցի Բասենի իշխանը. իսկ օգնական՝ Տաճատ Գնթունի։ Հայկական այս ձախ թեւին դիմաց՝ պարսկական աջ թեւը կանգնած էր մեծ պատրաստութեամբ ու բազմութեամբ. այս պատճառով Վարդան ըսպարապետ՝ ընդհանուր հրամանատարութենէն զատ մասնաւորապէս այս թեւին առաջնորդել կամ օգնել յանձն առաւ։– Բանակին երեք թեւերուն ետեւ չորրորդ օգնական ու վերջապահ դրաւ քաջ եւ հաւատարիմ խումբ մը, գնդապետ կարգելով իր հարազատ եղբայրը Համազասպեան եւ իր միւս նիզակակից բարեկամը ու սիրելին՝ Արշաւիր Արշարունին Կամսարական կոչուած։ Այս երկու հաւատարիմներուն ու քաջերուն հետ՝ չորրորդ գունդին անձամբ կ'առաջնորդէր, բացի բոլոր հայկական բանակին ընդհանուր հրամանատարութենէն եւ սպարապետութենէն, նոյնինքն Մամիկոնեաններու տէրը, Մեծ, Քաջ եւ Սուրբ Կարմիրն Վարդան։

Պատերազմի առեն աւելի ձախ թեւին քով գտնուեցաւ։ Բայց դեռ չսկսած՝ գրեթէ ամէն տեղ, ամէն գունդի քով կ'երեւի, իւրաքանչիւրին պէտքը եւ պատրաստութիւնը քննելու, տեսնելու եւ հարկաւորը տալու. ամէն կողմ կը լսուի կարծես անոր խօսած ճառը. «Բազմաթիւ պատերազմներու մէջ մտած եմ, եւ դուք ալ ինծի հետ»[3]

— Ամէն ինչ կարգաւորելէն եւ վաղուան պատերազմին

գերակալ թագաւորներու ցեղէն կը նկատուէր։ Եղիշէի ու Փարպեցիի պատմութիւններուն մէջէն անոնց քաջագործութիւնները եւ ուրիշ յիշատակները ջնջուած կը համարուին անգգամ եւ խորթ ձեռքէ մը (Բարծումա սօրի, Ե. դար)։

[3] Եղիշէ, էջ 187, Ցեղ. Ե։

յարմարցնելէն վերջ, Վարդան չորս գունդերէն յետոյ՝ կը դառնայ եւ կ՚ուղղուի ուրիշ աննման գունդի մը, որ առաջիններէն ոչ շատ հեռու հաւաքուեր էր վրանի մը տակ. ատիկա Հայ եկեղեցւոյ ուխտն էր: Հոն էր Յովսէփ Կաթողիկոսը[4] եւ միւս եպիսկոպոսներէն եւ երէցներէն զատ հոն էր Ղեւոնդ Երէց, որ բոլոր ուխտապահ հայերուն հայրն էր ու բանակին երկրորդ սպարապետը, Եկեղեցւոյ եւ Հայրենիքին աննման Նահատակը, որուն ամէն կրօնասէր եւ ազգասէր, ըլլայ աշխարհիկ կամ եկեղեցական — կրնար նախանձիլ: Սուրբ Սահակի ու Սուրբ Մեսրոպի վախճանելէն ետք՝ ինքը որ անոնց երիցագոյն աշակերտն էր, իբրեւ երեսփոխան մը եղաւ անոնց տեղ, եւ իր խորհուրդովը ու օրինակովն էր որ կը շարժէր մեր եկեղեցին ու բովանդակ ազգը: Ղեւոնդ Երէց ահա այս գիշեր, Վասակի ղրկած հրապուրիչ պատգամաւորներէն զգուշացնելու համար, մեր հաւատարիմ բանակին առջեւ երկար ու քաջալերական ատենաբանութիւն մը կ՚ընէ եւ Վարդանի ըսածները կը հաստատէ կրօնական փաստերով: Բանակը բովանդակ՝ այս երկու հոգեշունչ բերաններու փչմունքէն բոցավառ՝ պատերազմէ վեր, յաղթութենէ աւելի գերազանց բանի մը կը պատրաստուի — Նահատակութեան: Եւ պահ մը զէնքերու պատրաստութիւնը դադրեցնելով, հոգեւոր պատրաստութիւններ կը սկսին: Մէջերնէն երիտասարդներէն ոմանք, այն ատենուան թոյլ տրուած սովորութեան համեմատ դեռ երախայ ըլլալով, կը փութան մկրտութեան սուրբ աւազանը՝ կանչելով. «Այս գիշեր ջուրով, վաղը արեան արիւնով»: Տաւարշանի դաշտերուն մէջ լճակ մը կը յիշուի՝ Սպիտակ-լիճ (Ագ-կէօլ) անունով. կը սիրեմ կարծել թէ այս լճակին մէջ մկրտուած ըլլան

---

[4] Յովսէփ մեր երկրին քաղաքական շփոթութիւններուն պատճառով՝ տակաւին հանդիսապէս կաթողիկոս չէր օծուած, բայց կը վարէր կաթողիկոսական իշխանութիւնը բոլոր իրաւունքներովը:

այն եռանդուն երիտասարդները, որոնք գիշերը նորակնունքներու ճերմակ պատմուճանը հագան, առտուն՝ քաջերու փայլուն զրահը, ու երեկոյեան՝ նահատակներու կարմիր ծիրանին...

Հիմա կէս գիշերը անցեր եւ դիւցազնական օրը ծներ է: Դեռ չլուսցած՝ քահանաները կը փութան գիշերային եկեղեցական պաշտօնը աւարտելու, եւ կատարելու աստուածային դերագոյն նահատակութեան հանդէսը՝ սուրբ պատարագը: Թերեւս Լուսաւորչի ու Տրդատի, կամ Մեծն Ներսէսի ու Մուշեղի օրերէն վեր՝ այսպիսի վսեմ հանդէս կատարուած չէր: Պատերազմի փողերէն առաջ լսուեցաւ եկեղեցւոյ կոչնակը, սուրբ հօտապետներու քաղցրիկ խաղաղութեան ձայները: Ու երբ Խաղաղարարը բովանդակ աշխարհի անոնց ձեռքով սուրբ հացի կերպարանքին տակ ծածկուած բարձրացաւ «Ի հաճութիւն Հօր եւ ի հաշտութիւն մարդկան», 66.000 կորիճ հաւատացեալները գլխով ու զէնքերով խոնարհեցան, երկրպագեցին, եւ Քրիստոսի մարմնին ու արիւնին սուրբ խորհուրդովը հաղորդուեցան, եւ արտաքին զրահներէն աւելի զօրաւոր զրահ մը հագուելով եւ ոտքի կանգնելով՝ կանչեցին. «Թո՛ղ հաւասարի մեր մահը արդարներու մահուան, եւ մեր արիւնին հեղումը՝ մարտիրոսներու սուրբ արիւնին, եւ Աստուած թող հաճի մեր կամաւոր պատարագը, եւ իր եկեղեցին չմատնէ հեթանոսներուն ձեռքը»[5]:

Շարժումը կը սկսի: Ամէն ոք կը փութայ դէպի իր գունդը, իր տեղը՝ զէնքերնին զրահնին պատրաստելու, եւ կազդուրուելու քիչ մը կերակուրով՝ արեւուն երեւումէն առաջ: Ոմանք այս բաներով կը զբաղին, մինչ ուրիշներ իրենց վրաններուն դրան քով կամ իրենց զէնքերուն վրայ կռթընած աչքերնին դէպի Հայկ եւ Վահագն համաստեղութիւններուն յառած՝ մտքով լուռ եւ մունջ երկրիս ու երկնքի հետ խօսած պահուն, յանկարծ ձիերուն դոփը ու խրխինջը լսելով՝ կը դառնան այն կող-

---

[5] Եղիշէ, էջ 214, Ցեղ. Ե։

մը, ուր սրտերէն ինչե՛ր կ'անցնին. կը թօթուեն վարսաւեղ գլուխնին, հայկական մեծ ու պայծառ աչքերը կը թաւալին լայնալիճ յօնքերուն ներքեւ, աղեղնաձիգ մատերով խարտեաշ պերեւեշտնին շտկըռտելով՝ կը նային, կ'երթան մութն ի լոյս հովիտէ հովիտ, լեռնէ լեռ, մինչեւ այն տեղը, այն շէնքը՝ որ բնիկ հայրենի տնակն է, ուր թողուցին իրենց կակուղ սիրելիները... ո՜հ, ո՜րքան հեռու իրենցմէ, եւ ո՜րքան աւելի պիտի հեռանան քանի մը ժամ վերջ. արդեօք վաղը՝ այս ժամուս՝ դեռ երկրի՞ս վրայ, թէ երկինքէն պիտի նային անոնց՝ որոնցմէ չի բաժներ սուրբ սէրը ո՛չ երկրիս վրայ, ո՛չ երկնքի մէջ:

Երկնցի՛ր քիչ մըն ալ, ո՜վ վերջին ժամ գիշերուան, եւ թո՛ղ որ մեր սիրասուն հայ երիտասարդները այսպիսի մտածութիւններով եւ սրտածութիւններով սպասեն ռազմայարդար փողերու ձայնին: — Եւ դո՛ւն, եդեմաշունչ հայրենի՛ հովիկ, անցի՛ր իրենց շրթունքներուն քովէն, խառնուէ՛ այն լայնաշունչ հագագներուն, եւ գնա՛ հրախառն համբոյրներու պէս հաղորդուելու իրենց յիշածներուն, սիրածներուն...

Իսկ մենք հարկադրուած եւ ոչ կամովին՝ անցնինք գետին միւս կողմը, քիչ մը ճանչնալու թշնամիին բանակը:

Գ

Պարսկական այս բանակը մեր երկիրը եկածներուն մէջէն մեծերէն մէկն է: Եթէ հայերը հարկի ատեն կըրնային մինչեւ 300·000 եւ աւելի զինուոր հանել, պարսիկները դեռ աւելի, որովհետեւ իրենց երկիրը մերինէն աւելի ընդարձակ էր: Իսկ հիմա, երբ միւս սահմաններուն վրայ խաղաղութիւն էր, կրցան մեծ բազմութեամբ գալ, իրենց ամէնէն երեւելի զօրավարներով եւ պատերազմական ամէն տեսակ պատրաստութիւններով:

Յազկերտ եւ իր խորհրդականը Միհրներսեհ՝ Հնդկաստանի հրաշունչ հովիտներէն մինչեւ Հայաստանի

ձիւնեղէն բարձրաւանդակները ղրկեցին փիղերու երամակներ, որոնք բանակին մէջ զանազան գունդերու բաժնուեցան իրենց սպարապետէն, կ'ըսէ պատմիչը։ Հայկական այրուձիին դիմաց կարող չէին դիմանալ համաթիւ պարսիկ ձիաւորներ, անոր համար այդ դերը այս անճոռնի քնթըռնաւոր գազաններուն վստահեցան. որովհետեւ պարսկական ամէնէն ընտիր ձիերը Հայաստանէն կու գային, եւ հաշտութեան ատեն իրենց լաւագոյն յաղթող ձիաւորները՝ հայերն էին։ Նուազագոյն հաշուով փիղերու թիւը 50 կը թուի, եւ պատմիչին համաձայն, ամէն մէկ փիղին քով 3000 սպառազէն պարսիկ զինուորներ կը խմբուէին։ Կային ուրիշ բազմաթիւ զօրքեր, որոնցմէ էր պարսիկներու ամէնէն կորիճ քաջերուն եւ անյաղթ համարուած Մատեան գունդը, որ մակեդոնական փաղանգին պէս քովէ քով պարիսպի նման անբաժան կը կենային, մէկտեղ կը շարժէին, ու եթէ մէկը իյնար՝ ուրիշ մը տեղը կը կանգնէր։ Կար ազգուրաց եւ դաւաճան Վասակ Սիւնիի բանակն ալ՝ շուրջ 60–70·000(6) հոգիէ բաղկացած. այնպէս որ պարսկական բանակը կը հասնէր 300·000ի։ Որով պարսիկ սպարապետը մէկ հայ զինուորին դիմաց՝ երեքէն չորս պարսիկ դրած էր։ —

Պարսկական բանակը Աւարայրի ընդարձակ դաշտին երկարութեամբ շարուած էր, Տղմուտի եզերքն ի վեր։ Պարսիկները իրենց բանակին չորս կողմը ամրութիւններ շինեցին — խրամներ, փոսեր, պատնէշներ — եւ իբրեւ բերդաւոր քաղաք ղակիշով մը շրջապատեցին ու ամրացուցին, որովհետեւ կը վախնային որ հայերը շրջադարձութեամբ մը ետեւէն կամ կռնակի կողմէն՝ կրնային զիրենք անակնկալի բերել։ Երկու բանակ-

---

[6] Վասակ Սիւնիի միացան նաեւ ուրիշ իշխաններ հետեւեալ տոհմերէն. Բագրատունի, Խորխոռունի, Վահեւունի, Ակէի, Ուրծի, Ամատունիներէն մաս մը, եւ ուրիշներ։ Վասակի զօրաբաժինը, միայն Սիւնիք նահանգէն, կը հասնէր 11·400ի։

ներն ալ պատերազմի առաջի օրն իսկ, գրեթէ միաժամանակ հասան ճակատամարտին վայրը. պարսիկները Հերի եւ Զարեւանդի (Խոյ եւ Սալմաստ) կողմերէն, իսկ հայերը՝ Արտաշատէն, եւ տեսան որ պարսիկները նոր հասեր, եւ իրենց բանակը ամրացնելու հետամուտ էին:

Պարսկական բանակի ընդհանուր սպարապետն էր Մուշկան Նիւսալաւուրտ, իրենց ամէնէն երեւելի զօրավարը: Պատերազմի պահուն ինքը կեցաւ բանակին կեդրոնը, Մատեան գունդով պաշարուած: Ձախ թեւին զօրագլուխն էր Դովղըճ, դիրք բռնած հայերու աջ թեւին դէմ (Խորէնի դիմաց). բայց այս կողմէն պատերազմը չզայրացաւ եւ կամ երկու թեւերն ալ հաւասար քաջութեամբ կռուեցան իրարու դէմ: Կռուի սաստկութիւնը արեւելեան կողմն էր, ուր պարսկական աջ թեւն էր, եւ հոն գումարուած էին բոլոր նիզակակից ազգերը, որոնց գլխաւորներն էին դժբախտաբար Հայերը եւ Կատիշները (Հայոց արեւելեան սահմանակից ազգեր, Կասպից ծովին մօտ). հոս կային նաեւ Գելեր, Ապարհացիներ, Հոներ, եւն.: Պարսկական չորրորդ թեւին առաջնորդն էր Արտաշիր, իբրեւ վերջապահ միանգամայն եւ փղապետ, որ իր գազաններուն ահագին խումբը կեցած էր բանակին ետեւ, եւ ուր պէտք ըլլար՝ հոն օգնութեան պիտի չարժէր:

Դ.

Բայց հոս չուշանանք, որովհետեւ լուսցեր է արդէն պատերազմական օրը՝ մեծ օրը, անմոռանալի օրը: Երկու բանակները իրենց հրամայուած տեղը ու կարգը կը բռնեն: Պարսիկ սպարապետը իր 30 բիւր զօրքերուն ու փիղերուն դիմաց՝ կը տեսնէ գրեթէ հաւասար երկայնութեամբ շարուած բանակ մը, բայց գիտէ որ իրենին պէս ստուար չէ ան, զօրքերու հազիւ քանի մը շարքեր կան ետեւէ ետեւ. գիտէ նաեւ որ անոնցմէ ալ

ոմանք բոլոր սրտով միացած չէին ուխտապահ հայերուն, այլ Վասակի հրապոյրներէն պղտորած էին, ու եթէ վարպետօրէն խաղայ՝ կրնայ զանոնք ալ իր զօրքին խառնել, կամ պատերազմէն դուրս հանել: Գիտէ որ իրեն նիզակակից սեւցած հայերը Վասակի հետ մէկտեղ՝ իրենց հաւատարմութիւնը ցոյց տալու համար պարսիկներուն, պարսիկներէն աւելի քաջութեամբ պիտի կռուին կամ աւելի ատելութեամբ՝ ինչպէս կը պատահի երկու թշնամացած բարեկամներու միջեւ:

Ասոնք պարսիկ սպարապետին համար մէկ մէկ յոյսեր են, մեծ մեծ մխիթարութիւններ: Բայց քանի կը մտածէ, թէ իր բուն թշնամիներուն՝ թէեւ քիչ բայց հաւատարիմ հայերուն սպարապետը Վարդանն է, բոլոր ժամանակներու տիպար-օրինակ զօրավարը, եւ պարսիկ Թագաւորին անգամ իր քաջութեամբը սիրելի եւ տակաւին հարկաւոր անձ մը, Մուշկանի բոլոր պատրաստութիւնները ու բազմութիւնը տարակուսական կը թուին ու կը տագնապի: Բայց կռուի ժամը կը մօտենայ: Կը ժողվէ գնդապետները ու զօրավարները, կը յիշեցնէ իրենց պարտքը, Վարդանանց արիութիւնը, քաջութեան եւ յաղթութեան վարձքերը, վատութեան եւ փախուստի պատիժները ու դատապարտութիւնը, եւ կը գրկէ իւրաքանչիւրը իր կարգին:

Այս բաները լսելու կարօտ չէին հայերը, բաւականաչափ լեցուած Վարդանի, Ղեւոնդի եւ Քրիստոսի հոգիով, որ դեռ իրենց սիրտերուն կը խօսէր: Որով սպարապետն ալ, գիշերուան այն վերջին պահուն կրնար վայրկեան մը առանձնանալ իր վրանին տակ, նախ խօսիլ Աստուծոյ հետ եւ յանձնել անոր իր կեանքն ու մահը, որոնց երկուքին ալ կը փափաքէր. եւ յետոյ երկրիս վրայ հարկաւոր եղած բաներուն համար իր յետին կամքը յայտնել, իբր կտակ իր սիրելիներուն: Մինչ անդին իր սպասաւորները եւ թիկնապահները իր զէնուզարդերը կը պատրաստէին:

Ահա հագաւ, հեծաւ, զուարթացաւ Վարդան: Այն օրը արեւէն աւելի ցանկալի էր իր սիրելիներուն համար: Ամէնուն աչքը ոչ միայն այնքան թշնամիներուն

վրայ կը նայէր՝ սոսկումով, որքան յուզումով կը դառնար դէպի այն բարձրասուր ու կաթողիկէաձեւ չիկակարմիր վրանը, որուն դրան վերեւ թեւատարած ոսկեղէն արծիւը կեցեր էր, իսկ չորս կողմերէն կարմիր-կանաչ-սպիտակ դրօշները հովէն պարզուելով, ծափ ծափի տալով դուրս կը հրաւիրէին Վարդանը:

Վրանին եզերքը դիրք բռնած պահակները ու պատուի գունդերը նշան տուին, եւ սկսան շարժիլ: Ցանկարծ վրանին փեղկերը վերնալով բացուեցան, թիկնապահներ ու սպաներ, հեծեալ ու հետեւակ՝ փայլուն զէնքերով իբրեւ ամպէ մը սկսան դուրս թափիլ. եւ խումբ մը ծաղկազգեստ կայտառ երիտասարդներ, իրենց ձայնը ձգեցին՝ որոտալուր, ահաւոր, վսեմ ու քաղցր, որ մեր յետին Արշակունի Արտաշէս թագաւորի սեւ օրէն ի վեր չէր լսուած... Արքունական երաժշտախումբն էր. այն օրը Վարդանի մէջ կը ճանչնային Հայերու թագաւորը եւ առաջնորդը, յոյսը եւ փառքը: Ու երբ այդ ոսկեփայլ մեծամեծ, գալարուն պղինձները իրենց լայնաբոլոր բերանները դէպի երկինք ուղղած՝ իբր յետ երկայն հառաչանքներու հնչեցին պատերազմի հայկական երգը, ո՜հ, բոլոր բանակը, գետինն ու լեռները թնդալով եւ դափելով որոտացին՝ Փա՜ռք Հայոց, Սուրբ սպարապետ, Վարդա՜ն քաջ:

Եւ ահա, դուրս եկաւ այն քաջը, Կարմիրն Վարդան, ճառագայթներուն ետեւէն դուրս վազող արեւին պէս, իր նախապապին Մուշեղի նման՝ ճերմակ, ճարտուկ, ճախրասլաց, բարձրապլինչ, բարձրափունչ ձիուն վրայ հեծած: Եւ ձին՝ դրեթէ սանձի անկարօտ, տիրոջը ոտքերուն տակ աւելի թեթեւցած՝ քան առաջ, չես գիտեր կը խաղա՞յ թէ կը թռչի. իսկ տէրը իբրեւ եզեկիէլեան անիւի մը վրայ, թեթեւութեամբ ամէն կողմ կը դառնայ, կը թռչի ու կը հասնի: Ոսկէխառն, արծաթակուռ սպառազինութեան վրայ ձգած է մեծ, ծիրանի ու ոսկեթել սամոյրօձիք վերարկուն, զոր արեւակերպ ու ականակուռ ճարմանդ մը կուրծքէն վեր կը միացնէ՝ օղակներէն յակունթներ կախուած, եւ կ՚իջնէ մինչեւ նռնագոյն կօշիկները: Գլուխը դրած է արծա-

թախտուն տաղաւարը ոսկեքանդակ զարդմանակով, որուն կռնակէն դէպի գագաթը ոսկեղէն արծիւ մը կայ. վարը եղերուած է պսակաձեւ Թագով մը, որուն շուրջ պլլուած է նշանը գերագոյն հրամանատարութեան՝ աշխարհաւանդ կոչուած հանգոյցը՝ ցցունազարդ ծայրերով, որ ուսերուն վրայ կ'իջնեն:

Բայց տեսնելու բուն արժանի մասը՝ այդ հանգոյցին ներքեւ է — կարմիր այտերով բոլորակերպ եւ ճառագայթարձակ ու զուարթ դէմք մը՝ եղիական Ամպրոպային Արամազդի[7] աչքերով: Խաչգլուխ եւ խնձորգլուխ ձողերուն ու նիզակներուն վրայ եռագոյնէն զատ՝ կը ծածանին զանազան գոյներով ու նշաններով վառեր — Մամիկոնեաններու իշխանութեան, Հայոց սպարապետութեան, յունաց ստրատելատութեան եւ հայ Թագաւորի տեղակալութեան վառերը, զոր խանդավառութեամբ ողջունելով 66.000 բերաններ՝ պարսկական անհուն բանակին եւ անձոռնի փիղերուն ձայնն ալ կը խափանեն պահ մը:

Վարդան առաջ անցնելով իր սպաներու գունդէն, եւ իր ճերմակովը Թռչելով բանակին մէկ ծայրէն միւսը, ողջունելով, խրախուսելով, եւ նոր ուժ մը չնչելով... նշանը կու տայ սկսելու պատերազմը: Եւ ահա մէկէն զէնք ձգել կը սկսին հայկական վեց բիւրաւորները. ոմանք սպառազէն, ոմանք Թեթեւազէն (աղեղնաւորները), ուրիշներ վահանաւոր, հետեւակները՝ նիզակաւոր ու սուսերաւոր, բայց մեծամասնութիւնը ծանր կամ Թեթեւ զրահներով հեծեալներ են:

Ե

Հիմա Թողունք, որ քիչ մըն ալ Եղիշէն խօսի:

«Երբոր այսպէս պատրաստուեցան, երկու կողմերն ալ լի սրտմտութեամբ եւ սաստիկ բարկութեամբ կը

---

[7] Արամազդ՝ գլուխը յոյն եւ լատին դիցաբանութեան աստուածներուն, միանգամայն կ'անձնաւորէր մԹնոլորտի երեւոյթ–

գայրանային, եւ գազանային զօրութեամբ իրարու վրայ կը յարձակէին. Երկու կողմերու աղաղակին խառնակութիւնը, իբր իրարու զարնուած ամպերէ՝ ճայթմունքներ կը գործէր. ու ձայներու հնչումը լեռներու քարանձաւները կը շարժէր: Սաղաւարտներու բազմութենէն եւ պատենազէն զինուածներու փայլէն՝ իբր արեւու ճառագայթներէ՝ նշոյլներ կը փայլատակէին: Նոյնպէս անթիւ սուրերու շողալէն եւ բազմախուռն նիզակներու ճօճալէն՝ իբրեւ երկինքէն՝ ահագին հրաձգութիւններ կը ժայթքէին: Ո՞վ կարող է նկարագրել ահաւոր ձայներուն մեծամեծ տագնապը՝ վահանաւորներուն կոփիւնները եւ աղեղներու լարերուն ճայթմունքները ինչպէս ամէնուն ականջները առհասարակ կը խուլցնէին: Հոն տեսնելու էր երկու կողմերուն ալ ահաւոր տագնապին ստեղծած խուճապը, եւ տարակոյսներէ առաջ եկած աղէտները՝ յանդուգն յարձակումով իրար հարուածած ատեն. որովհետեւ թանձրամիտները կը յիմարէին, վատերը կը լքանէին, քաջերը կը խիզախէին, եւ նահատակները կը գոչէին...»(8)

Այս մեծ ու բախտավճիռ ճակատամարտը, ուր 300.000է աւելի զինուորներ կռուեցան իրարու դէմ, գրեթէ առտուընէ մինչեւ իրիկուն, ո՛րչափ նշանաւոր է իր սաստկութեամբը՝ նո՛յնքան ալ սակաւութեամբը իր մեռելներուն: Երկու կողմէ միասին հաշուած՝ հազիւ 4–5000 մարդ ինկան: Ասոր պատճառը կարելի է նկատել նախ երկու կողմերուն ալ հմտօրէն ու վարպետութեամբ շարժիլը, յետոյ՝ երկու բանակներուն միջեւ գետին ներկայութիւնը, որու պատճառով երկայն ատեն հեռուէն կը կռուէին, միայն նետաձգութեամբ եւ ուրիշ հեռաձիգ զէնքերով:

Աղեղնաւորութեան մէջ հայերը աւելի ճարտար էին,

ներն եւ զօրութիւնները եւ այս երեւոյթներու համաձայն կը ստանար նաեւ կոչումներ լուսաբեր, անձրեւաբեր, ամպրոպային են:

8 Եղիշէ, էջ 219, Թեղ. Զ:

որով աւելի յաջողեցան պարսիկներու վրայ, միւս կողմէն սակայն թիւով նուազ ըլլալով՝ կրնային յոգնիլ առանց քշել կարենալու պարսիկները: Իսկ ասոնք թիւով գերակշիռ՝ բայց Հայ աղեղնաւորներուն դէմ չէին համարձակեր գետը անցնիլ, մանաւանդ առանց փիղերու՝ որ դժուար էր շարժել:

Բայց կամաց կամաց երկու բանակներն ալ սկսան գետեզերքին մօտենալ, եւ հարկ էր որ մէկը կամ միւսը անցնէր դիմացի կողմը՝ իբրեւ յաղթական, եւ Հայերը առին այս առաջին յաղթանակը: Իրենց երկրին դար ու փոս դիրքը զիրենք չարքաշ ու փորձ ըրեր էր: Անցան ջուրը, մինչ պարսիկները շփոթած կը մնային եզերքը, եւ ջուրէն ցատկելով՝ առաջին թափով ետ մղեցին դիմացը եղողները, բայց հետզհետէ իրենք ալ սկսան զգալ պարսիկներու բազմութեան ուժը:

Հոս դրեթէ ծայրէն սկսաւ պատերազմը, եւ բախտը յայտնի երեւան գալ: Բանակներու արեւմտեան թեւերը հաւասար քաջութեամբ կը դիմադրէին իրարու, եւ գրեթէ մինչեւ վերջը սակաւաթիւ Հայերը դիմացան Դուլղըճի, մինչեւ որ քաջարար դաշտին վրայ ինկան իբր նահատակ իրենց երեք գնդապետ զօրավարներն ալ՝ Խորէն, Արսէն եւ Ներսէհ:

Միջին թեւերն ալ նմանապէս հաւասար սաստկութեամբ կ'ոգոռէին իրարու դէմ: Իսկ արեւելեան թեւերուն վրայ, ուր Հայերը կը կռուէին Հայերու դէմ, Վասակի հրապոյրը զօրացաւ, եւ Վարդանանց կողմի թեւը սկսաւ տկարանալ· այդ խառնակութեան միջոց՝ գունդ մը զատուելով փախաւ կամ պատերազմէն դուրս ելաւ, եւ այդ բանը բոլոր պատերազմը կերպարանափոխեց:

Աւելի մեծ շփոթութենէ մը ազատեց իր բանակը՝ արթուն ու արագահաս սպարապետը, որ տեսնելով ձախ թեւին ետ քաշուիլը, վերջապահ վաշտով մը հասաւ օգնութեան, դարձեալ կարգաւորեց մնացած հաւատարիմները, եւ ինքը առաջ անցնելով՝ ինկաւ պարսկական աջ թեւին վրայ, ուր կային ուխտազանց Հայերը եւ հիւսիսային ու արեւելեան ազգերու գունդերը — եւ զա-

նոնք քշելով տարաւ ձգեց անոնց միջին թեւին ու փղակոյտին վրայ։ Նոյն ատեն Վահան Արծրունին ալ Հայոց միջին զօրաբաժնին սաստիկ թափ տալով՝ յարձակեցաւ պարսկական միջին եւ իսկական գունդին վրայ՝ խռովեցուց, շարժեց եւ դէպի արեւելք տարաւ քշեց. որով պարսկական շփոթած ու շարժած երկու գունդերը ինկան իրարու վրայ, Վարդանի ու Վահանի երկու սուրերուն միջեւ։ Ու եթէ հայերը քիչ մը աւելի բազմաթիւ ըլլային, կամ նոյն պահուն վերջապահ գունդն ալ իրենց օգնութեան հասնէր, թերեւս բոլոր պարսկական բանակը վեր վար ընէին, որովհետեւ Վահանի ու Վարդանի հարուածէն՝ անվանելի Մատեան գունդն ալ ճեղքուեցաւ, եւ 140 անմահ պարսիկներ Հայոց սպարապետին եւ իր նիզակակից Արծրունիին սուրերով մահացան, եւ միւսներն ալ փախչելու վրայ էին. եւ ահա վարած կորած Վասակի չար գլուխը տեսնուեցաւ իր ետ քշուած գունդին մէջէն։

Վարդան արդար վրէժխնդրութեամբ դարձաւ այդ անիծապարտին վրայ, որ իր թելադիր սատանային սիրած օձին պէս՝ սողոսկելով սպրդեցաւ ու փախաւ, պահուըտեցաւ փիղերուն ետեւ։ Վարդան թերեւս պէտք չէր այնչափ առաջ նետուիլ, կամ զբաղիլ այս մասնական դէպքով. բայց ինքը գուշակելով արդէն ըլլալիքը, աւելի երկնքի նահատակ՝ քան երկրաւոր յաղթական ըլլալ կը փափաքէր։

Պարսիկներու սպարապետը Մուշկան, որ կեանքի եւ մահու, յաղթութեան կամ պարտութեան ժամը հասած կը տեսնէր, որքան որ տագնապեցաւ վայրկեան մը Վարդանէն, սակայն անոր չափազանց առաջ նետուելէն օգտուեցաւ։ Տեսաւ որ անոր եւ անդին մնացած հայկական միջին ու ձախ թեւին միջեւ մեծ պարապ մը կայ. ժողվեց, սրտապնդեց իր շփոթած զօրքերուն շարքերը եւ Մատեան գունդը, եւ մէկ մասը այն հեռուն մնացած հայ թեւին վրայ դարձուց, իսկ միւսը՝ Վարդանի ու Վահանի դէմ տեղաւորեց, եւ հեռուն կեցող Արտաշիրին փող զարկաւ ու պատուիրեց որ առաջ քշէ փիղերը ու գայ ետեւէն շրջափակէ բանակը,

եւ ինքն ալ իր յատուկ գունդով առաջ անցաւ:

Եւ այսպէս երկու երեք կողմերէ շրջապատուած, հոն «Կորովին Վարդան իր քաջ նիզակակիցներով ահաւոր նախճիր մը գործեց, եւ այդտեղ ինքն ալ արժանի եղաւ ստանալու նահատակութեան գերագոյն պսակը»(9): Վարդանի հետ նահատակ ինկաւ իր նիզակակիցը՝ Վահան Արծրունին: Այս երկու պետերուն նման՝ մինչեւ վերջին շունչը իրենց գունդերուն առաջնորդելով ու կռուելով՝ քաջարար ինկան վերեւ յիշուած երեք զօրագլուխները աջ թեւին, ինկաւ եւ ձախ թեւին գընդապետը՝ Տաճատ Գնթունի: Ձախ եւ միջին թեւերէն միայն երկերկու զօրավարներ ապրեցան, բայց անոնց տեղ ինկան ուրիշ զօրապետ իշխաններ՝ Արտակ Պալունի, Հմայեակ Դիմաքսեանց, Վահան Գնունի եւ Գարեգին Սրուանձտեան: — Ասով յայտնի եղաւ, որ Վարդան եւ իր հաւատարիմ նիզակակիցները վճռած էին՝ կամ հալածել քշել թշնամին, կամ մինչեւ յետին շունչ կռուելով մեռնիլ, եւ արիւնով քաւել բոլորովին՝ իրենց սուտ ուրացութեան յանցանքն ալ:

Այս նպատակով էր, որ երբ պարսկական զօրքը մըտաւ Հայաստան, Վարդան հրաւէր ըրած էր իրեններուն, ոչ այնքան պատերազմի՝ որքան մարտիրոսութեան, ըսելով. «Բազմաթիւ գունդեր կը հասնին, աստուածասէրներու համար երկնաւոր պսակներ բերելով: Արդ, ո՛վ որ ցանկայ ստանալ՝ թող աճապարէ, որպէս զի չփախցնէ ու չզղջայ... Այս ըսելով ճշմարտասէրներ եւ անմահութեան փափաքողներ՝ շարժեցան, իրարու հետ մրցելով, ինչպէս գառները, որ սրինգի ձայնին՝ հովիւին ետեւէն կը փութան»(10):

Իսկ վերջապահ գունդին երկու մեծ զօրավարները, Արշաւիր եւ Համազասպեան, պատերազմին սաստիկ խառնուրդէն հեռու ըլլալով՝ իրենց պարտականութեան վրայ մնացին: Իրենց արժանաւոր ընկերներուն նահա-

---

[9] Եղիշէ, էջ 222, Ցեղ. Զ:

[10] Եղիշէ, էջ 193–4, Ցեղ. Ե: Ղ. Փարպեցի, Լէ, էջ 213–214:

տակութենէն վերջ եւ իրիկունը վրայ հասնելուն՝ ետ քաշեցին ուխտապահ զօրքերը. ասոնցմէ ոմանք այս վերջապահ զօրավարներուն միացան, ոմանք ալ ցրուեցան այս ու այն կողմ, կամ բերդերուն մէջ քաշուեցան:

Ճակատամարտին մէջ ինկան տասը նախարար իշխաններ եւ 286 հոգի զանազան տոհմերէ (առանց Արծրունիներու, որոնց թիւը ջնջուած կ'երեւի), որոնց գրեթէ կէսը Մամիկոնեաններէն էին այն է 137 հոգի: Նշանակուած չէ դարձեալ ուրիշ ցեղերէ եւ թագաւորական գունդէն մեռնողներու թիւն ալ. ասոնցմէ զատ են այդ մէկ քանի հարիւր անձերը, որոնք կամ ձերբակալուելով փիղերու ոտնակոխ եղան եւ կամ ամրացած տեղերնուն մէջ բռնուելով սպաննուեցան: Այս բոլոր նահատակներուն համագումար թիւն է 1036 բացի տասը նախարարներէն[11]: Իսկ պարսիկներու կողմէ պատերազմին մէջ ինկան ինը մեծ իշխաններ եւ 3544 զինուոր, որ է ըսել հայերուն եռապատիկը կամ քառապատիկը:

Զ

Ի՞նչ եղաւ այս մեծ ու հռչակաւոր պատերազմին հետեւանքը:

Հայերը յաղթեցին բարոյապէս, եւ պարսիկները աշխարհօրէն:

Վասակ եւ պարսիկները սկսան շուտով իրենց հընարքները գործադրել, ուխտապահ հայերն ալ իրենցը: Եւ ուխտապահներէն ոմանք բերդերու մէջ ամրացած, ուրիշներ ալ կռիւով պարսիկներուն դիմադրեցին, յարձակելով նոյնիսկ մինչեւ անոնց սահմանները, եւ հուսկ ստիպեցին Յազկերտը, որ ազատ թողու զիրենք՝ իրենց սուրբ կրօնքի պաշտամունքին եւ հայրենի սովորութիւններուն մէջ: Համակամեցաւ Յազկերտ եւ թողուց:

Եւ որովհետեւ քահանաները ու նախարարները բռ-

[11] Եղիշէ, էջ 225–226, Ցեղ. Զ: Ղ. Փարպեցի, ԼԹ, էջ 227–229:

ղոք ղրկեր էին անոր՝ Վասակի եւ իր ընկերներուն դէմ, Յազկերտ իր արքունիքը կանչեց զանոնք, ոմանք կամովին, ուրիշներ բռնի: Եւ բոլոր պարսկական ատեանին առջեւ քննելով՝ յանցաւոր գտաւ Վասակ անիծապարտ իշխանը Սիւնեաց, եւ բանտի մահուան դատապարտեց զանիկա, ուր չարաչար ցաւերով մեռաւ:

Բայց անպիտան Յազկերտ նահատակել տուաւ քահանաներուն գլխաւորները Սուրբ Ղեւոնդեանները (Ս. Ղեւոնդ եւ իր խումբը) 453 տարին, իսկ նախարարները բանտեց Պարսկաստանի մէջ, ուր մնացին անոնք շուրջ 15 տարի: Յետոյ Յազկերտի յաջորդ Պերոզի թագաւորութեան օրով ազատ արձակուեցան ու դարձան իրենց հայրենիքը: Հոն դեռ մնացեր էին սեւցած ուրացող հայերէն· ասոնց գրգռութեամբ՝ պարսիկները նորէն հակառակութիւն սկսան ուխտապահներուն դէմ, որոնց գլուխ անցած Վարդանի արժանաւոր եղբօրորդին՝ Վահան Մամիկոնեան, եւ քանի մը տարի պատերազմով յոգնեցնելով պարսիկ զօրավարները, վերջապէս ստիպեց եւ հաւանեցուց թագաւորը, որ ազատ թողու հայերը իրենց կրօնքին եւ հայրենի աւանդութիւններուն եւ անկախութեան մէջ: Եւ Վահան եղաւ բոլոր հայերուն գլուխ եւ փոխարքայ, մարզպան տիտղոսով, Վարդանանց պատերազմէն 35 տարի վերջ:

Ահա ա՛յս եղաւ հետեւանք Շաւարշանի երրորդ մեծ դէպքին: Այսպէս կատարեց Վարդան օրին մէկը իր ըսածը Պարսիկ թագաւորին ու բոլոր պալատականներուն առջեւ, թէ «այնպիսի գործ մը պիտի գործեմ, որ բոլոր աշխարհ պատմուի մինչեւ յաւիտեան»[12]:

Եւ ստուգիւ, մեր նախահօր Հայկի եւ իր թոռնորդի Արա Գեղեցիկի օրէն մինչեւ Թորոս արքայորդի եւ մինչեւ Հայոց վերջին թագաւորին Լեւոն վեցերորդի զօրավար՝ Լիպարիտ, հայ իշխաններուն ու զօրավարներուն մէջ ամէնէն սիրելի ու տօնելի անձը մեր խորաններուն վրայ ու հայ սրտերուն ու բերաններուն մէջ

---

12 Ղ. Փարպեցի, ԻԲ, էջ 169:

Կարմիր Վարդանն է, *որդի Մամիկոնեաններու տէր եւ Հայոց սպարապետ ու նախկին իշխանապետ Համազասպի, թոռ աստուածապատիւ հայրապետ Մեծն Սահակ Պարթեւի, որոնց քաջութեան ու սրբութեան գրկերուն մէջ ծնաւ, սնաւ, գործեց ու մեռաւ: Պատուըւած ոչ միայն իր ազգէն, Թագաւորի տեղակալ տիտղոսով եւ Թագաւորական տան խնամակալութեամբ, այլ նաեւ յոյներէն ու նոյնիսկ պարսիկներէն: Ան՝* 20 *տարի բոլոր Հայոց սպարապետ ըլլալով, գերազանցեց ազգային եւ օտար զօրավարներէն շատեր.* 42 *մեծ ճակատամարտներու մէջ յաղթող ելլելով, որոնցմէ շատերը պարսկական բանակին ծառայութեան ատեն կատարած էր զանազան աշխարհներու մէջ, մինչեւ հեռաւոր Խորասանի ու Թուրքեստանի անապատները, ուր նոյնինքն Յազկերտ Թագաւոր ականատես եղած ըլլալով անոր քաջութեան, լսած ըլլալով արդէն համբաւը, հիմա իր զօրքին կոտորածէն ու նախարարներու սպաննուելէն աւելի Վարդանի մահուան վրայ ցաւեցաւ: Դատափետեց Վասակը, իբրեւ պատճառը անոր մահուան, եւ իր բոլոր նախարարներուն առջեւ կ'ըսէր. «Եթէ այնպիսի քաջ, պիտանի ու մեր վստահաւոր Վարդանը՝ Յոյներու կայսրը կամ Հոներու արքան ուզէր ինծմէ բռնի յափշտակել, ես բոլոր Արեաց բանակներով պիտի կռուէի ու պիտի չհանդչէի, մինչեւ զայն առնէի*[13]»:

Պանծալի վկայութիւն եւ արժանաւոր համարում. բայց ափսո՜ս քեզի, կո՛յր Թագաւոր, որ քու անխոհեմութեամբդ կորսնցուցիր այսպիսի հարկաւոր մարդ մը, որ միայն իր ճշմարիտ սիրելի հայրենիքը ու իր եկեղեցին անկորուստ կը պահէն մինչեւ այսօր:

Վարդան նահատակութեան ատեն յիսնամեայ ըլլալու էր: Իրեն ժառանգ արու զաւակ չունեցաւ, անոր համար Մամիկոնեաններու տէրութիւնը անցաւ իր Հմայեակ եղբօրը, որ նոյնպէս քիչ յետոյ նահատակուելով,

---

13 Ղ. Փարպեցի, *ԽԶ, էջ* 268:

անոր յաջորդեց որդին՝ հռչակաւոր կորիճ Վահան Մամիկոնեանը:

Բայց Վարդան աղջիկ մ'ունէր՝ Շուշան որ իր հօրը կրկին անունով կը կոչէին Շուշան Վարդենի: Անիկա Վրաց բդեշխին կին եղաւ, եւ համբերատար ու իմաստուն կեանքէ մը վերջ՝ անոր անգութ ձեռքով նահատակուեցաւ, ցոյց տալով թէ արժանաւոր աղջիկն էր Վարդանի եւ թոռնուհի Ս. Սահակի, որոնց փառքը աւելցուց իր մահով, պարծանքը ըլլալով մեր եկեղեցիին մէջ տօնուած վկայուհիներու դասին:

Վարդանի անգին մարմինը հաւատարիմ Մամիկոնեանները չթողուցին պարսիկներուն ձեռքը, այլ իբրեւ պարծանքի նշան ու Հայրենիքի դրօշ՝ վերցուցին տարին: Անոր նշխարները ցրուեցան աստին անդին, տարուեցան մինչեւ Համշէն, ուր տակաւին կը յիշուէին ԺԶ դարու սկիզբը: Բայց Հայրենիքի Ոգին, որ իր նշանաւոր զաւակներուն վարձատրութեան ու անմահութեան միշտ վսեմական բաներ ու անուններ կը հնարէ, անոր թանկագին գլուխը եւ այն զօրաւոր բազուկը, որ երեսուն տարի արեւելքէն արեւմուտք անգերազանցելի առաջնորդը եղած էր բանակներու եւ յաղթութիւններու վճռատուն, տարաւ զետեղեց անոր մայրենի նախահաւուն եւ հոգեւոր հօր՝ Ս. Լուսաւորչի նշխարներուն քով:

Սեպուհ լերան սրբազան սարերուն մէջ իրարու միացան երեք վեհագոյն նշխարները, երեք մեծագոյն յիշատակները, եւ մեր երեք աստուածախառն նահատակները — Գրիգոր, Տրդատ, Վարդան:

ՎԱՀԱՆ ԳՈՂԹՆԱՑԻ

Ա

Վահա՛ն, գեղեցիկ եւ բնիկ հայկական անուն, որ ազգային պատմիչներուն կը յիշեցնէ իրենց դիւցազն եւ նուիրական նախահայրերը։ Իսկ անունին կից Գողթնացի հորենական կոչումը՝ կը յափշտակէ մեր սիրտը դէպի այն Վահանն, որ թէեւ Մամիկոնեանին չափ չէ հռչակուած քաղաքական ու պատերազմական քաջագործութիւններով, սակայն անկէ եւ ուրիշ համանուններէ աւելի կը նախապատուուի ազգասէր հոգիներէ եւ ասիկա այնպիսի զգացումներու համար, որ աւելի զօրաւոր ու սրբազան են քան արիութիւնն եւ խորագիտութիւնը։ Սո՛ւգ, Սէ՛ր, Սրբութի՛ւն։ Իսկ եթէ ասոնց հետ նկատենք հայրենասիրութիւնն ալ, Մամիկոնեանէ ոչ պակաս կը յայտնուի Գողթնացիին մէջ այս զգացումն ալ, թէպէտ տարբեր ձեւով եւ գուցէ աւելի սաստիկ, իրապէս աւելի սրտառուչ կերպով

Հայկազին հրեղէն հանճարը մոռացութեան մոխիրներու ներքեւ պահեր է Վահան Գողթնացիի յիշատակին երկու փառաւոր կայծեր, որոնցմով թէ՛ ինքը թէ՛ ազգային դրականութիւնը եւ թէ՛ ազնուական զգացումները անգամ մ'եւս անմահութեան հաւաստիք կը ստանան՝ երբ մեր պատմագիրներու մատեանին մէջ անկորուստ մնայ Վահանի Վկայաբանութիւնն ու եկեղեցւոյ երգերու մէջ՝ Գողթնացիի Շարականը։ Մանաւանդ թէ

այդ սրտառուչ պատմական դէպքը սոյն երկու կայծակնաշող գրուածքներով՝ նոր շնորհքով ու վայելչութեամբ կը պճնուի: Ասոնցմով եկեղեցի, հայրենիք ու սրտի գորովանք սքանչելապէս իրարու խառնուած՝ իբր ոսկի, արծաթ ու ծիրանի հիւսուածք մը կը ցոլացնեն հայրենի յիշատակներուն մէջ: Այդ գեղեցկութեան համար անկարելի էր բան մը պակաս գտնել, եթէ, ո՛վ Հայկակ, հայկական սիրտը՝ հանճարէն ալ վեր թռչելով, ճարտարած չըլլար այդպիսի չքնաղ հիւսուածքի մը մէջ մանել նրբագոյն մանեակ մը ու անով Գողթնացիին յիշատակը փափկօրէն բարձրացնել՝ քան համանուն միւս Վահաններունը:

Այս մանրակրկիտ մանիշակագոյն մանուածքն է հին աւանդութիւն մը, որ իրեն իբր երաշխաւոր ունի վերոյիշեալ շարականը, հազար հարիւր տարի տեւած անգիր յիշատակ մը, փոխանցած բերնէ բերան, սրտէ սիրտ. սիրատարփ, նրբազգած եւ նրբասեռ անձի մը՝ գիր յիշատակ մը, փոխանցուած բերնէ բերան, սրտէ աւանդութիւնը քոյր կը կոչէ. Վահանի շարականն ալ կը վկայէ որ կամ քոյր կամ քոյրանման սիրային զարմանուհի մըն էր Վահանի. անոր սրտէն, մտքէն եւ մատներէն թափուած երգը յափշտակեր է մեր սուրբ եկեղեցին ու անմահափայլ կը պահէ թէ՛ իր փառքը եւ թէ Վահանինն ու ասոր հայրենիք՝ Գողթնի:

Բ

Գո՛ղթն... թէեւ քիչ մը խորթ անուն՝ աննման մեր միւս հայկական անուններուն, եւ հաւանօրէն Մարաց գաղթականէն Հայաստան մտած, սակայն յիշատակներովը եւ բնութեամբը հաճոյ ամէն ուրախ սրտի, նաեւ տխուրի: 2500 տարիէ վեր լսուած ու յիշուած անուն մեր պատմութեան մէջ: Հայկական գետը Երասխ, իր հարաւային մասով կը պատէ այս նահանգը, կը գգուէ, կը գիրցնէ ու կը գինովցնէ զայն, եւ Տիրակի

ախոյեան կ'ընէ, իր հացին առատութեամբը, եւ մանաւանդ գինիովը, որ կ'ուրախացնէ մարդուն սիրտը:

Անոր այգիներուն անուշ ազդեցութեան տակ՝ բնակիչներն ալ եղան երգահաններ, բանաստեղծներ, աւանդապահներ ազգային քաջագործութիւններուն, եւ ճարտար մասնագէտները մեր ազգային գլխաւոր երաժշտական բանբիռն գործիքին:

Գողթան իր գինեւէտ ափերը կ'ոլորէ Երասխի եզերքն, մօտ անոր կարկաջահոս քարավազներուն, բնութեան այս դալարազուարճ ու բարեբեր հովիտներէն աւելի լաւ տեղ մը կրնա՞ր արդեօք ընծայուիլ մեր ազգային Անակրէոններուն[1]*, անոնց աշխոյժը եւ ախորժակը վառելու:*

Երասխի ձիւնափայլ փրփուրները խառնուած այգիներու ծիրանափայլ պղպըջակին, կ'արծարծէին մեր Հայրենի բամբիռը, եւ յանկարծ, հազարամեայ յիշատակներ երեւան կու գային Գողթնի մէջ: Տակաւին Քրիստոսէ հինգ դար վերջը, մեր պատմահայր Խորենացին Գողթնի Մեղր աւանին գետերու եզերքին մօտ կը լսէր Քրիստոսէ հինգ դար առաջ փառաբանուած ազգային դիւցազներգը, Վահագնի ծնունդը·

Երկնէ՛ր երկին, երկնէ՛ր երկին
Երկնէ՛ր եւ ծիրանի ծով, եւն:

Երնէ՛կ մեր պատմահօր, որ այնքան ողբալի լռութեան մէջ, կրցաւ «իր իսկ ականջներով» լսել այսպիսի երգ մը, եւ ասոր նմանները: Շատ ցաւեր ու ձիւներ անցան մեր ծեր Հայրենիքին վրայէն, բայց երբեմն երբեմն տակաւին կը հնչէր Գողթնի բանբիռը մեր պատմահօր օրերէն եւ ասդին, կը լսեցնէր իր հատակտոր հագագները, քաջերու գովասանութիւններուն հետ խառնելով երբեմն խոր հառաչանքներ:

---

[1] Անակրէոն *յոյն նշանաւոր քնարերգակ բանաստեղծ, Քրիստոսէ առաջ 572ին:*

Ո՛վ պանծաձայն բամբիռն Գողթնի․ արդեօք նուասարդի սաղարթներով պսակուած, եւ գինեւէտ այգիներուդ լայնատերեւ բարունակներով պլլուած՝ երեւեցա՞ր այս անգամ ալ, երգեցի՞ր քու այս նոր ու թերեւս յետին Վահագնիդ ծնունդը, եւ ո՞ր երկինք եւ ո՞ր գոյն երկիր, կամ ո՞ր ծիրանի ծովը ծնաւ զայն․ ի՞նչ կարմրիկ եղէգ էր որ զինքը ծովէն բարձրացուց․ կամ ի՞նչ ծուխ, ի՞նչ բոց էր որ կ՚ելլէր անկէց․․․։ Ո՛հ, մանաւանդ թէ այն ի՞նչ ծծմբախառն ծուխ էր ուսկից «վազէր խարտեաշ պատանեկիկ»*ն մեր․․․*

Հայկա՛կ, ես այս ծուխէն մզձկած՝ կը կորսնցնեմ Գողթնեան բամբիռը․ կը լսեմ ուրիշ բոմբիւն մը, որ յանկարծ մահուան թմբուկի պէս կ՚որոտայ, նոր եւ այլակերպ ծիրանի ծովի մը ծուխերուն ու բոցերուն մէջէն․ «Ահա մերկացաւ սուրը իր պատեանէն»։․․․

Այսպէս կը սկսի Երաշխաւոր վանքի վանահայր՝ Արտաւազդ իր «Ողբք վասն չարեաց աշխարհիս Հայոց․․․ եւ վկայաբանութիւն Ս․ Վահանայ» գրուածքը։ Կսկծալի նախերգանք, որ մեր առջեւ կը ծաւալէ դամասկացի ամիրաներուն թուրերէն ձեւացած ծիրանի ծովը։ Ծո՛վ մեր հարազատներու արիւնին, որու բոցերուն մէջէն կը վազէ մեր խարտեաշ պատանեկիկը Վահան։

Նաւթով ու ձիւթով օծուած են այդ եղէգները, եւ Գողթն գաւառի Նախճաւան ու Հրամ գիւղերու եկեղեցիներու քակուած տանիքներուն մէջ կ՚եռան։ Եկեղեցիներուն դռները դուրսէն ոչ թէ միայն գոցուած, այլ աղիւսով հիւսուած են, որ մարդ չկարենայ դուրս փախչիլ։ Ու եթէ անակնկալ կերպով մէկը կարենայ ծակէ մը սողոսկիլ, պատերուն տակը կը հրջին սպառազէն արաբացի սուսերամերկ գունդեր, կը վազվռզեն քաղցած գայլերու նման, հուրին մէկ ժամէն ընելիքը՝ սուրին մէկ վայրկեանովը լմընցնելու։ Անկարելի է թէ՛ դուրս ելլելը, թէ՛ դուրսը վայրկեան մը ապրիլը։ Իսկ նե՞րսը․․․

Դ.

Վաթսուն տարի էր որ Հագարացիները մտեր ու տիրեր էին Հայաստանի: Երբեմն արդար ամիրապետներու եւ ոստիկաններու ու նաեւ հայ տեղակալներու կառավարութեան տակ՝ հանդիստ ու խաղաղութիւն կը գտնէր մեր աշխարհը, բայց շատ անգամներ հարկահաններուն բռնաբարութեամբ եւ կամ մերիններուն անզգուշութեամբ՝ նեղութիւնն ու վտանգը պակաս չէր, եւ հնարքներ կը մտածէին միշտ՝ ջնջելու բոլոր հայ մեծամեծները, որպէս զի աւելի համարձակ ծծէին մեր երկրին հարստութիւնները եւ աղքատներու արցունքը:

Այս առեն էր որ Սմբատ Բագրատունին, նախարարներուն գլխաւորը, իր ցեղակից իշխանները եւ ուրիշ ցեղերէ ալ գլխաւորներ գաղտնի խորհուրդի կանչեց՝ ելք մը խորհելու համար այս կացութեան: Եւ ուրիշ ճար չգտան ազատելու, բայց եթէ փախչիլ դէպի արեւմուտք, յունաց կայսրին հողը: Գացին խորհուրդ հարցուցին նաեւ համբաւաւոր սրբակրօն ճգնաւորի մը, որ Վանի լճակին արեւելակողմը կը բնակէր. անիկա ալ լալով ողբալով ուրիշ խորհուրդ չկրցաւ տալ, բայց միայն՝ որ զգոյշ կենան, յանդգնութեամբ բանի ձեռք չզարնեն, եւ վրանին աղօթելով արձակեց: Դարձան առնք, խմբեցին իրենց հաւատարիմները, որ հեռանան հայրենի սահմաններէն, եւ զգուշութեամբ երթալով՝ ելան դէպի Մասիս լեռը ու դադար առին նշանաւոր Ակոռի գիւղը, եւ ահա լսեցին որ այլազգիները իմացեր են իրենց միտքը, ու Նախճաւանի կողմնակալը 8000 եւ աւելի հոգիներով իրենց ետեւէն է ինկեր: Մերինները փութացին լեռնէն վար, անցան Երասխը, եւ Վարդանակերտ աւանը հասան, այլազգիներն ալ ետեւնէն: Հայերը մէկ կողմէն բանակնին զօրացնելով եւ գիշերապահներ դնելով, միւս կողմէն պատգամաւոր ղրկելով արաբացիներուն, իմացուցին թէ ուրիշ դիտաւորութիւն

չունէին, բայց եթէ գլուխնին ապրեցնել դէպի օտարութիւն փախչելով, իրենց տուներն ու ստացուածքները անոնց ձեռքը թողլով, ուրեմն, թոյլ տան՝ որ մնաս բարով ըսեն ու հեռանան իրենց հայրենիքէն։ Արաբները եւ ոչ այս հրաժարական ողջոյնը տալու թոյլ տուին, այլ յարձակեցան հայերու վրայ։ Հայերը որ ոչ իսկ 2000 հոգի էին, աղօթքով եւ ճգնաժամային քաջութեամբ միացած՝ յարձակեցան իրենցմէ չորս-հինգ անգամ աւելի բազմաթիւ արաբական բանակին վրայ։ Ասոնք յուսահատած քաջերու հարուածներուն տակ՝ բոլորովին շփոթեցան, քաշուեցան ու ջարդուեցան, փախչողներն ալ թափեցան Երասխի վրայ՝ գետին միւս կողմը անցնելու. գետը որ սառած էր, անոնց ծանրութենէն կոտրելով մեծ մաս մը կլլեց։ Այս ահագին բազմութենէն 300 հոգի կրցան փախչիլ, որոնք դա՛րձեալ պիտի ջարդուէին, եթէ մեր նախարարներէն մէկուն տիկինը՝ Շուշան չբարեխօսէր ու չապրեցնէր, եւ անոնց վէրքերը պատելով, ուտելիք եւ հագուստ տալով ճամբեց արաբ Արդլմելիք Ամիրապետին, որ սքանչացաւ եղած մարդասիրութեան վրայ, եւ ընծաներ ղրկեց հայ տիկնոջ։

Հայկական յաղթական խումբը հաւաքելով Թշնամիին աւարը, անցաւ Տայոց գաւառը, որ այն ժամանակ յունական տիրապետութեան տակ կը գտնուէր։

Ասիկա է Վարդանանկերտի կռիւ կոչուածը, որուն անունը եւ տարին ջնջել ուզեցին արաբները իրենց տարեգրութիւններէն([2])։

Այս կռիւէն սիրտ առած՝ Վանանդի ու Վասպուրականի հայ իշխաններն ալ ջարդեցին իրենց տիրապետող արաբ գունդերը։ Բայց եթէ ասով իրենց վտանգը քիչ մը հեռացուցին, աւելի ծանրացուցին։ Որովհետեւ

---

2 Յովհաննէս Կաթողիկոս, Պատմութիւն, տպ. Երուսաղէմ 1867, գլ. ԻԱ։

Արդլմելիք ամիրապետ իր կուսակալներուն փախստական զօրքերէն իմանալով եղածը, հրաման տուաւ իր Մահմէտ ոստիկանին, որ երթայ խստօրէն պատժէ հայերը: Մահմէտ մեծ պատրաստութեամբ մտաւ Հայաստան: Հիմա մերինները ոչ թէ դիմադրելու, այլ ոչ իսկ փախչելու հնարք ունէին: Մէկ հատիկ ու յետին հնարք մը գտաւ Հայաստան՝ իր սրբակենցաղ ալեզարդ Հայրապետը, Սահակ, փութացնել կատղած զօրավարին ընդառաջ, որ եթէ հնար է՝ իր վարքին, հասակին ու աստիճանին շնորհքովը կապէ անոր զէնքերն ու ձեռքը: Սրբակենցաղ հայրապետը, որ արդէն մօտ էր կնքելու տառապանքներով վշտահար իր կեանքը, յանձն առաւ այս դժուար պատգամաւորութիւնը, իբրեւ յետին հայրական պարտականութիւն: Ելաւ իր բնիկ երկրէն ու աթոռէն, վերջին ողջոյնները եւ օրհնութիւնները տուաւ իր հասարակաց որդիներուն եւ ամէնուն մայր՝ Սուրբ Եկեղեցիին, ու դեռ Մահմէտ մեր սահմանները չհասած՝ մտաւ Ասորիք, հասաւ մինչեւ Խառան քաղաքը, բայց չկրցաւ ա՛լ ճամբան շարունակել, որովհետեւ յոգնութիւնը, ծերութիւնը ու սրտցաւութիւնը վերջին հիւանդութիւնը բերին: Թեւերը թուլցուց, ոտքերը կապեց մահը. մահ որ չկրցաւ միայն սիրտը պաղեցնել, մինչեւ անոր յետին զարկը: Մահը հոս շուտ երեւցաւ, բայց ուշ հասաւ, որովհետեւ մեռնողը ճարտասան լեզուին ու եռանդուն սրտին թարգման՝ ձեռքերուն մէջ թողուց կնքուած թուղթ մը առ ոստիկան Մահմէտ, պատուիրելով որ իմացնեն անոր իր փափագը:

Գացին հայ աղաչաւորները ոստիկանին, որ շուտով հասաւ Խառան. յանձնեցին թուղթը, ուր գրեր էր Հայրապետը սքանչելի իմաստութեամբ ու ծանրութեամբ մը, խնդրելով որ «Խնայէ հայոց, ներէ անոնց ըրածին, չդպչի անոնց հաւատքին. այլ ինչպէս առաջին ամիրապետները թողեր էին՝ ինքն ալ թողու. միայն հարկը առնէ ու կառավարէ երկիրը: Ու եթէ այսպէս ընելու ըլլաս — կը գրէր — Աստուած քու կամքդ կը կատարէ ու կը յաջողիս. ապա եթէ չլսես ինծի՝ ոչ իմ եւ ոչ Աստուծոյ օրհնութիւնը կ'իջնէ վրադ, այլ միտքդ դը-

ռածին հակառակը կը պատահի, եւ ամէն կողմէն չարիքներ կը թափին վրադ»:

Զարմացաւ ահեղ զօրավարը, եւ լսելով որ դեռ թաղած չեն սուրբին մարմինը, անձամբ եկաւ, եւ տեսնելով այն հանդարտ հանգուցեալ կերպարանքին վրայ աստուածախօս պատգամը, պատկառանքով խոնարհեցաւ, երեք անգամ սելամ-ալէք ըսաւ. որուն՝ աւանդութեան մը համաձայն, մեռած մարմինն ալ պատասխանեց խաղաղութեան ողջոյնով: Մահմէտ Հայրապետին աջը բռնելով եւ վկայ կոչելով Աստուած, իբրեւ կենդանի մարդարէի հետ խօսեցաւ ու ըսաւ. «Քու թուղթէդ ճանչցայ քու իմաստութիւնդ, ո՛վ մարդ Աստուծոյ. դու կապեցիր իմ սուրս, եւ ապրեցուցիր քու ժողովուրդդ: Եթէ ուզածէդ բան մը չկատարեմ՝ ըսած անէծքներդ գան վրաս. ապա թէ կատարեմ, ինչպէս խօսք կու տամ, օրհնութիւնդ վրաս ըլլայ»:

Ազգերու պատմութեան մէջ մէկ անգամէ աւելի կը յիշուին նման դէպքեր — հոգեւոր հօր մը իր հօտը կամ քաղաքը բռնաւորի մը հարուածներէն ազատելը՝ միայն խրատով եւ Աստուծոյ հատուցումներուն յիշատակովը: Բայց զարմանալին այս է, որ այս նոր եւ սուրբ Հայրապետս Սահակ իր մահէն վերջն ալ կատարեց իր հովուութիւնը ու փրկարար դերը:

Գազանացած գետի պէս վազող զօրավարը կեցուց իր զօրքերը, հայոց դալկահար պատգամաւորներուն անկարծելի յոյս տուաւ, եւ ոչ միայն խօսքով այլ գրաւոր կերպով ազատութեան հրովարտակ տուաւ, որ Առաջին Ալի ամիրապետին տուածէն վերջ՝ հայոց գլխաւոր ազատագիրը եղաւ, եւ կոչուեցաւ Երկրորդ կամ փոքր Մանշուր:

Այս հրովարտակը սուրբ խաչվառներուն ու դրօշներուն հետ պարզելով, Հայրապետի մարմինին հետ, առին հայերը ու դարձան: Եւ Հայաստան նոր կեանք առած՝ իր մահու չափ սիրող ու սիրելի Հայրապետը հանգչեցուց անմահութեան շիրմին մէջ:

Մահմէտ իր բազմաթիւ հեծեալ ու հետեւակ արաբներով մտաւ Հայաստան, սակայն ոչ միայն ո՛ եւ է

վնաս չհասցուց, այլ Աբդլմելիք ամիրապետին քով բարեխօս եղաւ հայերուն: Մեռաւ Աբդլմելիք 705ին, իրեն յաջորդեց որդին Վլիթ Առաջին, որ չճանչցաւ իր հօրը դաշինքը հայոց նկատմամբ, մանաւանդ թէ Վարդանակերտի կռուին վրէժը ուզեց առնել Սմբատ Բագրատունիէն:

Այս սպառնալիքին լուրը հասաւ Հայաստան: Հայերուն ուրիշ միջոց չկար, բայց եթէ հաւատարմութեամբ տակաւին յարած մնալ Մահմէտի այն հրովարտակին: Բայց սէգ Սմբատի անխոհեմ յանդգնութիւնը աղէտ բերաւ հայերու գլխուն: Սա իր հետեւորդները առնելով, յունական փաշտ մըն ալ իբր օգնական ստանալով յոյն կայսրէն՝ յանկարծակիի բերել կարծեց Մահմէտի բանակը, եւ մտաւ Վանանդ նահանգը, հայ-արաբական բաժինին մէջ: Մահմէտ կարծուածին չափ չուշացաւ, եւ Սմբատի ըրածովը ինքզինքը ազատ սեպեց իր երդումէն, եւ անոր կարծածէն աւելի շուտ ու մեծ պատրաստութեամբ դէմը ելաւ, ղեց, լմնցուց պատերազմը, մեծ ու ողբալի ջարդով մը հայերուն եւ յոյներուն, որոնցմէ, կ'ըսուի, թէ շուրջ 50·000 հոգի ինկան, մնացած քիչերը Սմբատի հետ փախան հեռուները ու պահուըտեցան: — Վլիթ իմանալով թէ հայերը եղած են յոյներուն առաջնորդ, խիստ պատուէրներ ղրկեց Մահմէտին, բայց սա հաշտեցնել մտածելով իր ամիրապետին հրամանը ու Հայրապետին կտակը, ինք իր տեղը (Դուին) մնալով, լուր ղրկեց Նախճաւանի կողմնակալին, որ ինքը կատարէ ամիրապետին պատուէրը:

Ե

Նախճաւանի կողմնակալը, Գասիմ, կ'երեւի այն արաբ զօրավարներէն էր, որ երեք տարի առաջ պարտուեր էին, եւ հիմա յարմար առիթը նկատեց իր վրէժը առնելու: Ուզեցին սկսիլ հայ իշխաններէն ու ազնուականներէն, որպէս զի անկասկածօրէն տիրեն հայ երկրին:

Կեղծուպատիր հրաւէրներ ղրկեցին բոլոր հայ զօրագլուխներուն ու մեծամեծներուն, ըսելով թէ Սմբատի ըրածը յոյներուն գործն էր, թէ կ՚ուզէին հայերէն հաւատարմութեան կրկին երդում առնել, դաշինք դնել, վարձատրել ու յետոյ արձակել. նմանապէս՝ թէ արաբ ամիրապետին կողմէն հայ՝ հեծելազօրին տրուած տարեկան 100·000 դահեկանի թոշակը աւելցնել:

Հայ մեծամեծներէն շատերը հաւատալով կամ հնազանդելով հրաւէրին՝ իրենց գլխաւոր զինուորներով, թիկնապահներով ու ընկերներով եկան հաւաքուեցան Գասիմի. հոն ամէնուն՝ իւրաքանչիւրի աստիճանին համաձայն, ոչ միայն ընծայ ու թոշակ տրուեցաւ, այլ նաեւ ներուեցաւ տարեկան հարկի պարտքն ալ: Միայն թէ ինչպէս սովորութիւն էր մեծի քով գացողին՝ զէնքերը վերցնել, ասոնց ալ զէնքերը վերցուցին, մինչեւ որ գործը վերջանար: Միաժամանակ արաբները վախնալ մը կը ձեւացնէին հայերէն, եւ իբրեւ աւելի զգուշութեան համար՝ հաւատարմութեան երդում ուզեցին եւ հանդիսաւոր կերպով, որպէս զի երկու կողմերուն ալ երաշխաւորութիւն ըլլայ: Այս պատրուակով մտցուցին զանոնք, 800 հոգի Նախճաւանի եւ 400 հոգի Հրամի մեծ եկեղեցիներուն մէջ, դռները գոցեցին, ըսելով թէ «Մէկը դուրս չելլէ այս մեծ խորհրդաժողովէն»:

Եւ մինչ ներսը հայերը արթննալով դռները կը փընտռէին, ասոնք դուրսը զինուելով խորհուրդ ըրին, որ բոլոր իշխաններն ու զօրավարները դուրս հանեն, եւ ուզածնին տեղեկանալէն վերջ՝ սուրով ու կախաղանով սպաննեն, իսկ ներսը մնացածները կրակի տան, եւ այնպէս ալ ըրին: — Մինչդեռ ոմանց պատուական գլուխներուն համար դուրսը մահուան փայտեր կը կանգնէին, եւ ծարաւի սուրը կը լափէր հազարամեայ պայազատութեամբ ազնուականացած արիւններ, միւսներուն համար վերէն կրակ թափելով, «Աղօթքի տունը գերեզման դարձուցին»...([3])

[3] Ղեւոնդ Պատմիչ, Պատմութիւն, տպ. Ս. Պետերբուրգ 1887,

Սպաննուածներուն ու այրածներուն ընտանիքները գերի տարուեցան: Ատեն մը Նախճաւանի մէջ պահելէ ետք՝ տարին Դուին Մահմէտի մօտ: Հոն ամառը բանտի մէջ պահելով, աշնան տարին քշեցին Դամասկոս՝ Ամիրապետին, աւարը ու գերիներէն մաս մը կողոպտեցին եւ իրարու մէջ բաժնեցին: Այս դառնայիշատակ դէպքը տեղի ունեցաւ 705–706 տարիներուն, Զատկի օրերէն սկսած, եւ այնքան սաստիկ էր արիւնի ու կրակի հոտը, որ արաբը այս տարին անուանեց Հրդեհի կամ Կրակի տարի:

Ահա՛, Հայկա՛կ, այսպիսի հրածաւալ ծիրանի ծովի մը մոխրացած եղէգներու մէջէն դուրս վազեց յետին պայազատը Գողթնի, պատանեկիկը Վահան: Հայրը պատուակից նախարարներուն հետ զոհ գնաց սուրին եւ հուրին, վերջին ժառանգութիւն թողլով այս փոքր երախան, որ հազիւ չորս տարուան էր Կրակի տարին, երբ գուցէ իրմէ քիչ մը մեծ եղբայրները ուրիշ աւելի տարեւոր տղոց հետ՝ միամիտ գառներու նման խորովեցան Հրամի տաճարին մէջ, միայն ափ մը ճերմակ աճիւն թողլով այնքան խարտեաշ ու մատղաշ կերպարանքներէն:

Զ

Վահանի համար ուրիշ բախտ, ուրիշ հանդէս պահուած էր:

Հասակին մատղաշութիւնը, ազնուական ծագումը եւ իր կերպարանքին շնորհքը ազատեցին զինքը կրակէն ու սուրէն, եւ ուրիշ գերիներու հետ հասցուցին զինքը

գլ. Ժ: Տես նաեւ Յովհ. Կաթող. գլ. ԻԱ: Մովս. Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, տպ. Մոսկվա 1860, Մասն Գ. գլ. ԺԷ: — Այս երեք պատմագիրներուն քով կը գտնուին նաեւ Սահակ Հայրապետի գործը, Մահմէտի մահը, Աբդլազիզի ու ժամանակակից դէպքերուն մանրամասնութիւնները:

մինչեւ Վլիթ ամիրապետին արքունիքը, ուր պատուիրեց որ խնամքով մեծցնեն զայն ու դաստիարակեն մահմետական օրէնքին մէջ, եւ անունին վերջին գիրը փոխեց ու կոչեց Վահապ: Թերեւս հազիւ Պ մը վաստկելու արժանի էր Վլիթ:

Դամասկոսի շքայլ արքունիքին եւ իսլամութեան կեդրոնին մէջ մեծցաւ ու զարգացաւ Վահան 14 տարի, եւ իր կերպարանքին վայելչութեան ու մտաւոր յաջողակութեան համար դարձաւ ամէնուն զարմանալի ու սիրելի: Թէեւ օտար ու թանձր դէն մը իր ծնունդին ու մանկութեան սուրբ կրօնքը պատեր էր ամպի պէս, սակայն քրիստոսածին աւազանին շնորհքը, իր հօր ծնունդին արիւնէն աւելի նահատակութեան սուրբ արիւնը եւ ընտրուած հոգիի մը յաղթական եռանդը այդ թանձր ամպերը պատռելով՝ ազնուական նշոյլ մը կը ցոլացնէին, որ ոչ միայն օտարներու՝ այլ ինքնին Վահանի անբացատրելի զմայլում ու զարմանք մըն էր:

Իր հասակէն վեր պաշտօններու բարձրացաւ. եղաւ արքունի դիւանադպիր, որ մեծ հմտութիւն կը պահանջէր արաբերէն լեզուին ու գրութեան: Եւ աւելի պատիւներու ու իշխանութիւններու պիտի հասնէր, եթէ երկինք իրեն տարբեր փառք չպատրաստէր, որուն նա անտեղեակ՝ հաւատարմութեամբ կը ծառայէր, եւ օրէ օր աւելի սիրելի կ'ըլլար ամիրապետներուն՝ Վլիթի (705–715), անոր եղբօր Սուլիմանի (715–717), եւ հօրեղբօրորդիին Օմարի (717–720):

Այս վերջին ամիրապետը Վահանը գտաւ ծաղկած պատանութեանը մէջ, եւ վրան մեծ յոյս ու խնամք ցոյց կու տար: Մանաւանդ որ ինքն ալ բնութեամբ հեզաբարոյ ու խաղաղասէր մարդ էր, եւ կը ջանար խաղաղութեան մէջ պահել իր հպատակները: Այնպէս որ իր քով գտնուած օտարազգի գերիներուն ու պատանդներուն ներում շնորհեց՝ դառնալու իրենց երկիրները: Ասոնց մէջ գլխաւորապէս կային Կրակլի տարին գերուած հայ ազատորդիները, որոնք ուրախութեամբ դարձան իրենց ընտանիքներուն մօտ: Նոյնիսկ այս բոլոր չարիքներուն պատճառ եղողը ինքնին Վլիթ ամիրապետ,

իր վրէժը առնելէն ետք հայերէն՝ լսելով մեր երկրին մէջ մնացածներուն լացն ու տառապանքները Մահմէտի բռնակալութեան տակ, իր քով կանչեր էր զայն, ու հոն չարաչար հիւանդութեամբ մեռեր էր:

Մահմէտի տեղ Հայաստան ղրկուեցաւ Աբդլազիզ, խուլ ականջով բայց բարեսէր, զուարթաբարոյ ու առասպելախօս ծերուկ մը: Շուտով հրաման հանեց որ բոլոր փախած ու հեռացած հայերը անվախ կերպով դառնան, իրենց տունը տեղը ժառանգեն, եւ ձեռք ալ զարկաւ մայրաքաղաք Դուինը նորոգելու. «Որովհետեւ երբ այս քաղաքը մենք արաբացիներս առինք — կ'ըսէր — 640 կամ 647 տարին, ես տակաւին 12 տարեկան տղայ մը՝ բանակին մէջ էի, մէջքս կարմիր չորերով պատած: Երբ մեր զինուորները քաղաքին պարիսպին տակ կ'աշխատէին բայց չէին կրնար անցք մը գտնել, ես խողովակ մը տեսայ, մէջը մտայ ու սողալով գացի, ինքզինքս պարիսպին վրայ գտայ, սկսայ պոռալ մեր զինուորներուն: Անկէ շփոթութիւն ու վախ մը ինկաւ պահապաններուն վրայ, արաբները շուտ մը հասան, առին քաղաքը եւ աւերի ու կողոպուտի մատնեցին: Եւ որովհետեւ ես եղայ անոր աւերումին պատճառը, պէտք է որ հիմա ալ ե՛ս ըլլամ անոր նորոգողը»:

Այս բարեացակամ մարդուն ոստիկանութեան շըրջանին վերադարձան բազմաթիւ փախստականներ, նոյն իսկ այն Սմբատ Բագրատունին ալ, որ իր անխոհեմութեամբ իր հայրենիքին աւերումին պատճառ եղեր էր. եւ հիմա ալ նոր անխոհեմութեամբ ու նաեւ ապերախտութեամբ՝ կողոպտելով Փոթի քաղաքը, ուր ապաստաներ էր յոյն կայսրին շնորհիւ, Հայաստան վերադարձաւ, ետեւէն ձգելով յոյն փափասներուն ու եպիսպոսներուն նզովքը՝ անոնց եկեղեցիներն ալ կողոպտած ըլլալուն համար:

Է

Սկսաւ նորէն մեր երկիրը վերաշինուիլ, եւ այն մեծ հրդեհին մոխիրներէն մաքրուիլ, թէպէտ կային շատ

գետիններ, ուր տունկ չէր բուսներ, նոր չէնք մը չէր կանգներ: Խանձոտած աւերակները տակաւին կ'ողբային եւ ողբալ կու տային իրենց հին տէրերը...

Այսպէս էր նաեւ Գողթն գաւառը, ուր տասնըհինգ տարի կ'ընէր որ չէր լսուեր ուրախութեան հնչիւն մը, այլ միայն ողբասէր բուեճակներու վայիւններն ու կանչերը պատէ պատ զարնուելով կ'արձագանգէին... լռութենէ աւելի տխուր էին այն ձայները, եւ գիշերային մթութեան մէջ հանդարտաքայլ լուսինին ծագելը գերեզմանացած փլատակներուն վրայ՝ կը սաստկացնէր տխրութիւնը:

Սակայն հոն ամէնէն տխրաշարժ ու միանգամայն սիրաշարժ երեւոյթը այն էր որ աւանդութիւնը կը պատմէ:

Իբրեւ դիցակերպ ոգի մը, ուրհի մը այն մեռելատիպ միայնութիւններուն մէջ, կէս սեւ կէս սպիտակ յաւերժահարս կամ հեզաճեմ գիշերահարս մը լուսինին ծառէ ծառ անցուցած շուքերուն հետ սահելով՝ կու գայ լուռ ու մունջ իր ցերեկուան հովանոց ու գիշերային մենանոց սաղարթապատ սարբինաներուն տակը, առուակի մը եզերքին, որուն կարկաջները իր մտածութիւններուն արձագանգն են, եւ տրտմութեան ու լուսինին գոյները առած՝ իր փափուկ ծնօտը կը հանգչեցնէ արծաթափայլ բազուկներուն. եւ գրեթէ անշարժ անշունչ՝ կը նայի կիսաբաց աչքերով, որոնց ոչ սեւութիւնը, ոչ արցունքը եւ ոչ դիտած կէտը կարելի է նշմարել. մարմարէ արձան մը պիտի համարէր յանկարծ իրեն հանդիպող մը քան կենդանի կոյս մը, օրիորդ մը,՝ դուստրը Խոսրովի, քոյրը Վահան Գողթնացիի...

Այն ազնիւ ու աննման քոյրերէն մէկն է, որու մասին պատմութիւնը գրաւոր չէ խօսած: Այն մեծասիրտ Հայկազն օրիորդներէն մին, որուն համար՝ եթէ Հայրենիքը կանգուն ըլլար՝ առանձին տաճար մը կրնար կանգնել: Մէկը այն որբացած քոյրերէն, որ ամէն օր տարաժամ վախճանած ծնողներուն գերեզմանները արցունքով լուալէն ետք՝ աչքերնին սրբելու կը կանչէն հեռուները տարագրուած եղբայր մը: Եղբայր մը՝ որ իրենց համար

անակնկալ դասը փեսաներէ աւելի քաղցր ու ցանկալի կը թուի:

Բախտն ու գլխուածը դրեթէ անունով ալ նման ըրեր էին զինքը մեր հայ օրիորդներուն պարագլուխ Ս. Խոսրովիդուխտի, որ Մեծն Խոսրովի դուստրն էր, ինչպէս ասիկա Գողթնի իշխան Խոսրովի: Իր կիսաւեր հայրենիքի մենանոցին մէջ նստած՝ 15 տարի կը հալէր կը մաշէր Վահանի քոյրը, թէ ե՞րբ պիտի գայ եղբայրս՝ կանգնելու իմ սիրտս, մեր հօր յիշատակը եւ Գողթնի աւերակները: Զկրցաւ Երասխի ընթացքը փոխել դէպի հարաւ, ու սահելով իջնել մինչեւ Դամասկոս, բայց իր արցունքներուն անփոփոխ գետը հասցուց իր եղբօր···

Անդին, Վահան հասակով ու սրտով զարգացած, արդէն լսեր իմացեր էր իր ծագումը, եւ չատոնց իր սրտին մէջ սկսեր էին երկու կրօնքի, երկու հայրենիքի ու երկու սիրոյ կռիւները: Եւ արդէն յաղթող կ'երեւէր կողմը բնիկ հայրենիքին, Հայաստանի, քրոջ եւ քրիստոնէութեան՝ մահմետական կրօնքին ու ամիրապետներուն տուած ու տալիք բարիքներուն, իշխանութիւններուն, եւ արեւելեան փափուկ հարսերուն ու հարճերուն վրայ: Իմացեր էր իր ի՛նչ կորիւն ըլլալը, եւ անկէ վերջ խալիֆաներու ոսկեպատ պալատները իրեն զառադիղ կը թուէին: Ընդարձակ կրօնքի մը հայթայթած բոլոր փափկութիւնները կ'ոչնչանային իր հայրենի գաւառին, սուրբ եկեղեցիին եւ ցանկալի քրոջ մը յիշատակներուն ու վայելքներուն առջեւ: Փափագ, կարօտ եւ անոնցմէ վեր՝ կրօնական մտածութիւն մը, խիղճ մը սկսան տանջել այն սիրտը, որ եռանդնագոյն ասպիճանին մէջ միայն հեշտութիւն փնտռել խրատուեր էր: — Եւ այսպէս օտար Վահապը սկսաւ ինքնիրեն բնիկ Վահանի փոխուիլ···

Տեսնելով որ իր գերութեան ընկերները մէկիկ մէկիկ կը վերադառնան հայրենիք, եւ ինքը դրեթէ առանձին կը մնայ, այլեւս չդիմանալով՝ գնաց Օմար ամիրապետին մօտ, եւ յայտնեց իր փափագը, որ իրեն ալ հրաման տայ վերադառնալու իր ծննդավայրը: Ու, կ'ըսէ վիպագիրը, թէ ճարտարախօս կերպով կը յայտնէր

Վահան իր սրտին նեղութիւնը: Բայց ամիրապետին աւելի ծանր եկաւ թողուլ զինքը քան միւս բոլոր գերիները, որովհետեւ իր ազգակիցներուն մէջ անգամ Վահանի պէս ճարտար, խելացի ու վայելուչ պաշտօնեայ մը չունէր: Սկսաւ տարակոյսներ հանել, չհաւատալ ձեւացնել ու վկայ փնտռել անոր ըսածներուն: Հոն գտնուող հայերը փութացին երաշխաւոր ըլլալ, բայց Օմար չընդունեցաւ անոնց երաշխաւորութիւնը: Վահան գտաւ մահմետական բարեկամ իշխաններ ու պաշտօնեաներ, որոնք նոյն վկայութիւնը տուին. Օմար անոնց ալ չհաւատաց: Հարկ եղաւ մարդ ղրկել մինչեւ Միջագետք արձանագրութիւններուն մէջ ստուգելու համար Վահանի որպիսութիւնը: Հոն 15 տաճիկ գտնուեցան որ լաւ կը յիշէին Կրակի տարին եւ Վահանի ո՛վ եւ ի՛նչ ըլլալը:

Օմար ա՛լ չկարենալով յայտնի ստուգութիւնը մերժել եւ ոչ ալ գերեդարձի իր հրամանը ժխտել, սկսաւ անուշութեամբ սիրաշահիլ Վահանը, եւ յիշեցնել անոր տրուած պատիւն ու պաշտօնը, եւ դեռ աւելին տրուելիքը: Վահան շնորհակալ ըլլալով ամիրապետին՝ յիշեցուց թէ իր հայրենիքին մէջ ինքն ալ ունեցեր էր մեծ ժառանգութիւն մը, հին ու անուանի տոհմ մը, եւ թէ իր նախնիները Պարսից տէրութեան ծառայելով՝ ստացուածքներով ու գանձերով հարստացեր էին, եւ թէ վաստակաւորներ էին «աղեղի ու նիզակի մէջ»: Ու երբ Օմար կէս հաւան կէս հակառակ, կը խոստովանէր միւս կողմէն թէ քու հայրենի տեղերդ հիմա աւերակ են դարձեր, Վահան խոր հառաչանքով պատասխանեց սքանչելիօրէն. «Ուրե՛մն, արձակեցէք որ տեսնեմ որչափութիւնը իմ հայրենի երկրին աւերածին»: Այս այրած սրտի հառաչանքին ի՞նչպէս կրնար հակառակիլ Օմար. միայն պահանջեց որ երթալէն ու տեսնելէն վերջ այն աւերակները՝ չմնայ անոնց մէջ, այլ վերադառնայ իր քով:

Վահան խօսք տուաւ, եւ Օմար անոր ձեռքը հրովարտակ մը տուաւ, որուն ուժով երթայ նա ժառանգէ իր հայրենի ստացուածքները եւ տէր ճանչցուի Գողթնի:

Ը

Ո՛չ տաճիկ, եւ ո՛չ արաբական սրընթաց նժոյգը, այլ կարծեմ փայլակն էր որ կը թռցնէր Վահանը Ասորիքի ու Միջագետքի անապատներէն, եւ մեր Վասպուրական աշխարհէն կը հասցընէր Երասխի եզերքը, որուն պայծառ ջուրերը ճեղքելով անցաւ Հին-Ջուղայի հուներէն, եւ արշաւասոյր անդրուվարը շիտակ ուղղեց դէպ ի արեւելք, դէպի գաւառը Գողթնի, անոր գինեւէտ այգիներէն առաջ՝ անոր աւերակները տեսնելու։

Սակայն ուրիշ կրակով վառուած միտքը՝ բոներ էր աչքը․ աւերակները չէն կ'երեւային իրեն, չէնը՝ աւերակ, ոչինչ իրարմէ չէր զանազաներ։ Երբ իմացաւ որ իր հայրենի սահմաններուն հողն է կոխեր, հեռուէն ամէն շարժուն արարած, ամէն մարդկային կերպարանք իր տունէն մէկը կամ իր քոյրը կը կարծէր։

Ո՞վ գիտէ ո՛ւր հանդիպեցաւ ասոր, ո՛ւր տեսան իրար, 15 տարի վերջ, քոյր ու եղբայր։ Արդեօք գերեզմանական մենանոցին մէ՞ջն էր քոյրը, թէ Երասխի եզերքին, եւ սուրհանդակներէ իմանալով եղբօր գալը, ինքն ալ անհամբեր՝ ձիւնափայլ կարապի մը պէս նետուեցաւ փրփուրներուն մէջ, ու գետին սառ ջուրերու զովութենէ աւելի հաճոյքով ճաշակեցին քրոջ ու եղբօր սիրոյ քաղցրութիւնը...

Ի՜նչ զմայլում էր որ ունեցաւ քոյրը, տեսնելով իր 18-ամեայ կորիճ եղբայրը, իր մէկ հատիկ ցանկալին, որ վահագնակերպ խարտեաշ մազերով ծիրանի ծովէն դուրս կը ցատկէր հայրենի հողին վրայ։ Եւ ի՜նչ զմայլում էր Վահանի, տեսնել իր մէկ հատիկը, իր մեծասիրտ քոյրը, հայկազեղ օրիորդը, որուն մէջ կը տեսնէր իր մայրը ու իր բոլոր հարազատները... Ի՜նչ տաք սիրով, աչքով ու բերնով առին ու տուին իրարու։ Եւ ի՜նչպէս իրարու փարած ու թեւանցիկ՝ երբեմն ձիով երբեմն ոտքով կը շրջէին իրենց հայրենի երկրին սահմանները, տեսնելով չէն ու անչէն մասերը, եւ իրենց ընտանեկան նշանները ու սահմանախաչերը կանգնելով ու նորոգելով։

Գաւառէ գաւառ տարածուեցաւ լուրը, թէ վերադարձեր հասեր է Խոսրովի պայազատը, Գողթնի իշխան կարգուեր է ցանկալին Վահան։ Ամէն կողմէ եկան շնորհաւորողներ, խնդակիցներ, ու յարգութիւն մատուցողներ։ Հաւաքուեցան բոլոր Սիւնիքի իշխաններն ու մեծամեծները, իրենց գլխաւոր իշխանակիցներէն մէկուն պայազատը պատուելու ու բազմեցնելու հայրենի գահին վրայ։ Ուրախութեան եւ կենդանութեան ձայներ հնչեցին ամէն կողմ, սուգի նշանները վերցուեցան, եկեղեցի ու տաճարներ երգով ու օրհնութեամբ լեցուեցան. մինչեւ կոյսերուն եւ օրիորդներուն դարպասները հասաւ լուրը, ամէնքը յոյսերով լեցուեցան խոսրովական պայազատի մասին, բոլոր երկիրը կը թնդար, կը պարէր Վահանի համար։

Իսկ ինքը Վահա՞ն...

Թ

Ո՛րչափ զարմանալի ու աննման է մարդս, երբ երկրաւոր ամէնազգի հանդէսներուն ու հրաւէրներուն մէջ՝ երկնաւոր հանդէսին ու հրաւէրին մասին է իր մտածութիւնը։

Ամէնքը երկրաւոր բարեկենդանութիւն կը խորհէին ու կ՚առաջարկէին. մի՛այն Վահան, որուն համար էր այդ բոլոր եղածն ու ըլլալիքը, Վահան միայն լուրջ ու մտախոհ էր։ Երկու ծանր բաներ միտքն ու սիրտը կը ճնշէին. նախ՝ որ ամիրապետին խօսք էր տուեր իր գործերը հոս կարգադրելէն յետոյ վերադառնալ իր մօտ. ու երկրորդ՝ որ ինքը թէեւ ակամայ ու անգիտակից՝ ուրացող մը կը համարուէր եւ թոյլ ու թանձր կրօնքի մը մէջ մեծցեր էր։ Կ՚ուզէր երկուքին ալ հաւատարիմ մնալ, երկրաւոր իշխանին քով դառնալ, բայց երբեք չզատուիլ երկնաւորէն։

Իր քոյրը, մերձաւորներն ու բարեկամները, եւ բոլոր Գողթն ու Սիւնիքի բոլոր իշխանները կը յորդորէին թողուլ կամ այլափոխել իր այդ ծանր մտածութիւնները։ Ջանացին ցոյց տալ որ կեանքի օրինաւոր յանձնա-

ութիւնները երբեք արգելք մը չէին իր քրիստոնէաբար ապրելուն, եւ ամիրապետն ալ հաճելու հնարք մը կըրնային ճարել։ Մեծամեծները միաբերան կը յորդորէին որ իր հին ու պանծալի տան ճրագը չմարէ, որուն յետին կայծն էր ինքը, եւ սուրբ ամուսնութեամբ իր հօր նման՝ Աստուծով պարգեւէ իր երկրին պայծառ պայազատներ։

Գրեթէ պարտաւորեցին, ամըչցուցին պարկեշտ պատանին։ Զայն տուաւ Սիւնիքի 12 գաւառներու (որոնցմէ մէկն էր Գողթն) նախագլուխ նահապետը (Բարգե՞ն), եւ գացին իր մեծափառ ապարանքէն ընտրեցին, վերցուցին ազնիւներէն ազնիւը, եւ իբր արծաթէ ափսէի վրայ դրուած կարմրադեղ նուռ մը, բերին նուիրեցին Վահանի՝ նազելի Սիսակուհին[4]*, որուն միայն հաճեցաւ նաեւ իր քոյրը, եւ Վահան պատկառանքով հաւանեցաւ։ Զուգեցին ոսկին արծաթին հետ, Գողթնի պայազատը՝ Սիւնիքի օրիորդին հետ։ Հնչեցին հարսանեկան երգերը, զոփեցին տօնական թմբուկները, ուրախութեան պարեր բոլորուեցան, պարպուեցան բազմաթիւ կարասներ Գողթնի գինեւէտ այգիներէն, եւ տխրութեամբ ջախջախուած բամբիռը անգա՛մ մըն ալ արծարծեցաւ Հայրենիքի վերակենդանութեան համար։*

Ո՛ւ, ո՛րքան վսեմ ու գեղեցիկ էր Վահան «իր փեսայութեան օրը» իր քրոջ աջին ու իր հարսին ձախին միջեւ, որոնցմէ մէկը ծիրանիով միւսը բեհեզով էին զարդարուեր, երկուքն ալ աննման, երկուքն ալ սրտին զանազան կերպով իրարմէ սիրելի։ Ո՛րքան տարբեր էր այս հայուհիներուն շնորհքն ու սէրը՝ Դամասկոսի արքունիքին տաճկուհիներէն։ Քրիստոսի սուրբ կրօնքին ազատ պաշտամունքին հետ՝ հիմա Վահանի տրուեցաւ վայելել սրտերու հզօրագոյն կիրքը, սրբութեան փոխուած Եկեղեցիին խորհուրդովը։ Կորիճ եւ առաքինի

---

[4] *Օրիորդին անունը յայտնի չէ. մենք անուանեցինք* Սիսակուհի, *որ կը նշանակէ Սիւնիքի (Սիսական) տունէն կամ նահանգէն օրիորդ մը։*

իշխանորդի պայազատի մը համար՝ Թերեւս անկէ աւելի վայելուչ, փափաքելի ու յաջող վայելք չկար, որ «անփորձ, երկար ու բազմապտուղ» մաղթելով իր բոլոր բարեկամները, բոլոր Գողթն ու Սիւնիքը, քաշուեցան իրենց տուները, Թողլով նորապսակ իշխանը Գողթնի՝ իր վայելքին, փառքին եւ նոր կեանքին ընդարձակ ասպարէզին մէջ:

Ո՜րչափ փայլուն ու վառվռուն կրնար ըլլալ այս ասպարէզը՝ երբ մանկութիւն, քաջութիւն, հարստութիւն, պատիւ ու սէր մէկ մէկ կեանքի վտակներու պէս կը յորդէին առոյգ սրտի մը մէջ: Փոխանակ իր ծնունդի ցաւալի դէպքերուն, այն աշխարհաւեր կրակին ու ծընողասպան սուրին՝ ի՜նչ մխիթարութիւններ եւ զըւարճանքներ չէր կրնար ճարել Վահան: Այսպիսի բարեբախտ պատանի պայազատի մը առջեւ՝ աշխարհ, այն խառնակ խաբուսիկ աշխարհը ի՜նչ նոր ու պայծառ գոյներ չէր առներ, Գողթնի իշխանին կեանքին բոլոր ընթացքը գարնանային ծաղիկներով հիւսելու եւ պսակելու...

Սակայն Վահան, նրբամիտ ու վեհասիրտ Վահան, նախընտրեց աւանցմէ դերազանց ծաղիկներ, հիւսեց անթառամ պսակ մը: Փորձեց աւելի ընդարձակ ասպարէզ մը, բացաւ ճամբայ մը՝ անծանօթ իր հասակակիցներուն ու մտերիմ սրտակիցներուն: Երկրէս բարձր է այս ասպարէզը: Աշխարհի յոյսերը կը հալին, կեանքն ու պատմութիւնը իր հասարակաց կարծիքին կերպարանքը կը փոխէ, երկնային արիութեան, իմաստութեան եւ սիրոյ տեսարանները կը բացուին...

Կը լռէ դարձեալ Գողթնի բամբիռը... ու եթէ փորձէ երգել, Թո՛ղ երգէ նոր երգը որ յետոյ պիտի լըսենք...

Ժ

Հազիւ առեր էր Գողթնի իշխանութիւնը ու դեռ չէր տեղաւորուած Վահան, երբ Օմար ամիրապետին տաբաժամ մահուան լուրը հասաւ (720), որ իրեն մտերիմներուն առիթ տուաւ համոզելու զինքը որ այլեւս

ազատ էր Դամասկոս դառնալու իր խոստումէն:

Սակայն Վահան աւելի անդին կը տեսնէր. գիտէր թէ իր խոստումը անծանօթ չէր խալիֆային պաշտօնեաներուն, եւ օրին մէկը կրնային զինքը փնտռել: Որով միշտ կասկածի մէջ՝ իր հաւատարիմներուն ձեռքով կը լրտեսէր թէ ի՛նչ կը խօսուի իր մասին Դամասկոսի մէջ կամ Եզիտի մօտ, որ յաջորդեց Օմարի՝ հինգ տարի: Կասկածանք իր մասին, հոգ սրտին մէջ ընտանիքի մասին, աւելի մեծ հոգ՝ իր հաւատքին մասին: Կամ հալածական ու փախստական կեանք մը, կամ տագնապ ու տանջանք, եւ կամ ինքնակամ անձնատուր ըլլալ անոնց՝ որոնց քովէն ելաւ, բայց դառնալով՝ ո՛չ ինչպէս ելաւ, այլ իբրեւ Քրիստոսի նահատակ, եւ այս արիւնով ու կեանքով նահատակութեան համար հարկ էր պատրաստուիլ, զղջում եւ ողբ աւելցնել իր պատանեկան կեանքին վրայ, հուսկ բոլորանուէր զոհուիլ մարտիրոսութեամբ: Այս եղաւ Վահանի կեանքին երկրորդ մասը, որ առաջինին չափ տեւեց 18 տարի:

Իր օրինաւոր կասկածը շուտով իրականացաւ: Լսեց ո՛ր ամիրապետին ականջը հասեր է իր քրիստոնէութեան դարձի լուրը եւ խնամենալը Սիւնիքի նախարարին: Եթէ՛ ասկէ վերջ մնար իր տեղը, կամ ականջ դնէր կոչերուն, կամ իբր ապստամբ՝ իր երկրին ամուր վայրերը ապաստանէր, ոչ միայն իրեն, այլ նաեւ իր ընտանիքին, Գողթն գաւառին, Սիւնիքի, թերեւս բոլոր հայոց նոր վտանգներ ու կրակներ կրնար պատճառել: Իսկ եթէ ինք իր կամքով ներկայանար ամիրապետին, այնպէս կը թուէր՝ որ ոչ թէ միայն պիտի չտեսնէր իր երկիրը, այլ եւ ոչ իր ամուսինը, իր սիրելիները, զինքը վերածնող եկեղեցին, եւ գուցէ նոյնիսկ իր դալար արեւը: Թերեւս այս վերջինը կ'ընտրէր Վահան, եթէ լծակցական, ընտանեկան ու խնամեկան պարտականութիւններ չունենար, եթէ իր հարսին ու քրոջ սէրը իր սրտին կարմիր օղեր անցուցած չըլլար: Իբրեւ մէկ հատիկ խոհեմութեան ճամբայ, երկնքի ու երկրի միջեւ, կը մնար առանձնանալ այնպիսի տեղ մը, ուր թէ՛ ինքզինքը եւ թէ՛ իր ընտանիքը ապրեցնէր, եւ թէ իր աշ-

խարհին վտանգ մը չհասցնէր զինքը փնտռողներուն կողմէ։

Այս ապահով տեղն էր յոյն կայսրութեան սահմանները, միակ զօրաւոր տէրութիւնը որ կրնար դիմադրել արաբներուն, եւ ուր կ՚ապաւինէին միշտ նեղուած իշխանները։ Ահա աս մտածեց Վահան, ու ձեռք զարկաւ։

Նոր ժառանգած տէրութեան ու իշխանութեան ծածուկ կերպով «մնաս բարով» ըսելով, յաւիտենական մնաս բարով մը, առաւ կինն ու ընտանիքը, եւ բաւական դրամ. իր մտերիմ մարդերէն ալ միայն քսան հեծեալ, առանց անոնց իմացնելու իր ընելիքը։ Նախ գնաց Վայոց–Ձոր իր աներոջ քով՝ իբրեւ տեսութեան համար, մինչ աները ուրախութենէն երկրորդ անգամ հարսանեկան հանդէսներ սարքեց ի պատիւ փեսային ու հարսին, Վահան չէր գիտեր թէ ի՛նչպէս յայտնէ կամ ի՛նչպէս ծածկէ։ Բաւական ժամանակ կենալէն յետոյ աներոջ քով, որուն միայն գաղտուկ յայտներ էր դիտաւորութիւնը, վերջապէս պատրաստուեցաւ նորէն ճամբու։ Լրջութեամբ մը կը դիտէր իր լծակիցին խանդաղատանքը իր ծնողքին, գուցէ քիչ ատենէն նորէն տեսնուելու յոյսով։ Բայց ի՛նչ զարմանք ու ափշութիւն տիրեց հարսին՝ երբ փոխանակ դէպի Գողթն ուղղուելու, Վահան նշան տուաւ ուղղուելու դէպի արեւմուտք, դէպի անծանօթ կողմեր ու ճամբաներ։

Նախ շուարելով, վերջը աղաչելով ու թախանձելով՝ կինը ստիպեց Վահանը որ յայտնէ ո՛ւր երթալնին։ Եւ իմանալուն պէս՝ անհամբերութեամբ իմացուց իր իշխանազուն եղբայրներուն, որոնք դժուարելով իրենց քրոջ անդարձ պանդխտութեան վրայ, ձայն բարձրացուցին, ողոքեցին, բողոքեցին, լացին լացուցին, հազար ու մէկ արգելքներ դրին դիմացը. «Անկարելի է երթալըդ, կ՚ըսէին, ու թէ՛ քեզի եւ թէ մեզի վտանգաւոր. եթէ հոս մնաս՝ մենք քեզի դուն մեզի պաշտպան կ՚ըլլանք. իսկ այսպէս երթալովդ՝ դուն մեզի ոչ մեռեալ բայց ոչ ալ կենդանի կ՚ըլլաս»։ Ու երբ Վահան ամէն պատճառները մէկ խօսքով կտրեց, անոնք աւելի յուզելու համար ըսին. «Եթէ այսպէս է՝ մենք ալ կու

գանք՝ միասին ապրելու ու մեռնելու օտարութեան մէջ»։ ... Գեղեցի՛կ խօսք, բայց ատենէ դուրս։

Վահան տեսաւ որ ամէնէն մեծ վտանգը ասոնք են որ կը պատրաստեն իրեն։ Սիրելիներն են իրեն ամէնէն գլխաւոր արգելքը։ Տեսաւ որ զինքը շարժողը աստուածային շնորհքն ու իմաստութիւնն էր, իսկ անոնցը՝ կանացի մտածութիւնն ու սէրը։ Քանի՛ կորիճ, իմաստուն ու առաքինի մարդիկ այսպիսի առիթներուն մէջ զոհ գացած են՝ իրենց եւ իրենց սիրելիներուն օգուտը չճանչցող թոյլ սիրտով, քան ամուր գլխով մտածող մտերիմ մարդերու։

Ասոնցմէ մէկը եղաւ Վահան։ Գրեթէ բաց աչքերով տեսնելով հեռաւոր ըլլալիքը, ակամայ կերպով լռեց եւ ինքզինքը թողուց անոնց կարճ տեսութեանը։ Ասիկա շատ մեծ ու ողբերգական կնճիռ ու պատահար մըն էր իր կեանքին։

ԺԱ

Շուտով վրայ հասաւ այս տեսարանը այլակերպող միւս տեսարանն ալ։ Մինչ աներձագերը իրենց փեսան ու քոյրերնին ազատել կարծելով ատեն կը կորսնցնէին, ամիրապետին կողմէն կու գային Վահանը փնտռողները։ Հիմա ո՛չ կրնային ծածկել զինքը, ոչ ալ անոր առաջուան ուզածին պէս փախցնել. հարկ եղաւ որ թողուն զայն ինքնիր գլխուն։

Վահան շնորհակալ եղաւ որ անոնց կարճատեսութիւնը իրեն աւելի ազատութիւն տուաւ ինքզինքը միայն հոգալու։ Հանդերձեալ եւ յաւիտենական յոյսի համբոյր մը տուաւ իր կարճատեւ կենակցի ծոցին, յանձնեց զայն իր եղբայրներուն, թողլով անոր իր հետը առած դրամին ու գանձերուն մեծ մասը ու ծառաները, եւ ինքը քիչ մը պաշարով ու քանի մը հեծեալներով ցատկեց Սիւնիքի ձորերէն ու լեռներէն, շուտ շուտ հեռացաւ, անցաւ Վրաստան, որ աւելի անվտանգ մնացեր էր արաբներու արշաւանքներէն, եւ հոն կային նաեւ Վահանի ծանօթ իշխաններ։

Տարի մը չափ կեցաւ անոնց քով, մանաւանդ թէ ինքնիր քով եւ Աստուծոյ քով: Առաջին մտածութեանը դարձաւ նորէն. այսինքն աշխարհ ոտքի տակ առնել եւ միայն հանդերձեալը մտածել, ապաշխարողի ու ճգնաւորի պէս անցընելով իր կեանքը: Այս բանիս ինքզինքը պարտաւոր կը համարէր Վահան, նախկին քրիստոնեաներու երկիւղած բարեպաշտութեամբ, որոնք դրեթէ հարկ մը կը համարէին ուրացութենէ, դարձողներուն համար՝ կամ մարտիրոսութեամբ կամ մշտնջենաւոր ապաշխարութեամբ կնքել կեանքերնին: Թէեւ Վահան գիտութեամբ ու կամովին ուրացող մը չէր, սակայն գործով այս երկու պայմաններն ալ կատարեց — հին մկրտութեան աւազանին վրայ աւելցնելով երկրորդ ու երրորդ մկրտութիւնը արցունքի եւ արիւնի:

Դառնալով Վրաստանէն եկաւ Արարատի գաւառը, ուր հին ժամանակներէ վեր կը փայլէին մեծ վանքեր լեռնաձորերու ու անմարդի վայրերու մէջ, ինչպէս Յովհաննավանք, Սաղմոսավանք, Լազրեվանք, Ուշոյ վանք, եւն.: Վահան երկար օրեր ու ամիսներ անցուց այս հոգեկան օթեւաններուն մէջ, հոգեւոր մխիթարութիւն ու քաջալերութիւն քաղելով: Կը փափաքէր եղած տեղը մնալ, եթէ մէկ կողմէն տեղացիներուն վտանգ ըլլալու վախը չըլլար, եւ միւս կողմէն ուղեկից հեծեալները չձանձրանային, որոնք չկարենալով ասանկ զարմանալի երիտասարդ տիրոջ մը երկար թափառումներուն համբերել, քիչ քիչ թօթափեցան, հեռացան. մնաց Վահան միայն մէկ ընկերով: Եկաւ ատեն, որ այս վերջին հաւատարիմ համարուածն ալ դաւուեցաւ իրմէ եւ վատօրէն. Վահանի ձին ու սուրը՝ իր կեանքին ու պատւին կարեւորները, այս ապերախտ մարդը պահանջեց իրմէ՝ իբրեւ դրաւական ու վարձք որ չմատնէ զինքը իր փնտռողներուն ձեռքը: Անմի՛տ ու անպիտա՛ն մարդ, մի՛թէ այս ըրածդ ու ըսածդ արդէն մատնութիւն չէ՞ր անոր՝ որ չմատնել կը խոստանաս. եւ կամ լաւագոյն չէ՞ր այդ սուրը թռցընելով քու կէս դատարկ գլուխդ՝ ազատէր քեզ մատնութեան ու վատութեան վտանգէն:

Մեծասիրտ Վահան չպատժեց եւ չմերժեց զանիկա. բայց խորամանկութեանը վրայ ծիծաղելով՝ կամովին թողուց անոր իր ձին ալ, սուրն ալ: Իսկ դրամ ու պաշար արդէն սպառած էր. ուրիշ բան չէր մնար վրան՝ բայց միայն ազնուութեան նշան հինցած զգեստները, եւ իր խկութեանը վկայ եւ իր տոհմին ու անձին սեփական կնիքը՝ վաւերական մատանին: Ասիկա միայն պահեց վրան, որ ճանչցուի թէ ինքն է Վահան. իսկ զգեստները փոխելով ու թողլով՝ հագաւ աղքատի ձեւով. թեթեւցաւ, բաժնուեցաւ ամէն աշխարհային փառքէ ու մեծութենէ, զարդէ ու մարդէ:

«Երթալով կ՚երթար — կ՚ըսէ իր կենսագիրը — միայն հաւատքը իբրեւ զրահ ձգած վրան»: Հաւատքով սպառազինուած՝ իբրեւ երկնաւոր նահատակ կ՚երթար անվախ բոլոր դժոխքէն, ծանօթ ու անծանօթ ճամբաներէ, վանքէ վանք, անապատէ անապատ, եւ «Մենամարտելով բազմահնար վիշապին փորձութիւններուն դէմ, ժուժկալելով համբերեց ամէնազդի վիշտերու, քարավէժ կոչկոճումներու... Եւ անապատի մէջ բնակելով ու զինուորելով Քրիստոսի՝ ազօթանուէր թեւերով հալածեց լեգէոն զօրքերու բազմութիւնը»(5):

Այս անյաղթելի զինուորութեան ու դիւահալած թեւերուն վրայ զարմացաւ Հայոց կաթողիկոսն ալ, երբ Վահան վանքերը շրջելու ատեն՝ եկաւ Վաղարշապատ, «ի մայրն եկեղեցեաց» Էջմիածին, իրմէ օրհնութիւն առնելու եւ նորէն խորհուրդ հարցնելու: Նոր խորհուրդ չունէր հայրապետը, բայց յորդորել որ երթայ քաշուի անծանօթ վանքեր, եւ ճգնի ու աղօթէ:

Էջմիածինէն դէպի արեւմուտք, Շիրակ գաւառի մէջ, Արագած լերան ստորոտին եւ Ախուրեան գետին միջեւ կային միայնացած վանքեր, որոնց ճամբաները հազիւ ոտնակոխ էին: Այս անծանօթ տեղերը մտաւ Վահան՝ մինակ, անօգնական, առանց պաշարի ու պաշտպանութեան, ոտքին կոխած երկիրէն աւելի՝ գլխուն վրայ ո-

5 Տարական (Հարց) Ս. Անտոն անապատականի տօնին:

լորտացած երկնքի ճամբան մտածելով: Թափառական գնաց, դարձաւ, մոլորեցաւ երկայն ժամեր, թերեւս օրեր ալ, մինչեւ որ ափափայ ու դժուարակոխ տեղերը ու չարաչար յոգնութիւնը գլինքը վերէն վար իջուցին: Ջանաց շիտակ կամ դիւրին ճամբայ մը գտնել, բայց աչքերը հազիւ կրնային տեսնել եւ ոտքերը շարժիլ: Նայեցաւ չորս կողմ, եւ ստուգիւ անապատի մը կեդրոն, ընդարձակ ծովի մը մէջ ինքզինքը միայնացած գտաւ: Կանգ առաւ, չորս դին կը շարժէր, չուրջ կու գար: Վայրկեանէ վայրկեան ուժն ու շունչը կորելով՝ կը մըտածէր իրակա՞ն թէ երա՞զ է եղածը, ի՞նքն է ստուգիւ Վահան՝ Գողթնի տէրը, թէ Վահապ՝ դպրապետը խալիֆաներուն... կամ թէ այդ անծանօթ, անմարդաձայն տեղերուն մէջ պիտի վերջանա՞յ իր պանդխտութիւնը, իր բոլոր ընթացքը... չըլլա՞յ թէ մահուան մշուշը ըլլայ որ աչքերը կը պատէ, անդամները կը կապէ, միտքը կը շփոթէ... Ո՞ւր եմ, ի՞նչ կ'ըլլամ... Աստուա՜ծ իմ...

Մէյմըն ալ բացաւ աչքը, յիշեց տեղը, բայց ըընութիւնը կերպարանափոխ երեւցաւ: Արեւը մայրամուտին մօտեցեր էր: Ետ դարձաւ, եւ ահա շարժուն շուքի պէս բան մը կ'երեւար, դոփիւն մը կը լսուէր. հեծեալ մը տեսաւ... հասաւ հեծեալը, հաստարակ դրատի մը վրայ նստած, իրարու նայեցան: Վահան հասկցաւ որ անվնաս մարդուկ մըն է, իսկ ասիկա տեսաւ յոգնած, անօթի եւ մարմրած ճամբորդ մը, եւ գթալով անոր կերպարանքին ու աղաչանքներուն՝ վերցուց դրաւ իր անասունին վրայ ու դարձուց գրաստը դէպի հոգեւոր պանդոկ մը, վանք մը, բայց ոչ Սամարացիին պէս ձրի ծառայելով ու խնամելով, այլ վարձք ուզելով: Վահան հանեց տուաւ մէկ հատիկ յետին ստացուածքը՝ իր վաւերական մատանին: Այսով Վահան իր տէրութեան յետին կապն ալ կորեց, Գողթնի հին ու մեծ պայազատութիւնն ալ երկրիս ամէնէն փոքր շիւղի մը պէս թողուց:

Շիրակի անուանի վանքերէն մէկուն մէջ հանգստացաւ Վահան, ինչպէս ալէկոծ նաւը նաւահանգիստին մէջ: Զատկական օրերն էին: Կը զարմանային կրօնաւորներն

ու ճգնաւորները, տեսնելով ազնուական երիտասարդ մը, որ քիչ ատենուան մէջ առեր ու գերազանցեր էր շատ տարիներու կրթութիւնը:

Վահան վեց ամիս կեցաւ այս վանքը, միշտ այս վիճակին մէջ, «աչքերուն արցունքը աւազանի փոխելով, եւ անշարժ շրթունքներով Աստուծոյ հետ խօսակից ըլլալով»: Այս պարզ երկինքէն թափուած մշտահոս աղի անձրեւին հետ հազիւ երբեմն կը լուծէին կարճ որոտումներու պէս խորին հառաչանքներ: Թերեւս անփորձ տեսնողներն ու լսողները կը կարծէին զինքը մեծ ոճիրի մը վրայ զղջացող անզգամին մէկը, բայց աւելի հոգետեսներն ու հմուտները կը հասկնային որ աւելի անչար սրտի ու աստուածային սիրով վառուած հոգիի մը տեսարանն է այս, անմեղի ու անպարտի մը ապաշխարանքը: Ասոր վրայ է որ խոր զգացումով սքանչացած իր սիրահար սուրբ մուսան՝ յետոյ պիտի երգէր. «Երաժշտականներու երգերու ձայնէն աւելի զարմանալի է ինծի՝ քու ողբերուդ հնչմունքը, ո՛վ երանելի Տէ՛ր Վահան, Աստուծոյ ընտրեալը»:

Բայց Շիրակի կողմերուն իշխանատիկինը, *ուրիշ իշխաններու նման վախնալով, վանքը լուր ղրկեց Վահանի համար, որ «Թո՛ղ հեռանայ այս տեղէն, գուցէ՝ իր պատճառով՝ թէ՛ մեզի թէ՛ ձեզի վտանգ մը կը հասնի ամիրապետին կողմէ»: Անխռով ելաւ Վահան այս վանքէն ալ, «յոյսս քու վրադ է, Աստուա՛ծ իմ» ըսելով: Փնտռեց աւելի խորերը անծանօթ տեղ մը, որ ամէնքն ալ անկասկած մնան. ընտրեց անյայտ անապատներ, ուր հազիւ բոլորովին մեկուսացած ճգնաւորներ կը գտնուէին, առանձին խցիկներու մէջ քաշուած, որոնց երբեմն այցելութեան կ'երթար: Աստուածաշունչը եւ մեր սուրբ Հայրերու գրուածները իր զբօսանքն էին: Ամբողջ աշունէ մը աշուն անցուց հոս:*

Չորս տարի էր որ այս անհանգիստ ու վշտակիր մարմինը իր հոգեկան հանգիստը կը փնտռէր: Պէտք է որ փութայ հոն, ուր կը յուսար վերջնականապէս հանգչիլ:

ԺԲ

Լսեր էր Օմար ամիրապետին մահը, եւ թէ անոր յաջորդեր էր Եզիտ հինգ տարի։ Իսկ ասոր յաջորդը Հէշմ կամ Շամ (725–743) արդէն հրաման տուեր էր խստանալ քրիստոնեաներուն դէմ ու փնտռել Վահանը։ Եթէ մինչեւ այն ատեն չգտան զինքը, կրնային օր մը գտնել, եւ իր մօտ գտնուող անձերուն ալ վնաս հասցընել։ Այսուհետեւ ապրիլը՝ ձանձրանալի էր իրեն, փափաքելի միայն մարտիրոսութեան մահը։ Հաստատապէս միտքը դրաւ ինքնին երթալ ու յայտնել ինքզինքը արաբներուն։ Ոմանք իմանալով՝ ջանացին զինքը ետ կեցնել, իսկ ուրիշներ դէմ չկեցան, եւ քաջալերեցին զինքը հաստատ մնալու իր որոշումին վրայ։

Կ՚երեւի թէ ամիրապետէն առաջ ուզեց անոր Հայաստանի մէջի տեղակալը փորձել, որ Դուին մայրաքաղաքին մէջ կը նստէր։ Գնաց անոր, եւ անվախ համարձակութեամբ ըսաւ. «Ե՛ս եմ Վահան»։ Այն ժամանակ հայոց վրայ դրուած ոստիկանն էր Մրուան (որ յետոյ եղաւ վերջին ամիրապետ Իսմմիաեան տոհմին) Աբդըլազիզի պէս խոհական ու բարեխառն մարդ մը, որ խաղաղութեան մէջ կը պահէր հայերը, եւ իրենցմէ մէկը, Աշոտ պատրիկ Բագրատունին, վերակացու դրեր էր։ Մրուան չուզեց արդար մարդու մը անպարտ արիւնը մտնել, եւ լռելեայն հեռացուց իրմէ։ Վահան վճռեց երթալ մինչեւ Դամասկոս, եւ ուր որ իր տարագիր կեանքին դժբախտ դէպքն սկսեր էր՝ հոն ալ վերջացնել փառքով։ Եւ անկէ վերջ միայն ճամբու յարմար առիթին կը սպասէր, եւ նպատակին յաջողութեան համար արժանաւոր անձերու աղօթքն ու օրհնութիւնը կ՚ուզէր։ Այս մտքով վերջին անգամ մըն ալ այցելութեան ելաւ իր սիրելի վանքերուն եւ ուխտերուն։

Իր գտնուած Արարատ գաւառի սահմանակից է Գեղարքունի գաւառը (Սիւնիք նահանգին) Սեւան լճի հարաւակողմը, ուր այն ատեններուն ուրիշներէ աւելի համբաւուած էր Մաքենեաց վանքը, իր խարազնազգեստ ճգնաւորներով եւ իր երկու Սողոմոններով՝ որոնցմէ

մին առաջնորդն էր վանքին, երկրորդը սրբակեաց վարդապետ մը, որ «Հարանց հայր» կը կոչէին, եւ որ մեզի թողուց շատ պատուական գիրք մը Տօնականը (վարքերը մեր սուրբ վկաներուն)։ Ասիկա հայրական գութով ու գորովով ընդունեցաւ պանդուխտը, Խաչի Տօնին օրը լիացուց զինքը հոգեկան մխիթարութիւններով, եւ բաժնուելու օրը ճամբու զգեստէ ու պաշարէ զատ՝ մխիթարական բան մըն ալ գրեց, որ երբեմն երբեմն կարդալով աւելի քաջալերուէր։

Այս Մաքենեաց վանքին քովէն գետակ մը կ՚անցնի։ Վահան կէս օր մը դէպի զառիվերը ելլելով, կէս օր մըն ալ իջնելով, կրնար հասնիլ Սիւնիքի գլխաւոր գաւառին կեդրոնը, ուր քանի մը տարի առաջ թողեր էր իր սրտին վրայ տիրացող անձ մը, իր կինը։ Յանդգնեցա՞ւ փորձիչը դրդել տակաւին 30ամեայ սիրտը, որ վազելով երթայ ու յաւիտենականութեան համար կրկնէ յետին մնաս բարովը անոր որուն հետ Եկեղեցին անգամ լծեր էր իր երկրաւոր կեանքը։ Գուցէ նայեցաւ Վահան մէյմը այն լեռներուն, գուցէ լուռ հառաչ մը հնչեց իր մէջ. սակայն աչքը ու ճամբան դէպի արեւմուտք դարձնելով, աւելի փախչելով քան քալելով, դարձեալ վանքէ վանք անցաւ։ Կեցաւ Թեգենեաց նշանաւոր վանքը Երեւանի մօտ։ Անկէ անցաւ իր առաջին սիրելի Յովհաննավանքը, Արագածոտի ոտքերուն, որուն հայրը Յովհան՝ մեծ սիրով ու կարօտով ընդունեցաւ իր երբեմնի մտերիմ աշակերտը. լսելով անոր դիտաւորութիւնը՝ յորդորեց զինքը ամուր կենալու, եւ մինչեւ իսկ կը փափաքէր ինքը անձամբ ընկերելու իրեն, եթէ իր առաջնորդութեան պաշտօնը արգելք չըլլար։ Բաժնուելու ատեն ինքն ալ Սողոմոնի պէս տուաւ ճամբու զգեստ ու պաշար եւ ձի մը, եւ իրեն տեղ անոր ընկեր տուաւ երիտասարդ ու եռանդուն եղբայր մը, որ չորս տարի Վահանի ուղեկից ըլլալով, անոր կեանքի դէպքերուն տեղեակ ու ականատես եղաւ, եւ կը պատմէր, բացի ուրիշ մանրամասնութիւններէ, որ Վահան երեք անգամ երկնային տեսելքի արժանի եղաւ։

Նոյն ընդունելութիւնը գտաւ նաեւ միւս վանքերուն

մէջ, մանաւանդ ամէնէն վերջինիս մէջ, Երաշխաւոր (հիմա Սքանչելագործ) կոչուած, Արծկէ գաւառին մէջ, Վանի ծովակին հիւսիս-արեւմտեան ծայրը, Սիփան (Մասիս) լերան ստորոտը: Այս վանքին առաջնորդն հայրն էր Արտաւազդ, հիւրասիրութեան համար «Աբրահամ» կոչուած: Ասիկա իմանալով թէ Վահանն է եկողը, բոլոր եղբայրներով ընդառաջ ելաւ, ընդունեցաւ, ու երեք օր պատուեց ու սփոփեց զինքը: Լսեց կեանքին դիպուածներն ու մանրամասնութիւնները եւ դիտաւորութիւնը: Ինքն ալ քաջալերեց, եւ պաշարը նորոգելով միասին առաջնորդ եղբայր մըն ալ տուաւ, որ մինչեւ ուր ուզէ տանի հետը, եւ մեծ սիրով ճամբայ դրաւ, եւ մեծ յոյսով ալ՝ քիչ ատենէն Քրիստոսի Եկեղեցիին փառաւոր յաղթող վկայ մը ճանչցընելու զինքը, ինչպէս որ ըրաւ:

ԺԳ

Այլեւս Վահան ձին դարձուց դէպի Հարաւ, տղայութեան ատեն գերութեան գացած ճամբէն՝ երթալու իր վախճանին: Նոյն օրերը Մրուան ոստիկանը Աշոտ Բագրատունիի օգնութեամբ Խազիրքներուն վրայ յաղթանակ մը տանելով Դարբանդի մէջ, մեծ աւարով դարձեր էր Աղուան աշխարհը, եւ անկէ աւարին եւ հեծելազօրին մէկ մասը կը դարձընէր ամիրապետին:

Ասոնց հետ խառնուեցաւ Վահան. ճամբան քիչ քիչ իմացուց անոնց իր դիտաւորութիւնը, համարձակ կը խօսէր իր կրօնքին վրայ ու կը վիճէր անոնց հետ: Անոնք կը զարմանային ոչ այնչափ անոր քրիստոնէական գիտութեան, որչափ իրենց մահմետական դենն ու մոլորութիւնները գիտնալուն վրայ: Այսպէս կտրեցին այն երկար ու անապատ ճամբան:

Հասան Ուռհա, հայոց եւ բովանդակ քրիստոնեայ Միջագետքի նշանաւոր քաղաքը, առաջին հաւատացեալ Թագաւորին՝ Աբգարի մայրաքաղաքը, եւ շարունակելով եկան Խառան, ուր վախճաներ էր Սահակ կաթողիկոս: Վահան հոն փնտռեց փափուկ եւ իրեն մերձաւոր մէկու

մը յիշատակը ու վկայարանը — Շուշանի, դուստր Վահան Կամսարականի եւ քոյր Ներսէս Պատրիկի, որ Սմբատի հետ միաբանելուն համար, Կրակի տարին, ուրիշ իշխաններու հետ գերի բռնուեցաւ, քոյրն ալ հետը. սա հոս բանտին ու բանտապաններուն բռնութենէն նեղուելով ու հաւատքին վրայ հաստատուն մնալով՝ վկայօրէն վախճանեցաւ (706–707): Վահան իր գերեկից Շուշանի գերեզմանին վրայ լալով, դուրս ելաւ Միջագետքէն ու մտաւ արաբական սահմանը: Լսելով թէ Հեշամ Դամասկոսի մէջ չէ, այլ Եփրատի մօտ Ռուծափ քաղաքը, հոն ուղղուեցաւ:

Աներկիւղ քրիստոնեայ եւ միաժամանակ փափագող մարտիրոսութեան, մեծահաւատ բայց խոհեմ՝ չուզեց կերպով մը Աստուած փորձել, ոչ ալ անհաւատարիմ երեւիլ անոնց՝ որ Աստուծմէ վերջ իրաւունք ունէին իր սրտին վրայ: Այնպիսի առաքինութիւն ու սրտապընդութիւն ցոյց տուաւ, որուն նմանը թերեւս շատ դժուար է գտնել: Տասը տարի պատրաստուած ու աչք առած էր նահատակի մահը, այս նպատակով աշխարհ ոտքի տակ առած էր, եւ այնքան հարիւրաւոր մղոններով երկար ճամբաներ կտրելով՝ հասեր էր հանդիսավայրը: Ոչ կը վախնար, ոչ ալ կը յանդգնէր: Ոչ ետ կենալ պսակէն, ոչ ալ ինքնայարձակ նետուիլ: Թէեւ գլխաւոր փափաքն էր մարտիրոսական մահով ելլել այս աշխարհէս, որ արդէն ուրացեր էր ճգնաւորական կեանքով. բայց եթէ ամիրապետը հաւանելու ըլլար՝ թողուլ զինքը ազատ իր քրիստոնէութեան մէջ, ինչպէս Օմար թողուց միւս գերիները, յանձն պիտի առնէր ազատօրէն ապրելու իր սուրբ հաւատքով, ինչպէս իր հայրենիքին ուրիշ իշխանազունները, եւ ոչ թէ ռեւէ կերպով դրդուել այլադենները ու բռնի յափշտակել պսակը:

Ասիկա է, ուրեմն, Գողթնի իշխանին զարմանալի առաքինութիւնը ու հաւատարմութիւնը: Ասիկա է Վահանի կատարեալ իմաստութիւնը՝ երկնաւոր ու երկրաւոր՝ որ ուրիշ լաւ անձեր չկրցան ու չեն կրնար միացնել, այլ որոնց որ պարգեւուած է աստուածային գերագոյն շնորհքով:

Աւելի քիչ ժամանակի մէջ Արարատէն մինչեւ Ասորեստանի անապատը եւ Ռուծափ քաղաքը հասաւ Վահան, քան այս քաղաքիս դռնէն մինչեւ անոր արքունիքին դուռը: Քաղաքէն դուրս տեղ մը իջեւանեցաւ, իր վերջին ժամուն պատրաստուելու՝ բոլոր հանդարտութեամբ: Զուզեց անկէ ետեւ իր քով բռնել իր ճամբու հաւատարիմ ընկերները, այն երկու երիտասարդ եղբայրները, որ Յովհաննավանքի ու Երաշխաւորի առաջնորդները իրեն ուղեկից ու օգնական էին տուեր· «Ահաւասիկ, հոս իմ ճամբաս վերջացաւ — ըսաւ· ասկէ անդին ուրիշ անկոխ ու անթօշակ ճամբայ մը ունիմ ընելիք, որ մինակս պիտի կատարեմ: Դուք վերադարձէք ձեր առաջնորդներուն քով, եւ յանձնեցէք սուրբ միաբաններուն, որ երբեմն երբեմն աղօթեն իրենց եղբայրացած Վահանին համար: Շուտո՛վ գացէք, որ աղօթքնին օգնութեան հասնի ինծի»: Զանոնք արցունքով ու համբոյրով ճամբայ դըրաւ:

Քննեց, իմացաւ թէ Ռուծափի արքունիքին մէջ ո՛վ կար իր հին ծանօթներէն, եւ ծածուկ իմաց տալով կանչեց: Երբ անակնկալ լուրը առնելով եկան՝ կարծեցին թէ խելագարեր է, կամ բռնութեամբ այս խեղճ կերպարանքը առեր է· ու եթէ իր խօսքը, իր կերպերը չյիշէին՝ պիտի չհաւատային, թէ երբեմնի արքայակերպ ու պայծառ պատանին՝ այս դիմացնին կեցող դըծուծ կերպարանքով մարդն է, եւ զարմանալով մը կը հարցնէին, թէ «ի՞նչ հանդիպեցաւ»: Վահան բացէ բաց հասկցուց անոնց, թէ Քրիստոսի հաւատքին ու սիրոյն համար յանձն առեր էր այս աղքատութիւնը:

Վահան սպասեց· երբ տեսաւ որ անոնք կէս բարեկամութեամբ կէս անհոգութեամբ թողուցին զինքը եւ չիմացուցին ամիրապետին, այն ատեն գնաց իր տաճկութեան ծերունի վարպետին, եւ իմացուց թէ ինչպէս իր սորվեցուցած կրօնքը թողլով՝ ընդուներ էր վերստին իր ծննդեան կրօնքը, եւ կ՚ուզէ որ ամիրապետն ալ գիտնայ այս բանը:

Ծերունի վարպետը որքան որ զարմացաւ ու ցաւեցաւ, բայց դեռ կը սիրէր իր աննման աշակերտը·

սկսաւ յանդիմանել ու վախցնել զինքը ամիրապետին կողմէ, թէ ինչպէս նախկին պատիւներուն փոխան՝ չարաչար մահով մը զինքը կրնար սպաննել: Բայց տեսնելով որ Վահանի հաճոյ են այս սպառնալիքները, անուշութեան փոխեց, եւ սկսաւ աղաչել՝ որ իր տղայութեան օրերուն պէս նորէն իրեն ընկեր ու օգնական ըլլայ ատենադպրութեան պաշտօնին մէջ, եւ զարդարուի իր նախկին վայելուչ զգեստներովը: Եւ այնքան ծանրութեամբ ու նազելով աղաչեց ու երդուընցուց Վահանը իր մտերմութեանը վրայ, որ բռնադատեց սուրբը առնելու իրմէ 30 դահեկան: Վահան առաւ դրամը ծերունիին բարեկամութեան համար, բայց տուողին առջեւ աղքատներուն բաժնեց, եւ ինքը իր առանձնութեան տեղը քաշուելով՝ բոլոր ձմեռը անցուց ճգնաւորական մէկ թեթեւ զգեստով մը եւ դրեթէ անկերակուր:

Նոր գարուն մըն ալ հասաւ: Վահան բնութեան տուած կեանքէն աւելի բարձր կեանքի մը ըղձալով՝ երրորդ փորձ մըն ալ ըրաւ ամիրապետին իմացնելու: Եւ այս անգամ պետական գանձերուն ու հարկերուն պաշտօնեային դիմեց: Այն ժամանակներուն արաբական արքունիքը բաւականաչափ կրթութեան հասեր էր եւ ունէր արժանաւոր անձեր, որոնք առանց կրօնամոլութեան կրնային լսել ու տեսնել ուրիշ կրօնքի հետեւողներ, եւ կը յարգէին գութի ու բարեկամութեան օրէնքները: — Այսպիսի էր նաեւ այս պաշտօնեան. խոժոռեցաւ Վահանի ըսածին վրայ, եւ աւելի կ՚ուզէր չըլսած ըլլալ. մատնել զինքը՝ վատութիւն կը համարէր, լռել՝ խիղճ կ՚ընէր, եւ իբր թէ Վահանէն աւելի ինքն իր գլխուն վրայ վախնալով՝ աղաչեց որ հեռանայ իրմէ ու լռէ այդպիսի խօսքեր, որ մահաբեր սուր մըն է, որ ոչ միայն քու գլուխդ կը տանի, այլ գուցէ քու պատճառովդ՝ նաեւ ուրիշներու:

Չորրորդ փորձով մըն ալ՝ վերջապէս Վահան բռնի յափշտակեց մահը, թէեւ ոչ դիւրաւ:

—Պաշտօնեաներուն սիրտը շատ կիրթ ու կակուղ գտնելով, պէտք ունեցաւ աւելի խիստ ու անգութ սրտի մը, բոլորովին հակառակը ընելով բնական բերումին:

Իրեն համար մէկ հատիկ յարմար պաշտօնեայ սեպեց զայն, որմէ ամէն զգայուն սիրտ կը սոսկայ ու կը զզուի: Պաշտօնեայ մը՝ որ լոյս ատեն չ'երեւիր, այլ գիշերային բուին պէս այն վայրկեանին կ'երեւի միայն՝ երբ ուրիշին վերջին վայրկեանը պիտի բերէ. կարծես իր ամէն անգամ դուրս գալուն՝ ցրտագին սարսուռ մը կը պատէ զինք ճանչցողները: Ատիկա է դժնիկ Դահիճը, մանաւանդ թէ Դահճապետ մը, Քարշ անունով, անուանի իր պնդասրտութեամբ:

ԺԴ

Յետ երկար աղօթքով խնքզինքը Աստուծոյ յանձնելու, Վահան իր հաւատքը, կամքն ու փափաքը աղերսագրի ձեւի տակ վայելուչ արաբերէնով մը շարադրելով՝ գնաց այս փշոտ պաշտօնեային եւ յանձնեց խնդրագիրը, որ ներկայացնէ ամիրապետին: Քարշ դըժրնդակ շարժուածքով մը աչքերը խոլորեց, պերեւեշտները ոլորեց. կարծես քաղցած գայլի կամ բղքող յովազի նման արիւնի հոտ առաւ, լեզուն հին սպանութիւններու համը զգաց, եւ լափլփելով շրթունքներուն մէջ «Լա՛ւ, լա՛ւ» ըսաւ, խնդրագիրը ծոցը դըրաւ, փաթթոցը պնդեց, եւ ակնարկեց Վահանի որ հետը ճամբայ իյնայ: Հեզ ու անմռունչ գառը մեծ խալիֆային կը տանէր. անոր ձախ ու ժանտ դէմքը տեսնողները սոսկումով ետ կը քաշուէին, բայց Վահանի ազնիւ ու ողորմ կերպարանքը ոտքերնին կը կապէր:

— Տեսնուեցան իրարու հետ Քարշ ու Հեշամ, դահճապետը ու ամիրապետը: Սա առաւ կարդաց Վահանի աղերսագիրը, եւ նախ գրուածքին վայելչութեան ու խօսքերուն ճարտարութեան վրայ զմայլած՝ աւելի գառին քան գայլին կողմը դարձաւ: Հրամայեց որ առջեւը բերեն Վահանը, որ այնքան երկար ատեն ու տարիով կը սպասէր այս կոչին: Ահաւոր ամիրային սիրտը չդիմացաւ՝ այն անշուք զգեստներուն ու մաշած կերպարանքին մէջ տեսնելով իր արքունիքին հին դիւանադպիրը:

— *Ինչո՞ւ այդպէս խեղճցեր ես, Վահապ — ըսաւ — ուրեմն Հայոց երկի՞րը այս վիճակին հասցուց քեզ:*

— *Ոչ թէ իմ Հայրենիքս — պատասխանեց Վահան: Իմ Հայրերուս հաւատքը ճանչցուց ինծի գերագոյն Տէրըս, որ իր ամբաւ մեծութենէն այս խեղճութեան իջաւ, որուն ես ալ իմ չափովս նմանիլ ուզեցի:*

— *Տեսա՞ր — կանչեց ամիրապետը — Հայաստանի սառնապատ սարերուն սատանաները քեզ խենթեցուցեր են:*

— *Մանաւանդ թէ — ըսաւ Վահան — տղայութեան ատեն վրաս եկածներն ալ հոն թօթուեցի ու մաքրուեցայ:*

Անշուշտ Քաբշի փուշերը տնկուեցան այս խօսքերը լսելուն, եւ կ'ուզէր տեղին վրայ լափել Վահանի արիւնը, եթէ իրմէ աւելի համբերող չըլլար ամիրապետը, որ զայրանալով ու հայհոյելով, բայց միւս կողմէն տակաւին ողորմելով·

— *Լռէ՛ մոլորած — ըսաւ — այդ խենթ խօսքերէդ, որ ձեր սատանաները խելքդ մտցուցեր են, ու դարձի՛ր քու նախկին փառքիդ ու կրօնքիդ:*

Հրամայեց եւ շուտով Վահանի առջեւ բերին մետաքսէ ազնիւ հագուստներ եւ ոսկեղէն ու արծաթեղէն զարդեր ու գանձեր:

— *Ասոնց վրայ — աւելցուց ամիրապետը — պատրաստ են քեզի համար ընտիր ձիեր եւ ուղտեր, ծառաներ ու աղախիններ, եւ քեզի վայել պաշտօն մը, եթէ կ'ուզես հոս իմ մօտս, ու եթէ ուզես՝ հոն քու հայրենի գաւառիդ մէջ: Միայն թէ կատարէ ըսածս, եւ վայելէ բարիքներ թէ՛ հոս եւ թէ դրախտին մէջ:*

Այս խօսքերով ամիրապետը յայտներ էր իր վերջին կամքը, հարկ էր որ Վահան ալ ըսէր իր վերջին խօսքը: Եւ ըսաւ համարձակօրէն, իբրեւ հասարակ մարդու մը: Պատասխանեց·

— *Այս գանձերդ ու խօսքերդ յայտնի վկայ են խորագիտութեանդ, որով շատերը խաբեր ես: Բայց Աստուծով՝ ես ո՛չ պարգեւներէդ կը խաբուիմ, ո՛չ ալ պատիժներէդ կը վախնամ: Եթէ անկեղծօրէն ինծի բարիք*

ընել կ'ուզես՝ գլխ ազատ թող, գլխցածս եւ ուզածս ընելու, խսկ պարգեւներդ ուրիշին պահէ: Եթէ կ'ուզես՝ ա'ռ իմ Գողթնի հայրենի իշխանութիւնս ալ, որ եթէ ոչ դուն՝ մահը քիչ ատենէն ինծմէ պիտի վերցնէ, ինչպէս քեզմէ ալ իշխանութիւնդ... Եթէ ըսածիս չես հաւնիր՝ կատարէ վրաս սպառնալիքդ, ես պատրաստ եմ:

Այլեւս խօսելիք չկար: Ամիրապետը հրամայեց որ Վահանը բանտ տանին եւ ոտքը շղթայի անցընեն: Վահան փոխանակ մէկին աղաչեց որ երկու ոտքերն ալ շղթայեն: Այսպէս կ'ընէր ամէն պարագային: Բանտին մէջ երբ դիւրութիւններու առիթ ըլլար, կամ բանտապետը ուզէր շնորհք մ'ընել՝ նա կը մերժէր, եւ կը նախընտրէր չարչարուիլը, մինչ պահապանները կը զարմանային: Ու երբ վերջին օրը Վահան շնորհակալ ըլլալով կ'ըսէր բանտապետին, թէ անկէ վերջ պիտի ազատէր իր վրայ աշխատելէ, նա դրեթէ ամչնալով եւ յուզուելով պատասխանեց, թէ «Ի՞նչ բանի համար շնորհակալ կ'ըլլաս, երբ ոչ մէկ շնորհք կամ դիւրութիւն յանձն առիր ինծմէ»: Իսկ առաքինի Վահան անոր գթասիրութիւնն ալ մարդասիրութիւն համարելով «Վարձքդ Աստուծմէ կ'առնես — պատասխանեց — որովհետեւ ես չեմ կարող հատուցանել»:

Վահան ութ օր մնաց բանտին մէջ: Մինչ այդ՝ Հեշամ արագընթաց ձիերով մարդ ղրկեց Միջագետք, Մրուան ոստիկանին, տեղեկութիւն առնելու Վահանի ըրածներու մասին Հայաստանի մէջ:

Դարձան շուտով դեսպանները եւ բերին Մրուանի պատասխանը, որ ստուգեր էր հաւատարիմ անձերէ, որ Վահան իրապէս մեծատոհմ իշխան մըն էր Հայաստանի մէջ, խելացի ու ազնիւ մարդ մը. ոչ հիւանդ եւ ոչ խելագար. իր հայրենիքէն ելեր ու եկեր էր՝ որ ամիրապետէն հաւանութիւն ստանայ կա՛մ ազատօրէն իր հաւատքը պաշտելու, կա՛մ անոր համար մեռնելու:

Այս տեղեկութիւնը աւելի հաստատեց Ամիրապետին փորձը, եւ հիմա աւելի կը փափաքէր ապրեցնելու անձ մը, որ Օմար հազիւ կրցեր էր քովէն հեռացնել: Նորէն իր մօտ կանչեց Վահանը, եւ հարցուց թէ փո-

խե՞ր էր միտքը: Իսկ Վահան պատասխանեց, թէ ճըշմարտութիւնը մէկ է, իր խօսքն ալ մէկ է:

Ամիրապետը կրկին ու կրկին փորձերէն ու ջանքերէն եւ ամէն տեսակ զիջումներէն վերջ, տեսնելով թէ Վահանի ամէն մէկ պատասխանը իրեն յանդիմանութիւն մըն է եւ շուրջիններուն ամօթ (որոնք դըժուարութեամբ կը լսէին ու նշաններով կ'իմացնէին, որ այլեւս ներելու ու երկարելու չէր), երեսին ու խօսքերուն գոյնը փոխեց, Վահանը յանձնեց արիւնկզակ դահճապետին ձեռքը, բայց մինչեւ վերջին վայրկեանը չկրցաւ մարել իր գութը այսպիսի ընտիր ու անպարտ դատապարտուածի մը վրայէն... եւ ծածուկ բան մը փսփսաց դահճապետի ականջին:

ԺԵ

Վահան այնքան մեծ ուրախութեամբ չբաժնուեցաւ Օմարէն՝ դառնալու համար իր հայրենիքը Գողթն, որքան երբ ելաւ Հեշամի դատաստանէն՝ դիմելու համար իր բուն հայրենիքը հոգիին:

Ռուծափի Յակոբիկ երէցը բանտ եկաւ, մխիթարելու զինքը ու զօրացնելու՝ եկեղեցական սուրբ խորհուրդները մատակարարելով: Բանտին վերջին օրը Ծաղկազարդի տօնն էր, եւ Քրիստոսի նման՝ Վահան ալ դուրս կ'ելլէր բանտէն ու Ռուծափ քաղաքէն, եւ փոխանակ դիմելու դէպի Գողթնի գինեւէտ այգիները՝ կը բարձրանար արիւնաքամ Գողգոթան: Ճամբան երթալու ատեն «Առ քեզ, Տէ՛ր, համբարձի զաչս իմ»[6] սաղմոսը կ'ըսէր բարձրաձայն, մինչ քովէն կ'երթային դահիճները, խաչահան աւազակներուն նման. իսկ ետեւէն ու հեռուէն կը հետեւէր Ռուծափի քրիստոնեայ համայնքը, լացի ու վայերու ձայները խառնելով նահատակի աղօթքներուն: Վահան աւելի ուրախութեամբ ու բար—

---

6 Սաղմոս Դաւթի ՃԻԲ.

ձրաձայն սկսաւ գոհութիւն տալ Աստուծոյ՝ երբ հասաւ նահատակութեան տեղը, երբ իր երկրաւոր վերջին քայլը կատարեց, եւ արդէն մարմինը իբր իր յետին հանգիստը գտնելով՝ դադրեցաւ առաջ երթալէ:

Իսկ դահճապետը, որ անդադար մրմռալով մերթ կը սպառնար իրեն, եւ մերթ ուրացութեան կը յորդորէր, ամիրապետին պատուէրին համաձայն, հոս աւելի ահարկու կերպով շողացնելով վճռական սուրը, ըսաւ.

— Որովհետեւ մտիկ չըրիր յորդորներուս, ե՛ս ալ ամիրապետին հրամանը պիտի կատարեմ:

— Ուրեմն մինչեւ հիմա անոր հրամանին դէմ կ՚ընէիր: Ես իմ երկնաւոր Թագաւորիս հրամանին վրայ հաստատ ու անփոփոխ եմ:

Հոս դահճապետը կատարեց ամիրապետին ծածուկ կերպով պատուիրածը... Ծայրէ ծայր փայլեցնելով ու դարձնելով սուրը՝ իջեցուց ու սահեցնելով քսեց ծոծրակին վրայ, եւ նորէն փայլակի պէս բերաւ Վահանի աչքերուն առջեւ... եւ արդէն ծարաւած երկաթին շըրթունքները կարմըրեր էին արիւնի կաթիլներով, մինչ ուրիշ կաթիլներ մանեակի պէս կ՚իջնէին վիզէն վար... Գողթնի գինին այնքան անուշ չէր եկած իր շրթունքներուն, ինչպէս այս ինքնաբուխ օշարակը, որ իբր նախընծայ նուէր իր նահատակութեան նուիրեց Աստուծոյ, եւ կատարեց իր մարտիրոսութեան նախօրեակին ըսածը, թէ «Վերջին բաժակովս պիտի ելլեմ աշխարհէս»: Ո՛վ սոսկալի, բայց եւ սխրալի բաժակ:

Դահճապետը դարձեալ յիշեց ամիրապետին պատուէրը, եւ արիւնին ցայտումէն դրդուած,

— Տեսա՞ր — կանչեց — ուրեմն ի՞նչ կ՚ուզես:

— Կատարէ՛ կամքդ — ըսաւ Վահան կտրուկ կերպով, ու լռեց: Ու թէպէտեւ վերջին անգամ մըն ալ դահճապետը բաներ մը փափըսաց ականջին, սակայն նա պատասխան չտուաւ: Բայց երբ գոչեց.

— Ահա, վերջին վայրկեա՛ն մըն ալ քեզի, ո՛վ տատապեալ, ընտրէ՛, կեա՛նք կամ մա՛հ:

— Ընտրեցի — կանչեց Վահան — մա՛հ Քրիստոսի համար, քան անցաւոր կեանք:

— Ուրեմն երկընցո՛ւր վիզդ — պոռաց յուսահատ բարկութեամբ դահիճը: Եւ անգամ մըն ալ փայլակի երագութեամբ կատարելով իր եւ իր սուրին պաշտօնը՝ մէկէն գլխահարի պէս ցատկեց, ելաւ ու գնաց…

Աւագ Երկուշաբթի օրը, միջօրէէն քանի մը ժամ վերջ, 18 Մարտ 738ին, իր ծաղկած կեանքի 36 տարեկանին մէջ՝ կատարուեր էր մեր Հայաստանեայց եւ ընդհանուր սուրբ Եկեղեցիին մեծայաղթ ու մեծափառ վկաներէն մէկուն հանդէսը — Սքանչելի ու պանծալի Նահատակութիւնը Վահանի՝ Գողթնի Իշխանին…

Սոսկում ու սարսուռ դեռ պատեր էր մօտը գտնուողները, որոնց մէջ կային ամիրապետի արքունիքէն եկած պատուաւոր անձեր: Ասոնք տեսան ու վկայեցին թէ Վահանի արիւնը գետին չէր տարածուեր, այլ ամփոփուելով կը հաւաքուէր, եւ բոլոր մարմինը կ'երեւէր լոյսով ողողուած: Աստուա՛ծ, Աստուա՛ծ ձայնելով իրենց լեզուով, զարմանքով դարձան ամիրապետին պատմելու եղածը, որ չկրցաւ ծածկել իր տխրութիւնը: Բոլոր գիշերը մարմինը հոն մնաց: Շուներ ու գազաններ հեռուէն պահապանի պէս կեցեր էին ու իրար կը վռընտէին, իսկ քրիստոնեաները սրտերնին բռնած վախով կը սպասէին: Երկրորդ օրը բոլոր քաղաքին ու խալիֆայի արքունիքին մէջ տագնապ մը տիրած էր՝ կարծես խալիֆային անդրանիկը մեռած ըլլար, կամ օդը փոխուած՝ անսովոր ցրտութիւն մը կար մէջտեղ, կամ ամէնքն ալ իրարու յանցաւոր ու խղճահար կ'երեւէին: Մինչեւ որ դուրս ելաւ արքունի ներքինապետը ու մունետիկ կանչել տուաւ քաղաքին մէջ, որ քրիստոնեաները վերցնեն ու թաղեն նահատակը: Անմիջապէս հոն թափեցան բոլոր քրիստոնեաները, եւ իրարմէ գրեթէ խլելով յափշտակեցին, առին բաժնեցին սուրբին բոլոր արիւնը եւ տակի հողը, զգեստները, եւ ինչ որ դպեր էր անոր: Իսկ մարմնին ոչ ոք կը համարձակէր դպչելու, գիտէին թէ անոր տէր ելլող պիտի ըլլայ: Բայց հիմա հոն հայ չկար, այլ միայն ասորի նեստորականներ եւ յոյներ: Խորհուրդ ընելով որոշեցին, եւ տա-

րին Թաղեցին Օտարներու գերեզմանը, ու վրան տաշուած քարերով քառակուսի կափարիչ մը դրին։

Թէոփիլէ անունով յոյն մը կար ամիրապետին ծառայութեան մէջ, անոնցմէ էպու Ստեփան կոչուած։ Զորս մարդերով եկաւ, հանեց մարմինը, ու տապանի մը մէջ դնելով իր տունը տարաւ։ Նոյն գիշերը եպիսկոպոսի մը յայտնուեցաւ եղածը։ Թէպէտ սկիզբը ձայն տարածուեցաւ, թէ վաճառականները գողցեր ու Պաղպէքի ճամբով Սուրբ Երկիրը փախցուցեր են, բայց նահատակութեան վայրին ինչպէս նաեւ մարմնին գտնուած տեղւոյն վրայ կատարուած հրաշքներէն ու բժշկութիւններէն ստուգուեցաւ եղածը, ու ստիպուեցան նահատակութեան տեղւոյ վրայ մատուռ մը շինել. տակաւին չաւարտած՝ ձեռք զարկին մեծ եկեղեցիի մը շինութեան, բայց մարմինը մատրան մէջ զետեղեցին, եւ կը պատուէին Սուրբ Սարգսի հաւասար, որուն նուիրուած արդէն հին վկայարան ու ուխտատեղի մը կար, եւ այս պատճառով Ռուծափ քաղաքը կը կոչուէր նաեւ Սերգիուպոլիս։

ԺԶ

Ս. Վահանի նահատակութենէն եօթ տարի անցեր էր։

Եկաւ հոն իր վերջին հիւրընկալն ու մտերիմը՝ Արտաւազդ վանահայր քանի մը միաբաններով։ Ինկաւ, լացաւ ու համբուրեց իր սուրբին գերեզմանը։ Փնտռեց բոլոր ականատես եւ ականջալուր վկաները, հարցուց անոր նահատակութեան մասին։ Շատ բան տեղեկացաւ մասնաւորապէս Թէոփիլոսէն, որ իր գիտցածները յունարէն գրեց վանահօր, եւ Արտաւազդ՝ վերադառնալու տեն, Ուռհայի եպիսկոպոսին ձեռքով հայերէնի թարգմանել տուաւ։ Դառնալով իր տեղը, յաջորդ տարին (746) ձեռք զարկաւ, եւ գեղեցիկ ոճով գրեց Վահանի վկայաբանութիւնը[7] այրած սրտով մը սկսելով, եւ Կրակի

[7] Մեր ձեռքը հասածը հաւանաբար համառօտուած է. եւ Թէ-

դէպքը կրակէ տաներով շարելով, ղայն կանխող դէպքերն ալ մէջբերելով, որպէս զի հետագայ իրերու պատճառները աւելի յստակ երեւէին։ Այս գրուածքով Արտաւազդ մեր պատմութեան ու դպրութեան թողուց յուզիչ աւանդ մը, որ Վահանի յիշատակի անցեալէն մնացած կայծերէն մէկը անուանեցի սկիզբը։

Խորենացիի ու Եղիշէի պատմութիւններու վերջաբաններէն ետք՝ մինչեւ Արտաւազդ ոչ ոք այս Ողբին ու Վկայաբանութեան *պէս սրտառուչ գրուածք մը թողուցեր ու հասցուցեր է մեզի. գուցէ եւ ոչ ոք անկէ վերջն ալ։ Այս գրուածքին հետ կարելի է միայն բաղդատել ուրիշ կարճ գրուածք մըն ալ՝* Տարականը Վահանայ Գողթնացւոյն, *ծնունդ չքնաղ մտքի ու սրտի։*

ԺԵ

Անկարելի է ինչպէս քեզի, նմանապէս ինծի, Վահանի վերջին տասը տարուան պանդխտութիւնը ու սրտակտուր մահը դիտելէն վերջ՝ չդառնալ անգամ մըն ալ Գողթն եւ Սիւնիք, տեսնելու համար թէ ինչ կ'ընեն հոն Վահանի քոյրը եւ իր ամուսինը՝ Սիսակուհի։ Պատմութիւնը կը լռէ ասոնց մասին, ընթերցողին թողլով ըլլալիքը գուշակել իր սրտին համաձայն։

Աւանդութիւնը այսքան ողբերգելի վկայի մը յիշատակը չի թողուր սովորական լռութեան մը մէջ։ Դիմացնիս կը դնէ Վահանի յիշատակը ցոլացնող երկրորդ կայծը՝ շարականը, որ ո՛չ Արտաւազդի, ո՛չ Յովհանի եւ ո՛չ Սողոմոնի գրիչէն ելած է, այլ տարբեր սրտի ու տարբեր սեռի մը արտադրութիւն է, որուն ոչ նմանը ունինք եւ ոչ անոր նմանցընողը։ Հայ Պինդար մը չէ

պէտ հին Ճառընտիրներու *մէջ գտնուած երկու օրինակներէն մէկը միւսէն կիսով չափ աւելի երկար է, սակայն սկզբնագիրը աւելի երկարապատում ըլլալու է։ Այս երկու օրինակներն ալ հրատարակուած են* Սոփերքներու *ԺԴ-րորդ հատորին մէջ. տպ. Ս. Ղազար* 1854։

տոր երգիչը, այլ հայկուհի Սափփով[8] մը, որ կարող է մրցիլ այս հելլենուհիին հետ, եւ իր սրբազան զգացումներովը յաղթել անոր հասարակ զգացումներուն: Եւ արդէն յաղթած ալ է, երբ կ՚ըսէ. «Արտաքին բանաստեղծներուն ու մնոտիներուն ստեղծած երգերը՝ պատրանք են. իսկ քու սիրականինդ՝ աստուածային ու ոգեշահ, ո՜վ երանելի Տէ՛ր Վահան» (Շարական):

Այս ոճով հինգ կարճ տուներու մէջ՝ սրբասէր սրտին ու հոգիին սաստկագոյն կիրքը հաւասար կը բացատրէ առանց մէկը միւսին արգելք ընելու: Հոս Գողթնի նըւաղած քամբիռը իր զմայլեցուցիչ գինիին երկար թըմբուլթենէն իբրեւ արթընցած՝ կը մրցի ու կը խառնուի Սիոնի աստուածերգակ քնարին հետ: Հայկուհի մը եւ քոյր մը, աւելի սրտահար քան քամբռահար ու թմբկահար, Գողթնացիին մեծ դէպքը յաւերժայիշատակ ըրաւ:

Ասիկա է աւանդութեան մեզի ցոյց տուած Վահանի երգչուհին: Եթէ աւանդութիւնը լռէր՝ հարկ է որ երգիս հեղինակուհին համարէինք կամ Վահանի սիրողը, իրեն հարսնացած Սիւնիքի օրիորդը՝ Սխակուհի, կամ ժամանակակից ուրիշ ծանօթ հայ երգչուհի մը, Սահակդուխտ, քոյրը Ստեփանոս Սիւնեցիի, եւ որ եղերական վախճան ունեցաւ ճիշտ Վահանի ճգնութեան տարիներուն մէջ:

Եւ այսպէս եթէ Արտաւազդ վանահօր գրած Վկայաբանութիւնը բաւական էր մեզի պաշտելի ընելու Վահան Գողթնացին, իր Շարականը անհամեմատ առաւելութեամբ մը պանծալի ու սիրալի կ՚ընէ թէ՛ երգուողը ու թէ՛ երգիչը:

Այսպիսի յիշատակներ ունենալով, ո՛վ մթնցած Հայաստան, Հայրենի՛ք իմ, կրնաս չամըչնալ ու չնախանձիլ ուրիշ ազգերու առջեւ: Այս մասին կրնաս մրցիլ

[8] Յոյն նշանաւոր բանաստեղծուհի, ծաղկած Քրիստոսէ առաջ 600ի տարիները: Իր շնորհալի կերպերուն եւ քերթուածներուն քնքշութեան համար յոյներէն (Պղատոնէ) կոչուեցաւ Տասներորդ Մուսա:

գերափառ Յունաստանի մը հետ, եւ նախանձի բերել անոր տասներորդ մուսան, երբ երեւան ելլէն մեր Յիսուսոյի մուսաները։ Ասոր հրաշահիւս չարականովը կրնաս դու ալ քու հնապանծ երգերուդ վրայ դադրիլ ու լռել, ո՛վ պանծալի բամբիռ Գողթնի։ Ասիկա բաւական է՝ քեզի անլռելի արձագանգ մ՚ըլլալու, մեզի՝ մշտընջենաւոր մխիթարանք, ու երկրաւոր անմահութիւն՝ անմահներուն դասակցած ՎԱՀԱՆ ԳՈՂԹՆԱՑԻ։

Շարական վահան Գողթնացիի

Ա. Զարմանալի է ինծի քան երգերն ու երաժշտականներու ձայները՝ քու ողբերուդ հնչմունքը, ո՛վ երանելի տէր Վահան, Աստուծոյ ընտրեալը։

Բ. Սա աւելի կը յորդորէ հոգւոյս մասերը յօրինելու քեզ ոչ թէ զղջական այլ հոգեւոր եւ ուրախարար, յորդորական եւ ներբողեան երգեր, ո՛վ երանելի տէր Վահան, ծառայ Քրիստոսի։

Գ. Քու ճգնութիւնդ կը զարհուրեցնէ մարմնոյս բնութիւնը։ բայց դու աւելի իսկ դառնացար (դերազանցեցիր ինքզինքդ) ո՛վ երանելի տէր Վահան, սիրող Քրիստոսի։

Դ. Արտաքիններու իմաստուն նկատուած եւ սնոտիներու առեղծած խօսքերը պատրողական են· իսկ քու սիրականիդ երգերը աստուածարեալ եւ ողեշահ, ո՛վ երանելի տէր Վահան, ազատներու մէջէն ընտրեալ։

Ե. Իբր քաջ նահատակ պատրաստուելով պատերազմի՝ ընթացքդ արիաբար կատարեցիր հարաւային ազգերէն (խողխողուելով) ու դասակցեցար անմարմնականներուն, ո՛վ երանելի տէր Վահան, Գողթնի իշխեցող։

ԽՈՒԼ ԽԱՉԻԿ
(1042)

Ա

Զարհամարհենք պակասաւոր կամ նուաստ անուն մը, Հայկակ, որովհետեւ մարդս ոչ թէ անունով՝ այլ գործովն է մարդ: Լաւերը ու քաջերը իրենց լուռ գործերով ալ հռչակուած են, անոնց գործերը չգիտցողներն են խուլերը՝ թէեւ ակամայ: Որքան ծանր ու խուլ են մեր ականջները, անտեղեակ ըլլալով մեր հայրերու ու նախնիներու գովելի գործերու հռչակին: Որովհետեւ չունինք Լիւիոս[1] մը երկարօրէն ու պերճաբար ազգին պատմութիւնը ճառող՝ ոչ Պլուտարքոս[2] մը նշանաւոր մարդերու վարքը դատողութեամբ գրող եւ ոչ ալ արաբ գիշերախօս վիպասան մը, եւ սակայն «մեր աշխարհին մէջ ալ քաջութեան շատ գործեր կատարուած են եւ արժանի են գրուելու»[3]: Բայց նորէն միշտ պէտք է շնորհակալ ըլլանք մեր թէ՛ հմտաբան եւ եւ թէ հարեւանցիկ, թէ՛ գեղեցիկ ոճով եւ թէ անոճ պատմագիրներուն՝ որ այն քաջութեան շատ գործերէն գոնէ քանի մը հատը մեզի գրով աւանդեր են: Շնորհակալ ըլլանք ժամանակին ալ՝ որ խնայեր է եւ այսչափն ալ մեզի հասցուցեր, որով կրնանք դեռ հաճոյքով պատմել ու լսել, թերեւս երբեմն չափազանցելով ալ:

---

[1] Տիտոս Լիւիոս հռոմայեցի նշանաւոր պատմագիր, մեռած է 19ին յետ Քրիստոսի:

[2] Պլուտարքոս յոյն նշանաւոր պատմագիր, հեղինակ «Զուգակշիռներ»ու, մեռած է 140ին յետ Քրիստոսի:

[3] Խորենացի, գիրք Ա. գլ. Գ

Այն հռչակելի գործերէն մէկը, տակաւին ոչ այնքան ծանօթ, Խուլ Խաչիկի եւ իր որդիներուն գործն է:

Խաչիկին «Խուլ» կոչուելուն պատճառը ինծի անծանօթ է, ոչ ալ գտայ երկու ժամանակագիրներու մէջ՝ որ դէպքը իրարմէ առնելով պատմած են — Մատթէոս Ուռհայեցի *եւ* Սմբատ Գունդստապլ: *Առաջինը Խաչիկին կ'ընծայէ գեղեցիկ ցեղ մը եւ հաճոյ կոչում մը,* յԱռիւծ ջոկէ, *իբրեւ թէ անիկա՝ որ ազգով Արծրունի կամ Արծրունի տէրութեան իշխաններէն էր, ցեղով կամ անձով արժանի ըլլար առիւծ կոչուելու. (ինչ որ Նոր Պատմահայրը Զամչեան՝ անոր մականունը կը կարծէ, ինչպէս նաեւ վերեւ յիշուած մականունն ալ)[4]: Իսկ իր բուն անունը Խաչիկ՝ իրմէ դար մը եւ աւելի առաջ կրեր էր իբրեւ մկրտութեան անուն Արծրունիներու դիւցազնը, Գագիկ Առաջին, Արծրունի Թագաւորներուն նախասկիզբը: Այս Խաչիկը անունին հետ ժառանգած էր նաեւ անոր բարձր ու հզօր սիրտը: Տեսած էր Արծրունիներու Թագաւորութեան վերջանալը, Գագիկի եղբօր Թոռին՝ Սենեքերիմի կամքով եւ անձով:*

Այս բանի եւ մեծ դիպուածը, որ Արծրունիներու դրեթէ երկու հազար տարուան հին ու պանծալի տոհմին խորտակումը առաջ բերաւ, տոհմապետ ժառանգը վտարելով դէպի օտարութիւն, դառն հարուած էր մեծասիրտ տոհմակիցներուն կամ հպատակներուն այն ցեղին՝ որ մէկուկէս դար Բագրատունիներու հետ Թագ կապած՝ բարձրագլուխ կը նայէր հայ ամէն տոհմի ու իշխաններու մէջ: Այս հարուածը ամէնէն սաստիկ զգացողներէն մէկն էր Խաչիկ, Սենեքերիմի տէրութեան իշխաններէն մէկը, տէրը Վասպուրականի հին Թոռնեւան *գաւառին, որ մօտ է Երասխ գետին եւ Նախճաւան ու Գողթն գաւառներուն, ուր կար անշուշտ անուանի եւ իշխանանիստ* Նկան *ամուր բերդը, ուր շատ անգամ վտանգի ատեն կ'ապաւինէին Արծրունիները, ո-*

---

[4] Հ. Միքայէլ Զամչեան, *Պատմութիւն Հայոց, Գիրք* Բ. 923:

րուն հիմա անունը չկայ եւ կը կարծուի Ձորս կոչուած բերդին տեղը եղած ըլլայ:

Սենեքերիմի մինչեւ Սեբաստիա հեռանալէն վերջը՝ Խաչիկ իր Թոռնեան գաւառին մէջ մնաց, այն քիչ իշխաններուն հետ, որոնք նախընտրեցին իրենց հայրենի հողին վրայ կենալ, կռուիլ ու մեռնիլ, քան օտարութեան յաջող կամ անյաջող բախտը փորձել: Անշուշտ Խաչիկ տեսեր էր առաջին Նետողներու սլաքները, բայց չէր վախցեր, եւ կը վստահէր իր եւ Տապուհ սպարապետի նմաններուն վրայ՝ անոնց դէմ ելլելու՝ եթէ Թագաւորը ուզէր իր տեղը մնալ: Բայց երբ Թագաւորը իշխաններուն ու զօրքերուն բազմութեամբ հեռանալով՝ երկիրը բաց թողուց թշնամիներուն առջեւ, եւ դաշնադրութեան համաձայն՝ յոյները եկան տիրեցին Թագաւորական ամրոցներուն, եւ անարի Վասիլ Արգիւրոս կուսակալ եկաւ կայսրին կողմէն, Խաչիկ զառնացած ու զզուած՝ իր գաւառը, իր բերդը քաշուեցաւ, կէս վիրաւոր առիւծի նման մռնչելով շրջելով մտածելով ու դիտելով:

Յոյները իրենց անծանօթ երկրին եւ անստոյգ ժամանակին յարմար կառավարիչ չգտնելով՝ շարունակ կը փոխէին Վասպուրական ղրկած իրենց կուսակալները: Այսպէս այն արծաթագօծ Արգիւր Վասիլը չկարենալով նուաճել երկիրը՝ ետ կանչուեցաւ եւ տեղը ուրիշ մը ղրկուեցաւ. անկէ ետքը (1023) Նիկեփոր Կոմինոս կամ Կոմիանոս, որ չափազանց գործունեայ ըլլալով մինչեւ իսկ կայսրութեան ալ փափագեցաւ, անոր համար կուրութեան վարձք առաւ (1027) եւ տեղը եկաւ Նիկիտոմ Ներքինին: Յետոյ Կաւասիլաս եւ ուրիշ աննշան մարդիկ, մինչեւ որ եկաւ արժանաւոր ու կըտրիճ անձ մը, նոյն ատենուան յոյներու առաջին զօրավարը՝ Գէորգ Մանիակ, Գուդելի որդին ու Եդեսիայի կողմնակալը: Բայց իր քաջութիւնը պատճառ եղաւ զըրկելու մեր աշխարհը իր իմաստուն վարչութենէն եւ զինքն ալ պատիւէն. որովհետեւ յոյները նեղուելով Ափրիկէի արաբներէն, որ Սիկիլիա կ'արշաւէին, քիչ ատենէն ետ կանչեցին Մանիակը:

Այս ատեն յոյներու կայսր էր վատ, աննշան Միքայէլ Դ. Պափլագոնացին, որ սպաննելով իր նախորդ Ռոմանոս կայսրը, արիւնլուայ Թագը յափշտակեր էր եւ անոր հետ Հայոց Թագին ալ նախանձով կը սպասէր: Որովհետեւ մեր կէս իմաստուն կէս անմիտ Յովհաննէս Թագաւորը Անի մայրաքաղաքին եւ իր Թագին գերութեան դաշնագիրը տուած էր յոյներու կայսրին, զոր Ռոմանոս վեհանձնութեամբ ու արդարամտութեամբ ուզեց վերադարձնել. բայց անարժան չքահանայի[5] մը ագահութեամբ՝ դարձեալ այս անարժան Միքայէլ կայսրին ձեռքը անցաւ, որ բոլոր կեանքը անպատուութեամբ անցընելով՝ ուզեց գոնէ մահը պատուական երեւցընել, այն ալ Թերեւս մեր հեռաւոր Խաչիկ իշխանին անակնկալ գործակցութեամբ: Այս կայսրն էր որ Մանիակը կուսակալ ղրկեց Արծրունիներու երկիրը, եւ նոյն տարին ետ կանչեց ու նաւախումբով ղրկեց Սիկիլիա, պատուիրելով որ իր կուսակալութեան մէջ գտնուող կորիճներէն հետը բերէ Կ. Պոլիս:

Հաւանօրէն այս առիթով Խաչիկ, որ արդէն տարիքը առած էր, կամայ կամ ակամայ Կ. Պոլիս ղրկեց իր երկու առջինեկ կորիճները՝ Հասան եւ Ճնճղուկ, որ զինուորական կարգի եւ պատիւի մէջ առաջ երթալով՝ Թերեւս օր մը լի փառքով ու իշխանութեամբ դառնան հայրենիք, փոխանակ օտար յոյն կուսակալներու իրենք իշխեն, եւ վերակացու ըլլան իրենց հայրենի գաւառներուն վրայ. ինչպէս որ իրաւցընէ ալ քիչ ժամանակ վերջը (1051) Վասպուրականի վրայ դրուեցաւ հայ կուսակալ եւ դուքս մը մեծանուն եւ իմաստուն Գրիգոր Մագիստրոսը:

Իրենց հօրը յոյսին եւ հայ անունի պատիւին համաձայն՝ Հասան եւ Ճնճղուկ յաջողակ ու քաջ ըլլալով՝ յառաջադէմ եղան ու կայսրին սիրելի, եւ Թերեւս այս միեւնոյն Ճնճղուկն է խորհրդակից ու օգնական կայսրին, եւ որուն հետ էր Պուլղարներու պատերազմին

---

5 Կիրակոս անունով:

մէջ, ուր միայն քաջութիւն մը կրցաւ ցուցնել Միքայէլ
եւ անկէ յետոյ Կ. Պոլիս դառնալով, Ճնճղուկի խոր-
հուրդներով (որ յոյները Կոզմաս Ծինծուլուկ կը կոչեն)
իր շինած Անարծաթներու վանքը մտաւ, եւ այնտեղ
1041ին վերջը կնքեց իր խղճապարտ կեանքը:

Բ

Խաչիկ իր երկու կորիւններուն բացակայութեանը՝
կարօտը կ'առնէր իր վերջին կորիւնէն, ծերութեան յե-
տին ծաղիկէն, որ թերեւս երկրորդ ամուսնութեան կո-
ղաբոյս մը ընծայեր էր իրեն, կայտառ ու սիրունիկ
մանչ մը, որ այս ատեն տասնըհինգ տարուան դալա-
րութեան հետ՝ աւելի մեծ հասակի զարգացումով, ու-
ժով եւ առնական կերպարանքով քալելով՝ հօրը սիրտը
եւ յոյսը կը պարարէր:

Շատ անգամ հօրը ծալած ծունկերուն վրայ նստած՝
լսեր էր իր պապերուն քաջագործութիւնները, Թուր-
քերու առաջին արշաւանքը, եւ իրենց տոհմային (Ար-
ծրունիներու) թագաւորութեան խեղճ վտարանդութիւ-
նը, որուն հետ բաղդատելով անոր վերականգնումը
կատարուած մեծոգի Գագիկի ձեռքով, եւ անոր նախնի-
ներու ուրիշ քաջագործութիւնները, որ դար մը առաջ
Թովմաս վարդապետ գրեր էր, տղուն պայծառ արիւնը
երագելով լայնալանջ կուրծքէն նոր կարմիր մը կու-
տար անոր երեսներուն. մանաւանդ երբ հայրը իր պա-
լատի մեծ աշտարակի պատուհանէն, կամ շրջագայու-
թեան ատեն լեռնէ մը ցուցնէր մինչեւ հեռաւոր հորի-
զոնին եզերքը՝ Արարատի եւ Կորճի լեռներուն արծաթ-
գագաթ սարերը եւ արեւափառ սառնամանիքը, ուր որ
իրենց թագաւորութեան սահմանները կը տարածուէին:

Անշուշտ տարուան աղէկ ու յարմար եղանակին՝ Խա-
չիկ կ'առնէր իր Իշխանիկը (այսպէս կը կոչէր իր վեր-
ջինեկը) կը հանէր ամարանոց եւ դաշտ, կը վարժեցնէր
որսի ու զէնքերու, որոնք երթալով ծանր կու գային
իր բազուկներուն, ոչ այնքան ծերութեան պատճառով,
որքան՝ երկար ատեն գործածած չըլլալուն համար, եւ

արդէն իր հայրենի սուրերը ու սլաքները ժամանակով ժանգոտեր էին, կապարճները իրենց աշխոյժ նետերը արգիլած կը պահէին, եւ կմրաձեւ վահանները անկոփ անգործ կը մնային. միայն երբեմն կը մաքրուէին ու կը սրբուէին, կամ երբեմն Խաչիկ ու Իշխանիկ խաղալով՝ նիզակի ծայրով զարնելով անոնց իբրեւ քնարի՝ կը հնչեցնէին...

Ո՛րքան նուաղ, խառնակ, աննշան հնչիւն: Սակայն ինչե՛ր չէր լսեր անկէ Խուլ Խաչիկ. ինչ արձագանգներ կը թնդային իր արծաթածամ մազերուն տակ, բայց չպաղած գլխուն մէջ՝ իբրեւ գոգաւոր ընդարձակ սրահի մը մէջ: Մարդուս ամէնէն ուշ ծերացողը սիրտն է: Խաչիկի սիրտը ժրութեամբ արիւնի ու քրտինքի մէջ սնած՝ հասակին ու բախտին հետ կը կռուէր, կը հակառակէր, յառիւծ ջոկէ էր, եւ թէպէտ բռնադատուած, արգիլուած էր որսէ եւ արիւնէ, բայց անարգել սիրտը երբեմն իր անգործ մնացած ուժովը կը մնչէր ու կը մռնչէր, երբեմն ալ անցած ուժին ու կեանքին վրայ կը հառաչէր. «Որովհետեւ քաջ մարդ էր եւ պատերազմներու յաղթող, բայց ծերութեան պատճառով պատերազմները թողլով՝ հառաչելով կ'ափսոսար», կ'ըսէ պատմիչը:

Տարիներու տկարութեան եւ սրտի սաստկութեան պատերազմը շատ աւելի զօրաւոր կ'ըլլայ եռանդուն բնաւորութեան եւ գործունեայ պատերազմական անձերու մէջ, մանաւանդ երբ կեանքի խոնարհումին ատեն՝ իրենց վրայ տպաւորութիւն ձգող դէպքեր ալ պատահին: Կարծես երկնքի պարզ երեւոյթովն ալ հեռուէն ծանր ու թանձր որոտումներ կը լսուին եւ կամաց կամաց կը մօտենան, գուշակելով մեծ մրրիկ մը, մեծ յեղափոխութիւն մը:

Կարծես Խաչիկին ալ նոյնը կը հանդիպէր, որուն ականջէն աւելի հեռատես միտքը մեծ խլրտումներու խլրտիւնը կը լսէր:

1042 տարիին սկիզբն էր: Մէկ կողմէն կը հնչէին երկայն, չփոթ ու կարեւոր ձայներ Բագրատունիներու տոհմէն, Յովհաննէս — Սմբատ ղանդաղ Թագաւորի մահէն վերջ, եւ անոր աշխոյժ եղբօր Աշոտի թողած կորիճ

Գագիկին ժառանգութիւնը ուշանալու միջոցին, երբ Վահրամ Պահլաւունի՝ ծեր բայց հաւատարիմ ու կորիճ սպարապետը կը ջանար զինքը (Գագիկը) թագաւորեցնել, մինչ անդին դաւաճան Վեստ Սարգիս կ'աշխատէր յոյներուն մատնել Բագրատունիներուն գահը· իսկ միւս կողմէն երկրորդ անգամ հեռուէն կը հասնէին Նետողներուն չառաչները, քսան տարուան լռութենէ վերջ, Տուղրիլ Բէկ կը շարժէր արեւելքէն եւ կը յառաջէր դէպի Ատրպատական, որուն մօտ էր Խաչիկի գաւառն ալ։ Իսկ արեւմուտքէն կը հասնէր Միքայէլ կայսրին մահուան լուրը, որուն պալատին մէջ կը գտնուէին եօթ ութ տարիներէ վեր՝ Հասան ու Ծնծղուկ, որոնց վերադարձին վրայ հիմա աւելի հաւանականութիւն կար, կամ մանաւանդ աւելի փափագ իրենց հօրը սրտին մէջ· ո՜հ, ասոնցմէ աւելի հարկ մըն ալ կար, որ չէր գիտեր գուցէ ծերունին, բայց կը նախազգար անբացատրելի ընազդով մը։

Գ.

Շատերուն եւ իր իսկ բախտը կերպարանափոխ ընող այս դէպքերը, Թագաւորներու մահը եւ արեւելեան Նետող աշխարհակալին շարժումները՝ հորիզոնին զանազան կողմերէն երեւցող ամպերու պէս հեռուէն կը նկարուէին Խաչիկի աչքին չուրջը, բայց իր փոթորիկը փրթաւ չսպասուած կէտէ մը, փրթաւ յանկարծակի եկող ամպէ մը, նոյնիսկ Նկանի սահմաններու մօտէն։

Թոռնեւանի սահմանակից են, ուրիշ գաւառներէ զատ, պարսկահայ աշխարհին Հեր եւ Զարեւանդ գաւառները (որ հիմա կը կոչուէին Խոյ եւ Սալմաստ)։ Մեր հին Թագաւորներու ժամանակներէն սկսած այս երկու գաւառները միշտ միասին կը յիշուին, երբ մէկ իշխանի տակ (որ Շահապ կը կոչուէր), նմանապէս ներկայ պատմութեանս ատեն։ Արաբներու տիրապետութեան օրով այս կողմերուս վրայ առանձին կուսակալ կամ բռնակալ մը կը տիրէր, եւ յաջորդաբար որդւէ որդի անոր ցեղը կը շարունակէր այդ իշխանութիւնը։ Նոյնպէս էր

ներկայ դէպքին ատեն ալ, եւ Արծրունի իշխաններու համար ստէպ վնասի կամ կռիւներու պատճառ կ'ըլլար:

Հերի եւ Զարեւանդի ներկայ կուսակալներն ալ վերեւ յիշուած քաղաքական դէպքերէն դրդուած, կամ ուրիշ պատճառէ մը, գուցէ նոյնիսկ Խաչիկի կորիճ որդիներուն յոյներու քովէն վերադարձէն կասկած մը առնելով՝ յանկարծակի արշաւանքով մը ուզեցին իրենց դրացի ու տակաւին ազատ հայ իշխանին երկիրը կոխել: Եւ իրաւէն, ամենեւին չկարծած ատեն՝ Խաչիկ գոյժը լսեց, թէ թշնամիները անթիւ բազմութեամբ թափուեր են Թոռնեւան եւ ամէն կողմ կ'ասպատակեն, եթէ քիչ մըն ալ ուշանայ՝ ամէն ինչ աւար ու աւեր կ'ըլլայ: Ծեր իշխանը հառաչեց դէպի արեւմուտք. «Ո՞ւր էք Հասան եւ Ճնճղուկ, ձեր ժառանգութիւնը փրկելու եւ ձեր հօր խոնարհած արեւը չմարելու»: Եթէ այս հրեղէն հառաչանքները փայլակի ու ելեկտրականութեան պէս հասնէին Կ. Պոլիս, սակայն կարելի չէր որ որդիները շուտով կարենային իրեն օգնութեան հասնիլ: Բայց ասկէ աւելի ցաւալին այն էր, որ ոչ թէ միայն հեռուէն՝ այլ ոչ իսկ իր մօտը կային օգնականներ ու զինուորներ՝ այն կարեւոր ու յանկարծահաս ժամուն: Ասոնցմէ աւելի թերեւս Խաչիկ կ'աւաղէր իր անցած տարիքը եւ թուլցած բազուկները: Բայց սիրտը միշտ երիտասարդ, հայրենիքի նախանձով միշտ լեցուն սիրտը հայկական, որ սկիւթացի նորատեսիլ նետողներէն անգամ չզարհուրեցաւ, չթողուց, չփախաւ իր հայրերու սահմաններէն, իրեն նիզակակից ու պաշտպան Արծրունիներն անգամ քովը չունենալով: Ներկայ վտանգը իր յետին քաջութեան ու պարտականութեան գործ սեպեց:

Հազիւ վայրկեան մը մտածելէն եւ աչքերը չորս կողմ պտըտցնելէն ետք՝ իր ահաւոր ձայնովը կանչեց, եւ գլխուն արծաթափայլ ալիքները ծփացնելով շրջան մ'ըրաւ իր նախնիներու դարպասին մէջ: Խլեց առաւ երիտասարդութեան գաւազանը՝ երկայնատէգ նիզակը, կոփեց դադրած լռած պղնձակուռ վահանին. հաւատարիմ պաշտպանակը հնչեց նետերու տարափէն իր երբեմնի ցնծուն ձայնը: Զուարճացաւ Խուլ Խաչիկի

ականջը: Ձորս կողմէն սկսան շարժիլ իրեն հաւատարիմ անձերը, ու երբ անիկա իր դողդոջուն մարմնի մասերուն վրայ կ'անցընէր իր երիտասարդութեան զէնքերը, կարծես մոգական դեղով մը կը նորոգէր զանոնք, կը զօրացնէր, կը մանկացնէր. սաղաւարտը գլուխը դրած, սուրը փորձած ու ձին կանչած ատեն՝ հին յոյներու եւ հայերու դիւցազուններէն մէկը կը թուէր: Ափսո՜ս, որ անոր արժանաւոր զօրագունդ մը չեկաւ ետեւէն. այլ հազարաւոր այլազգիներու դէմ նահատակ եղան 70 կտրիճներ, ինչպէս երբեմն Աշոտ Երկաթի հետ՝ Սեւան կղզիին մէջ, կամ Վահան Մամիկոնեանի հետ՝ Սասանեաններու դէմ: Ասոնց և Խաչիկի պէս առաջնորդներուն հետ՝ բաւական էին եօթանասունն ալ, որոնցմէ մէկը վախ կ'ազդէր հարիւրի վրայ, եւ յանկարծակի հասնողներուն վրայ աւելի անկարծելի կերպով հասնելով՝ փախուստի կը մատնէր:

Խաչիկ այն աննման ու անհաւասար պատերազմին մէջ գուցէ իր երիտասարդութեան ատենէն աւելի ու նոր կերպով մը կը կռուէր: Թուխ թուխ ամպերու մէջ ճերմակ, ծխանման ծուէններու պէս մէյմը հոս մէյմը հոն կ'երեւէր սրընթաց նժոյգովը, եւ լայն թուրը փայլատակելով՝ աջ ու ձախ կ'իջեցնէր. սուրէն աւելի ձայնովը շփոթցընելով ու փախցընելով թշնամին. որոնց ետեւէն աւելի շուտ հասնելու եւ ամէն կողմ դառնալու աճապարանքին առջեւ՝ դանդաղ կը թուէր իր վարժ, ճարպիկ ու հաւատարիմ ձին, եւ կարծես թէ տէրը աւելի շուտով գտեր էր իր անկարծելի ուժն ու արուեստը քան իր ռազմահմուտ երիվարը:

Կռիւին կամ թշնամին մղելու ամէնէն տաք ատենին Խաչիկ առաջ կը քշէր, երբ ձին յանկարծ ականջները ցցած, աչքերը շեղած, վիզը դէպի ետ դարձնելով՝ անսովոր խրխինջ մը կը ձգէր: Խաչիկ գլուխը մէյմը ետ դարձուց... առանց պատճառի մը չէր. ձին իր ախոռակիցին հոտն ու ձայնը կ'առնէր: Խաչիկ ալ նըշմարեց եւ տեսաւ անոր պզտիկ ընկերը, սպիտակ խնուսիկը: Ան էր, անոր քալուածքը, անոր խրխընջալը, անոր զրահները, անոր զարդերը, նշանը, ցցունքը, լուս-

նակը... Բայց ամէնէն աւելի աչքի ինկողը ու սիրտ գրաւողը՝ անոր վրայինն էր, կայտառ, փայլուն ապետը, ծաղկահասակ պատանին, Խաչիկի արժանի պայազատը, հարազատ հօրամօյնը, իր զաւակը, Իշխանիկը:

Ծօճ նիզակը ձեռքին, ձիուն գլխուն վրայ ծռած՝ անհամբեր կը մտրակէր, կ'երագէր, անփորձ յանդըգնութեամբ թշնամիներուն մէջ կը նետուէր. առաջին որսի մտնող բարակի պէս՝ ամէն կողմէն շարժողներուն վրայ կանչելով, սպառնալով, զէնքերը շարժելով. ուսկից անշուշտ քանի մը մահացու հարուածներ ալ թռան շփոթած այլազգիներուն վրայ. թերեւս անոնց փոխարէնն ալ պիտի գար իր վրայ, երբ հասաւ Խաչիկ. «Ա՜յ յանդուգն, խօսք մտիկ չընող տղայ – կանչելով – քեզի չպատուիրեցի՞ որ դուրս չելլես ամրոցէն. կ'ուզե՞ս որ այսօրուան թերեւս իմ յետին յաղթութիւնս քու արիւնովդ ներկուի, եւ թշնամիներուն չբերած սուգը՝ դուն բերես քու հօրդ, քու տանդ, եւ բոլոր ազգին»: Այս խօսքերով Խաչիկ իր պատերազմական ձեռքը դրած տըղուն կուրծքին (որուն ուժը դեռ չէր փորձած Իշխանիկ) վտանգէն դուրս քաշեց, հանեց, եւ նորէն տուն ճամբելով՝ խստօրէն ապսպրեց սպասաւորներուն որ զգուշութեամբ բռնեն զինքը:

Ինքը թռաւ նորէն իբրեւ երրորդ նահատակութեան, նորէն հետամուտ ըլլալու թշնամիներուն, որոնք պահ մը ոգի առեր էին: Սակայն նորէն ծեր բայց փորձ առիւծին վերջին ճիգերուն հանդիպեցան, որ կը վերագտնէ իր նախկին ուժը, թէեւ վէրք առնէ կամ մեռնի՝ բայց ամէնէն վերջ եւ կամ թշնամի դիակներուն վրայ: Հոս կռիւը տակաւին երկար շարունակեց, բայց Խաչիկ ոչ օրհասական էր եւ ոչ վիրաւոր, այլ ո՛ր կողմը դառնալու ըլլար՝ թշնամին հոնկէ կը պակսէր կը ցրուէր. եւ Խաչիկ աւելի կը յոգնէր ու չէր գիտեր ո՛ր կողմը դառնայ: Մինչեւ որ հեռուն տեսաւ տեղ մը, ուր փոթորիկէ քշուած ամպերու պէս փախստական այլազգիները կը դիմէին, կը խմբուէին իբրեւ ապահով տեղ մը, եւ զէնքերնին կ'ուղղէին դէպի կեդրոն: Ինքն ալ իր ձիուն գլուխը դարձուց դէպի այդ փոթորիկը, եւ ամպէ ամպ

ցատկող փայլակին պէս հասաւ: Բայց կարմրուկ կայծակը փայլակէն աւելի արագ էր, իրմէ առաջ հասեր, չանթեր, վառեր, պարպեր էր իր կրակները, եւ ահա մարելու վրայ էր…

Հազիւ թշնամիներու շրջապատին հասաւ Խաչիկ, տեսաւ հոն արծաթափայլ զրահազգեստ մը, որ խռոված ծովին ետեւէ ետեւ հասնող ալիքներուն պէս՝ մէյմը վեր կը ցատկէր կը փայլէր, մէյմը վար կը ցածնար կ՚աներեւութանար. մանաւանդ թէ ալիքներուն խաղ եղած նաւակին պէս՝ մէյմը գագաթը կ՚ելլէր, մէյմըն ալ անդունդին մէջ կը ծածկուէր: Երբ վերջին անգամ եւ միւս անգամներէն աւելի պայծառ ու ողորմուկ կերպով վեր երեւցաւ՝ Խաչիկ որոշակի տեսաւ… մէյմըն ալ բան չտեսաւ. կորսընցուց արեւն ալ, իր միտքն ալ. իր ամէն բանն ալ կորսընցուց…

Դ

Դառնանք իշխանիկին:

Երկրորդ անգամ հօրմէն արգիլուած էր ամրոցին մէջ, եւ առաջինէն աւելի կը նեղուէր, կը դժուարէր անգործ մնալուն համար: Մանաւանդ որ պատերազմին հոտը առեր էր, արիւնի կաթիլներ ալ ճակատին հասեր էին, տեսեր էր նոյնիսկ իր ծերունի հայրը՝ երիտասարդ առիւծ դարձած այնպիսի վտանգի առեն, ինքը պատանեակ՝ պիտի չկարենա՞ր կրակոտ կռիւն մը դառնալ… Այդ նոյն իր հայրը բերանով խստօրէն արգիլած առեն՝ միթէ գործով եւ օրինակով զինքը աւելի չէ՞ր գրգռեր այն ատելի թշնամիներուն վրայ թափելու ունեցած ուժը ու կրակը: Հայրը նեղացաւ, բարկացաւ, կրնար ալ աւելի նեղանալ, զինքը պատժել, թերեւս կապել ու բանտել ալ, որ սորվի խօսք մտիկ ընել, հանդարտ կենալ: Բայց եթէ յանկարծ, Աստուած չընէ, հայրս այն շուներէն պաշարուած՝ տկարանայ, իյնայ, սպաննուի, ես ի՞նչ պիտի ընեմ, ո՞վ անկէ վերջ իրեն հնազանդելս պիտի գովէ: Մանաւանդ, համարինք թէ թշնամիներուն

ալ գերի չկենամ, սակայն որո՞ւ քով կրնամ ազատ համարուիլ. ո՞վ պիտի նայի վրաս, կամ ո՞վ երեսիս պիտի չզարնէ՝ այն հասակին եւ այն վտանգին մէջ հայրս մինակ թողուս... Ի՞նչ պիտի ըսէ Հասան, ի՞նչ պիտի ըսէ ծնճղուկ. ի՞նչ պիտի ըսեն մեր տան հաւատարիմները, երբ դառնան օտար աշխարհներէ, եւ տեսնեն իրենց տունն ու տեղը աւերակ, հայրս թշնամիներուն ձեռքով մեռած, ու ես անոր որդի, անոնց եղբայր, անպաշտպան, անընկեր թողած ալեւոր հայրս... Ե՞ս՝ հօրս յետին յոյսն ու նեցուկը. ես Իշխանիկ՝ որուն անունը յոյսերով կը կրկնեն բոլոր Թոռնեւանցիք. ես վտանգի՞ մէջ թողում հայրս ու նստիմ հոս... անկարելի, անկարելի...

Այս եւ ասոնց նման մտածութիւններով զբաղած ատեն՝ անգործ չկեցաւ. այլ լալով, սպառնալով, երդուընալով ըրաւ չըրաւ ինքզինքը նորէն նետեց իր ճերմակ ձիուն վրայ, եւ առաջինէն աւելի մտրակելով, երագելով հասաւ կռիւին տեղը, ինչպէս հին ժամանակներուն գործեց Մամիկոնեան պատանեակը Արտաւազդ. եւ հոն քանի մը կտրիճ հետեւորդներով՝ հօրը հաւասար ու արժանի կը զարնէր, կը զարնուէր, շատ ախոյեաններ գետին կը փռէր: Առանց գիտնալու հայր ու որդի իրարու կը մօտենային, բայց իրենց մէջտեղը թշնամիներու թանձր խումբ մը պարիսպ կար: Այն խումբին մօտենալով էր որ, Խաչիկ տեսաւ այն արծաթհատիկ սպառազէնը, որ իր չորս կողմը պատած թշնամիներուն վրայ թափելէն ետքը իր զէնքերը, մօտեցողներուն դէմ կը դնէր իր ջախջախած վահանիկովը. երբ աս ալ փշրուեցաւ՝ իր անզէն բազուկները արագօրէն շարժելով կարծես աւելի կ՚ուզէր թշնամիներուն շողացող զէնքերը չփոթցընել, քան իր վառվռուն ու վարդերեսները պաշտպանել: Ճանչցան թշնամիները թէ ինչպիսի՛ կորիւն է դիմացնին եղողը, եւ անգութ սուր, նիզակ ու տէգ տեղացին վրան... Վահանէն վերջ՝ բազուկներն ալ ջախջախուեցան: Ու երբ վերջին անգամ ճերմակ ձին ցատկելով վեր բարձրացուց գլուխը՝ մահուան հարուածն ալ շիտակ հասաւ անոր վրայ եւ ան-

երեւոյթ ըրաւ... Խաչիկ տեսաւ Իշխանիկի վիզէն վազած վարդ արիւնը, եւ կատաղի թշնամիներուն մէջ գլորիլը... Միեւնոյն վայրկեանին հայրական գորովի սէրը ամէն բան չփոթցուց, ծածկեց իրմէ. հասաւ սեւ գիշերը, գիշեր որ չի լուսնար. զէնքերը ձեռքէն, ինքն ալ ձիէն վար ինկաւ... Երբ հասաւ եւ գտաւ Իշխանիկը՝ երկուքին մարմինն ալ վէրքերով ու արիւնով ծածկուեր էին դաշտին վրայ. զէնքերնին ու զարդերնին թշնամիներուն ձեռքը անցած. տաքուկ շունչերնին՝ հոգիներն էին իրարու հանդիպող:

Ալեւոր ծերունին ու մատղաշ մանուկը ծառի ու ծաղիկի նման՝ քովէ քով կոտրած, ինկած էին դաշտին վրայ. բայց հոգինին զուգուած, լոյսէ թեւերով թռան արդար հայրենասէրներուն ու նահատակներուն երկնաւոր հանդիսարանը...

Թռի՛ր դու ալ, գուժաբե՛ր համբաւ, դանդաղ թեւերդ սեւերով ու կարմիրով ներկած: Հասի՛ր Վոսփորի եզերքը, երեւցի՛ր Հասանի ու Ճնճղուկի. իմանան իրենց հօր սխրալի ու տխրալի մահը...

Ե

Սգաւոր լուրը հասաւ կայսրներու մեծ քաղաքը: Վիպասաններուն ու ողբերգուներուն հաճոյ ժամանակի մը մէջ, երբ Հասան ու Ճնճղուկ՝ իրենց պանդխտութեան օրերը վերջացուցած ըլլալով վերադառնալու կը պատրաստուէին. եւ որքան կը մօտենար ճամբորդութեան օրը, այնքան սրտերնին կը տագնապէր, կրկնակի մտածութիւններով՝ ուրախութեան եւ կասկածի, թէ արդեօք ինչպէս պիտի գտնեն իրենց ծերունի հայրը, եւ տունը, տեղը: Ճամբայ չելած՝ կը փափաքէին նոր ու վերջին լուր մը առնել, որ իսկապէս վերջինը եղաւ, իրենց բոլոր ակնկալած յոյսերուն վրայ սուգի քօղը սփռելով: Նաւահանգիստին մօտ խորտակուած նաւին պէս եղաւ իրենց յոյսն ալ...

Ցանկալի հօր ու եղբօր այսպէս անկարծելի ու

ցաւալի կորուստին վրայ իրենց սուգի պարտականութիւնները կատարելէ ետք, Հասան եւ Ճնճղուկ, երկուքն ալ զգայուն, երկուքն ալ կորիճ, երիտասարդական ու զինուորական եռանդով բորբոքած աչքերնին ու սրտերնին զայրացկոտ դէպի արեւելք դարձուցին, իրենց չարիքներուն կողմը. եւ արցունքէն ետք՝ արիւնի պարտք մըն ալ առին վրանին: Ծանր ուխտ մը դրին, ցաւը վրէժխնդրութեան դարձուցին. երդում ըրին՝ կա՛մ այն սեւ սուգով իջնել իրենց արենակիցներուն հողը, կա՛մ անոնց վրէժը առնելով թշնամիներէն՝ վերցնել սուգի նշանները:

Ծովին ու ցամաքին մէջ վիճակ ձգեցին, թէ ո՞րը աւելի շուտով կրնար հասցնել զիրենք՝ իրենց սիրոյն, ցաւին ու վրէժին ասպարէզը: Ո՛րքան դանդաղ էին Պոնտոսի նաւերը՝ զիրենք սահեցնելու դէպի Տրապիզոն. ի՛նչպէս տկար կու գար արեւմտեան հովը՝ քշելու նաւը դէպի արեւելք: Նոյնիսկ իրենց հլու երիվարներուն ոտքերը այսպէս երազօրէն չէին տրոփեր Խաղտիք լեռներէն իջած եւ Մեծ Հայքի լեռնադաշտերը կոխած ատեն: Սակայն ճամբան շուտով կը կարճընար, անհամբերութիւնն էր որ շատ ուշ կարճըցաւ, մինչեւ որ Երասխի հովիտներուն ու ձորերուն հուները բռնելով՝ մեր զոյգ կորիճները հասցուց գետին արեւելեան դարձուածքին մօտերը: Հայրենասահման սարերը մօտեցան, սրտերը թունդ առին ու տուին, հայրենի հողը կոխուեցաւ: Հասան եւ Ճնճղուկ մտան Թոռնեւան, մօտեցան Նկանի, ճանչցան իրենց բերդին ճամբան, իրենց պատանեկութեան ու ձիավարժութեան դաշտագետինները, երեւցաւ հօրենական ասպարանքին մեծ աշտարակը...

Բայց ո՞ւր էր կարմիր-կանանչ նշանը, պարծանքի դրօշը... ինչո՞ւ չէին լսուեր իշխանական փողերուն հնչիւնները, եւ որսական եղջիւրներու վանգիւնները. ո՞ւր ինկեր լռեր էին Թոռնեւանի զափն ու թմբուկը... Չէին լսուեր աւետաւոր ձայներ, բարի գալուստի ձայներ, չէր լսուեր հօր ու եղբօր ձայնը. չէր հասներ ոչ Խաչիկի առիւծային բարբառը, եւ ոչ Իշխանիկի

անուշակ զոչումը...

Ո՜վ սրտաթափ լռութիւն, ո՜վ ամայի ճամբաներ, ո՜վ ամայութիւն Հայրենիքի, եւ ամէնէն աւելի գէշ՝ ո՜վ չմեծարուած գերեզմաններ... Քաջերու պէս ինկան, ինչո՞ւ դեռ անպատիւ մնան։ Կարծես առանց վրէժի հողին մէջ խաղաղ պիտի չկարենային հանգչիլ Խաչիկի կմախքը, ոչ ալ վայրի շուշանը պիտի չարժէր իր բաժակները Իշխանիկի հողակոյտին վրայ, քանի որ անոնց նշանակը գերի տարուած էր օտարութեան մէջ։ Եթէ անհնար էր ետ դարձնել ինկած քաջերու արիւնը, միթէ հնար չէ՞ր ետ դարձնել անոնց արեւէն ետքը ամէնէն սիրելի բանը՝ զէնն ու զարդը։

Զ

Այսպիսի յոյսերով, միաժամանակ խորագիտութեամբ առանց ժամանակ կորսնցնելու՝ ժառանգելով իր հայրենի իշխանութիւնը՝ Հասան կանչեց իրեն դրացի եւ նախապէս ծանօթ ու բարեկամ Քուրդ ռէյիս մը, որուն վրայ վստահ էր. թափեց դիմացը հազար կարմիր — հայ քրտինքով շահած յունական գանձ — հազար ոսկի. «Ա՛ռ — ըսաւ — ասոնց փոխան քեզմէ չեմ ուզեր ոչ զէնք եւ ոչ զինակիր՝ ինծի օգնութեան ու վրէժխնդրութեան. այլ ինծի դէմ մարդ ու թշնամի, դունդեր ու բանակներ, այնչափ որ հանգչի սիրտս, եւ մարեմ հօրս ու եղբօրս այրուցքը։ Գնա՛, պտըտէ, ձայն տուր իմ երկրիս չորս կողմը. իմաց տուր Հերի տնաւեր բռնաւորին, արթնցո՛ւր այլազգիները. ի՞նչ ապշեր կեցեր էք — ըսէ — ինչո՞ւ չէք վազեր, թալաներ Թոռնեւանը, քանի որ մնացեր է անտէր ու չուար։ Ելէք, եկէք ու տակնուվրայ ըրէք Խաչիկի երկիրը, որ իրեն պէս կորսուի անհետ։

Յանկարծ գանձ գտած Քուրդը մէջքը պնդեց հազար կարմիրով շարած կամարը, թռաւ իր քուռակ ձիուն վրայ, ու երկայնաճօճ նիզակը ծռած չորս կողմերը ման գալով մոլեկան դիւաւորի պէս՝ կը կանչէր, կը դրդէր, ոտքի կը հանէր այլազգիները, դիմելու թալանելու Թոռ-

նեւանը։ Ամէնէն աւելի Հեր ու Սալմաստի ասպատակները «Երթա՛նք – ըսին – մէկ անգամով հիմնայատակ ընենք շէնքերը, այրենք, աւրենք դաշտերը, օդին տանք յատակին հողը»։

Ձայն տուին իրարու, մարդ մարդու, ձի ձիու հասցուցին, գունդեր բանակներ կապեցին. 15·000 զինուածներ ու հեծեալներ խառնիխուռն յարձակումով, ահեղ սպառնալիքներով հեղեղաբար թափեցան դէպի Թոռնեւան։

Լսեց, տեսաւ, զուարթացաւ Խաչիկի պայազատը. մռընչեց ինքն ալ առիւծաբար. ցատկեց իր կրակոտ երիվարին վրայ, բարձրացուց հայրենի դրօշը, անգամ մըն ալ հնչեցուց հայկական թմբուկին խրոխտորոտ գոփիւնը... Լսեցին, զարմացան, սոսկացին բիւրաւոր ասպատակները. եւ ա՛լ աւելի ապշեցան՝ երբ ամայի ու ոչնչանալու մօտ կարծուած Թոռնեւանի դաշտերուն վրայ իրենց դէմ տեսան 5000 զինուած ու հեծեալ հաստաբազուկ հայեր, որոնք իբրեւ իր պղնձազամ կօշիկներուն գետին կոխելովը՝ հողէն դուրս հաներ էր Հասան. եւ իր եղբօր հետ սպառազինուած, եւ սուգի նշանն ալ խառնելով զրահներուն հետ, Երասխի ու Գողթընի հին դիւցազներուն նման սիգալով վեր վար կը շրջէր իր գունդին մէջ։

Տեսնելով հայերուն անկարծելի պատրաստութիւնը, թշնամիներն ալ ուզեցին պատերազմի պատրաստուիլ. երբ Հասան շտապելով մտաւ երկու բանակներուն միջեւ, եւ կանչեց զայրագին ու տխրագին խառն ու ահեղ ձայնով մը, իմացուց որ եկեր է վրէժ առնելու իր հօրը անպարտ արիւնին, եւ կը հրաւիրէր անոր սպաննողը առաջ գալու իր դէմ ու մենամարտելու։

Անարձագանգ չմնաց հրաւէրը։ Կարգ կարգ զինուածներու ետեւէն իսկոյն առաջ անցաւ, մրրկէ փրթած սեւ ամպի կտորի մը պէս բանակէն դուրս ցատկեց, եւ Հասանի դիմաց ելաւ հսկահասակ սեւ մը, որուն գոյնն ու զանգուածը աւելի վախ կ՚ազդէին քան սպառազինութիւնը. իրեն նման էր սիրտն ալ՝ բիրտ ու յանդուգն. ձայնն ալ կծու ու դրգռիչ, մանաւանդ Հասանի

համար, մինչ կ՚ըսէր· «Ե՛ս եմ հօրդ սպաննողը. ահա կը տեսնես ներքեւս իր ձին, ահաւասիկ իր Թուրն ու դրօշը. եթէ կորիճ ես՝ ա՛ռ ու տար»: Ուրիշներու սոսկում ազդեցին այս ձայնը ու տեսքը, բայց Հասանի՝ բարկութիւն ու վրէժ: Տեսնելը, լսելը եւ փայլակի նըման սեւ ամպին վրայ զարնուիլը ու երկուքի ճեղքելը մէկ ըրաւ. այնպիսի ուժգին կերպով իջեցուց սուրը սեւ հսկային ուսին ու վզին մէջտեղը, որ աջն ու ձախը իրարմէ բաժնուած երկու պատառ ինկան: Հասան հօրը ձին ու զրահները առած, դեռ կայծակնաթափ աչքերով, դարձաւ իր բանակը:

Կարգը եկաւ Ծնճղուկին, որ անհամբեր կը սպասէր իր մեծ եղբօր գործը վերջացնելուն: Նոր որոտումով դուրս ցատկեց իր գունդէն, անվախ ու համարձակ կանչելով իր փոքր եղբօր, Իշխանիկին, խոշոշ դազանը: Այս յանդգնութեան ու արհամարհանքին չհանդուրժելով՝ խկոյն երեւցաւ կորիճ պարսիկ մը. «Ահաւասի՛կ — կ՚ըսէր — քու մատղաշ եղբօրդ սպիտակ ձիուկը. ահա՛ իր զէնքերը. եթէ կորիճ ես՝ եկո՛ւր ա՛ռ, թէ ոչ՝ ես կը ղրկեմ քեզ եղբօրդ քով...»: Աւելի երկար չկրցաւ խօսիլ ու հայհոյել. որովհետեւ տեսնելով Ծնճղուկ՝ Իշխանիկին նշանիկը, որ թերեւս ինքն ալ կրեր էր անկէ առաջ, արիւնի ու արցունքի զոլորշիներով աչքերը լեցուած՝ մտրակեց ձին, դրաւ ռումբը պարսիկի սրտին դէմ, հրեց, թափ անցուց, գետին փռեց իր եղբօր ըսպաննիչը. եւ յափշտակելով անոր կայտառ սպիտակը, զէնքն ու զարդերը, դարձաւ ուրախութեամբ Հասանի քով:

Երկու եղբայրներն ալ առեր էին իրենց ազնիւ հարազատներու վրէժը, ու ետ խլելով աւարն ալ՝ իբրեւ առաջին ու երկրորդ յաղթանակը տարած համարեցին. կը մնար երրորդ մըն ալ՝ փոխարինելու իրենց երկրին ու ժողովուրդին կրած վնասները: Արդէն թշնամիներն ալ սաստ կը յորդորէին՝ իրենց չփոթութեամբ ու խուճապով: Իրենց երկու ախոյեաններուն, Խափշիկին ու Պարսիկին իյնալը եւ թալանուիլը տեսնելով՝ ոմանք փախչելու, ոմանք կռուելու կը պատրաստուէին, երբ

հայերը յարձակեցան վրանին: Թէպէտ անոնք եռապատիկ աւելի էին թիւով, սակայն չկրցան յաղթել, կամ երկար դիմադրել Հասանի ու Ճնճղուկի եւ անոնց նըմաններուն: Թոռնեանի եւ Արծրունիներուն վրէժի օրն էր. քսան տարիէ ի վեր անգործ մնացած հայկական սուրերը պատեան չմտան՝ մինչեւ որ 4000 այլազգիներ չփռեցին փոշիի մէջ. մնացածներն ալ հալածեցին, քըշեցին իրենց հայրենի սահմաններէն շատ հեռու:

Կատարեալ յաղթանակով դարձան Հասան եւ Ճըննճղուկ, օրհնութեան ու գոհութեան ձայներով. հայկական պանծալի հին թմբուկը՝ կանանչներով պսակուած, խառնեց իր անընդհատ թոփիւնը վերադարձող բարձրապինչ, բարձրափռինչ երիվարներու տրոփումին ու խրխինջին հետ: Հոն իրարմէ բաժնուելէն եւ իւրաքանչիւրը իր տան ճամբան բռնելէն առաջ՝ վերջին անգամ մէկտեղ հաւաքուած շարուեցան հայ 5000 հեծեալները, որոնցմէ քիչե՛ր միայն ինկեր էին հայրենի հողին վրայ. Հասան եւ Ճնճղուկ այդ խուռն բազմութեան յայտնեցին իրենց շնորհակալութիւնը, եւ իւրաքանչիւրին տալով իր վարձքն ու արժանիքը՝ հանդիսաւոր կերպով կատարեցին իրենց քաջութեան ու սիրոյ ուխտն ալ: — Իրենց վրայէն քակեցին ու հանեցին հօր ու եղբօր սպանման սուգի սեւ նշանները, եւ անոնց տեղ թշնամիներէն ետ խլած հարազատներու նշաններովը զարդարուեցան: Դալար թուփերով, պայծառ ծաղիկներով, խաչով ու խունկով նորէն օրհնեցին ու սարքեցին Խաչիկի եւ Իշխանիկի գերեզմանները, ծաղիկներէն աւելի օրհնէնք թափելով անոնց վրայ՝ բերանով բիւրաւոր բազմութեան, որ մասնակցեցան մատաղին ու ագապին, եւ լեցուն սրտով ու ձեռքով դարձան իրենց տունն ու տեղը. երբ Հասան ու Ճնճղուկ ալ Նկանի աշտարակին ծայրը ազատօրէն պարզեցին հայրենի դրօշը՝ իբր զբօսանք զով հովերուն ու հով սրտերուն:

Է

Ո՜րչափ ատեն, քանի՜ տարի արդեօք այն հայրենի ազատ օդերուն ծնունդները (հովերը), խաղացին Արծրունիներու յետին պանծալի դրօշին հետ, յետ քաջապէս ու արժանաւոր կերպով կատարելու իրենց հօր ու եղբօր ու երկրին արդար վրէժը: Բախտով փայլուն ու փառքերով զարդարուած այս եղբայրները կրցա՞ն դիմանալ Սելճուգեաններու յարձակումներուն դէմ, որոնք այս դէպքէն քիչ վերջ նորէն արշաւեցին ու մտան Հայաստան, ու հետզհետէ տիրեցին գրեթէ բոլոր մեր աշխարհին: Այս խուժն ուժին դէմ կռուիլը բացայայտօրէն անօգուտ ու անկարելի էր Թոռնեանի իշխանին համար. ինքը իրեն արժանաւոր ու ազգային պատմութեան համար միշտ պանծալի գործը արձանագրեց, որու փառքին հետ անսպասելի վարձատրութիւնն ալ համեմատական եղաւ, որ թերեւս շատերուն ծանօթ չէ:

Խաչիկի պայազատը, Հասան, յամառօրէն տէր մնաց իր բերդին, եւ հոնկէ դրօշը երբեք չիջեցուց վար, մինչեւ որ ինքն ալ Խաչիկի քով իջաւ՝ իր հայրերուն գերեզմանը: Իր որդին, Ապլղարիպ, *ուրիշ հայ իշխաններու հետ պանդխտութեան ցուպը առաւ, բայց անոնց պէս աննշան չմնաց: Անցաւ Կիլիկիոյ կողմերը (Յոյն կայսրութեան սահմանները) եւ Կիլիկիոյ մայրաքաղաքին Տարսոնի եւ նշանաւոր Մամեստիա քաղաքին տէր ու կողմնակալ եղաւ յոյն Ալեքս Ա. կայսրին ատեն եւ անկէ առաջ: Իր քաջութեամբ ապահով ու շէն դիրքի մէջ պահեց այն կողմերը, եւ բարեպաշտութեամբը բազմացուց սրբազան շէնքերը: Իբրեւ ապահովութեան վայրեր՝ Տորոս լեռներու դժուարամատչելի կողմերուն վրայ ընտրեց յարմար դիրքերով երկու անառիկ բերդեր,* Պապեռօն *եւ* Լամբրոն: *Առաջինը՝ ամրացուց ու ըրաւ իրեն բնակութեան տուն, ասոր տաճարին քովն ալ իրեն եւ իրեններուն համար յետին բնակարանը շինելով՝ գերեզմանատունը*[6]: *— Իսկ երկրորդ բերդը տուաւ իր սիրելի պանդխտակից Նիգակակցին,*

որ կրմէ աւելի հեռու հայ աշխարհէ մը, Արցախէն ելեր ու եկեր էր: Ասիկա էր Օշին իշխանը: Ապլղարիպ բացի Լամբրոնէն՝ Օշինի ընծայեց նաեւ իր հայրենի տունէն բերած գլխաւոր առաքեալին՝ Ս. Պետրոսի նշխարները, որ Օշին զետեղեց Լամբրոնի տաճարին մէջ. հոս շինեց նաեւ իր գերեզմանը, եւ հոս ալ վախճանեցաւ: Ասոր թոռը, Օշին (որդի Հեթումի) հայր եղաւ հռչակաւոր Ս. Ներսէս Լամբրոնացիի:

Ապլղարիպ վախճանեցաւ Պապեռօնի մէջ, առաջուընէ բաժնելով ժառանգութիւնը: Կը թուի թէ արու զաւակ չունեցաւ. իսկ աղջիկներէն մէկը հարսնութեան տուաւ Բագրատունիներու վերջին թագաւոր Գագիկ Բ.ի որդիին՝ Դաւիթի. միւսն ալ տուած կ'երեւի Օշինի. որովհետեւ ասոր որդին Հեթում՝ Պապեռօն բերդը տուաւ իր Սմբատ որդիին, որ կը նշանակէ թէ ինքն էր անոր մերձաւոր ժառանգը: Իսկ Տարսոն քաղաքն ալ Ապլղարիպ տուաւ Օշինին փեսայացած իշխանի մը:

Այս Հեթումի որդիներուն անդրանիկ ճիւղը յաջորդաբար տէր եղաւ Լամբրոնի. երկրորդն ալ Պապեռօնի: Վերեւ յիշուած Սմբատը առաջին տիրացողը եղաւ Պապեռօնի եւ իր Ռիթա աղջիկը ամուսնութեան տուաւ Ստեփանէի՝ Ռուբինեաններու ժառանգին, որոնցմէ ծնաւ Մեծն Լեւոն Առաջին. ասոր աղջիկը ու ժառանգը՝ Զապել թագուհին, ամուսնացաւ վերեւ յիշուած Սմբատի թոռ՝ Կոստանդին Մողոնի զաւակին հետ, որ էր Հեթում Առաջին: Եւ այսպէս Լամբրոնեան ու Պապեռօնեան երկու ճիւղերը, Արծրունի եւ Բագրատունի երկու մեծ ցեղերը իրարու միացան, թէեւ մօր կողմէ:

Այսպէս՝ կերպով մը երկրորդ անգամ ալ կատարուեցաւ մեր Պատմահայր Խորենացիին մարգարէութիւնը, թէ այդ երկու մեծ ցեղերէն, Բագրատունիներէն

6 Այս բանիս մեծ հոգ ունէին մեր նախնիները: Իրենց բնակութեան տեղին քով նախ աղօթքի տուն եւ անոր քով ալ մահուան տունը կը շինէին:

եւ Արծրունիներէն, Հայոց թագաւորներ պիտի ելլեն շատ ժամանակներ վերջ։ Արդ Բագրատունի թագաւորութեան առաջին հիմնադիրը եղաւ Աշոտ (887), երկրորդը՝ 200 տարի վերջ Խաչիկ-Գագիկ, եւ երկրորդաբար՝ իր թոռներու միջոցով՝ մեր Թոռնեանցին ԽՈՒԼ ԽԱՉԻԿ։

ԶԱՊԷԼ

Զապէլ անունը՝ որ հիմա մեր ազգին շատ մը ընտանիքներու մէջ անոյշ կը լսուի, առաջ եկած է աւելի անոյշ յիշատակներէ, եւ թերեւս աւելի նուիրական եղած է մեզի քան ուրիշ ազգերու: Կան անոնց մէջ ալ Իզապէլ թագուհիներ, բայց դուցէ անոնցմէ ոչ մէկը այնքան սիրելի ու պաշտելի եղած՝ որքան մեր Զապէլը որ ժամանակակից է ու վարքի մաքրութեամբ նման իր անուանակից Ս. Իզապէլ՝ Ֆրանկներու Ս. Լուդուիկ թագաւորին քրոջ: Զապէլ այս անունով առաջինն է ազգակիցներուն մէջ, առաջին՝ թագաւորական բարձր պատիւովը, եւ առաջին՝ գեղեցիկ վարքովն ու սրբութեամբ. հռչակաւոր է նաեւ քաղաքական կեանքի դէպքերով:

Ա.

Գրեթէ անկարելի կ'երեւէր որ Զապէլի նման անձ մը իր տկար սեռով, փափուկ հասակով, հեզուկ սրտովը կարենար միացնել նոր ձեւացած թագաւորութեան մը կէս ինքնագլուխ ու ժառանգաբար բերդերու տէրութիւնը վարող իշխանները, եւ վարիչ ըլլալ Հայերու՝ մանաւանդ այդ ժամանակի Հայերու. եւ սակայն վերջն ազգախնամ Տէւչութիւնը, փորձ ու կտրիճ իշխանի մը (Կոստանդինի) քաղաքագիտութիւնը, եւ կամքը մեծ ու հանրութեան երախտաւոր ու պատկառելի թագաւորի մը (Լեւոնի), որ իր մատաղ աղջնակը թագուհի կարգեց կտակով իր 34 տարի արեան քրտինքներով խնամած ազգին եւ 20 տարիներով պայծառացած թագաւորութեան, կարելի ըրին այս բանը եւ Զապէլ եղաւ առիթ հանդստի Հայոց նոր թագաւորական հարստութեան,

ինչպէս որ իր անարատ վարքովը Աստուծոյ–Հաճգիստ՝ համաձայն իր անուան ստուգաբանութեան (էլիս – Սաբէթ՝ Հրեարէն)։

Մեր պատմութեան եւ մասնաւորապէս Ռուբինեաններու ընթացքին, Զապել երեւցաւ իբր ազնիւ ու գեղեցիկ գոհար մը, սահմանուած բարձր գլխու մը ու բարձր բախտի մը, եւ իբր այդպիսի գոհար (լուսափայլ՝ դեռ չյղկուած, դեռ նոր գտնուած վիճակին մէջ ալ) անկարելի էր որ չըլլար շատերուն համար բաղձալի, յոյսի ու վէճի առարկայ. կարելի է քաղաքական տեսակէտով յարմարցնել Զապելի վրայ ինչ որ թէ՛ այդ եւ թէ՛ սրբազան իմաստով ըսաւ մեր հոգերգակ հայրապետը Հռիփսիմէի համար.

«Ի վերայ միոյ պատուական մարգարտի
Խաղացին ցնծալով ամենայն (Հեթանոսք).
Արեւմուտք յԱրեւելս ընթացեալ հասին
Քարոզել յայտնապէս ըղձըքնաղ տեսութիւն։
Լըւան Թագաւորք եւ լըցան խնդութեամբ.
Որսալ յանձն առին ըղձալոյսի մեծութիւնն.
Պաղեւել իբրաց խոստանայլն բանիւք,
Եւ ծածուկ հնարիւք գողանալ ի միմեանց»։

Գ

Զապել իր ծերունի հօր մարը մօտեցած արեւուն բերաւ յանկարծափայլ լոյս մը ու նոր յոյս մը... Լեւոն (հետեւելով եւրոպական օրէնքներու) իր նորընծիւղ Զապել դստրիկը ժառանգ անուանեց իր ստացուածքներուն ու Թագին՝ իբրեւ նախախնամութենէ պարգեւ տրուած պայազատ մը։ Իր վերջին տարիները ձեռքի ու ոտքի յօդացաւէ տանջուելով՝ չէր կրնար կատարել իր 40 տարիներու առիւծի արշաւանքները, եւ ոչ արծիւի պէս մագիլները ձգել լեռնէ լեռ, բերդէ բերդ, իր ընդարձակած երկրին սահմանակից թշնամիներուն վրայ, բայց դեռ երբեմն կը դողացնէր զանոնք մռնչելով։ Կը ղրկէր իր զօրքն ու զօրավարները ըլլայ նեղը ինկածներու կամ տկարներու օգնութեան, ըլլայ հալածելու թշնամին. եւ

եթէ երբեք այս վերջինը զօրանալով քշէր իրենները կամ նեղը ձգէր, Լեւոն երկաթի տեղ ոսկի սփռելով կը հեռացնէր վտանգաւոր դրացին ու կ'ազատէր իր գերի ինկած զինուորներն ու իշխանները։ Այսպէս ալ ըրաւ 1217ին երբ Իկոնիոյ (Գոնիայի) Ազզէտտին Քէյքուս սուլթանը պաշարեց Կապան բերդը, ու գերի տարաւ Լեւոնի գլխաւոր զօրավարները, որ էին մեծ իշխանը եւ պայլ Սիր Ատան, եւ Կոստանդին գունդստապլ (սպարապետ) իր (Լեւոնի) քեռի որդին՝ Պապեռօն բերդի տէրը Հեթումեան ցեղէ։ Լեւոն գերութենէ ազատելով Ատանը եւ Կոստանդինը, բոլորովին երախտապարտ ու անձնանուէր ըրաւ զանոնք· «վասն զի Թագաւորին համար նախընտրելի է լաւ հպատակներ, քան ուրիշ հարստութիւններ»։

Այսպիսի լաւ ու հաւատարիմ ծորտերու վրայ վստահանալով եւ զանոնք իր զաւկին խնամակալ կարգելով՝ պայծառացած կը տեսնէր իր աղջնակին նորարծարծ լոյսը· եւ իր ծանրացած սեւցած թեւերուն վրայ թրթռացնելով այն ճերմակ փափուկ թռչնիկը, կը յուսար անով նորոգել իր արծիւի մանկութիւնն ալ, կարենալ անով նոր որսեր ընել, կամ պահել նախկինները։

Միայն կը մնար գտնել անոր արժանաւոր վարուժնեակ մը, արժանաւոր լծակից մը, որ թէ՛ իր, թէ՛ անոր եւ թէ հայերու բախտը շինէր։ Բայց Զապէլ դեռ շատ մատղաշ էր, եւ յօդացաւը Լեւոնի յոյս մը չէր ներշնչեր չափահաս տեսնելու զանի· բայց այդ իսկ աւելի պատճառ մըն էր մտահոգութեան· եւ մինչ կը գգուէր իր անդին գոհարը (դուստրը)՝ մտքովը կ'երթար պալատէ պալատ, արքունիքէ արքունիք գտնելու Զապէլի փեսայ մը, իշխան մը հայերու եւ իրեն գահակալ մը· անդին Զապէլ հոգերով կքած ճակատին վրայ ու յոգնած բազուկներուն մէջ անհոգ ու անդէտ կը ծաղկէր ու կը ծիծաղէր· կը բացուէր կը գոցուէր նման ժայռերու ու հեղեղներու եզերքներուն բուսած նունուֆարի մը... Բայց Լեւոն շուտով մեռաւ (1219)... յանձնելով Զապէլը կաթողիկոսին եւ իր հաւատարիմ իշխաններուն, գլխաւորապէս Ատանին զոր պայլ դրեր էր, այսինքն խնամակալ իր տէրութեան եւ հայրագլուխ իր մանկահասակ ժառանգուհիին։

Դ

Զապէլի խնամակալութեան տակ եղած ժամանակի շրջանը որ եօթէն, ութ տարի տեւեց, եղաւ շատ կնճռոտ եւ իր փոքրիկ սրտին ալ բերաւ ոչ փոքր վախեր ու ցաւեր. առաջինը եղաւ կորսնցնելը իր հայրադիրը՝ որուն ձեռքէն հազիւ թէ վարժեր էր ընդունիլ ծնողական գգուանք։

Ատան պայլ օր մը Սիսի Ս. Պարսամ երթալու ատեն ոչ շատ բանուկ ճամբէ մը, ինկաւ իսմայելացի Հ ա շ ի շ ի ն կամ աւազակներուն սուրին տակ. ասոնց սատանայական արուեստն էր անակնկալի բերել իշխանները ու սպաննել։ Ատան՝ Լեւոնի հազարապետը եւ երբեմնի սպարապետը, անշուշտ ատելի էր այլազգիներուն։ Հայ իշխանները անոր տեղ հաւանեցան պայլ ճանչնալու Կոստանդին Գունդստապլը, Լեւոնի սննդակիցը, զոր արդէն երկրորդ խնամակալ կարգեր էր Լեւոն։ Այս անձը որ 50 տարիի չափ նեցուկ եւ դրեթէ վարիչը եղաւ Ռուբինեան տէրութեան, էր ժամանակին ամէնէն նշանաւոր անձը ամէն ձիրքերով, եւ Լեւոն Մեծէն վերջ կարելի է ըսել առաջին մարդը բոլոր Ռուբինեան ընթացքին։

Ե

... Կոստանդին չկարենալով սպասել Զապէլի չափահաս տարիքին, տեսնելով գոնէ խելահասութիւնը, երբ եօթը տարեկան եղաւ ժողովի կանչեց ազգին գլխաւոր իշխանները, պաշտօնեաները, զօրապետները, եկեղեցականները, եւ առաջարկեց փեսացու մը գտնել հայ ժառանգուհիին. եւ մեր պարոնները շատ օրեր մտածելով՝ ամէնէն աւելի յարմարը գտան բերել իբր իրենց պարոն՝ Անտիոքի Պեմունդ Դ.ի (Ծիլ կամ Միականի կոչուած) երրորդ որդին՝ Փիլիպպոսը, որ շուրջ 17 տարեկան պատանի մըն էր. արդէն մօր կողմէն խնամի ըլլալով Հայերու եւ տեղեակ անոնց սովորութիւններուն,

Կը յուսային որ գլխնալով իր հօր ու աներոջ մէջ անցածները, երախտապարտ ըլլայ եւ հլու հաւատարիմ մնայ իր նոր հայրենիքի օրէնքներուն: Այս բանը ապահովցնելու համար, հաւատարմութեան խօսք ու երդում ալ պահանջեցին իրմէ:... Ապա (1222) մեծ հանդէսով պսակեցին անոր հետ Օրիորդ Զապէլը որ իբրեւ քոյրը եւ հարսը փեսային եւ հայոց թագուհի ու միամիտ աղաւնի, դեռ չորս տարի ալ ճեմ եկաւ դեռ իր խնամակալ հայրական նախանձաւորութեամբ լի հայ իշխաններու հսկողութեան տակ, եւ շատ բարեբախտ եղաւ ունենալու ընտիր դաստիարակներ թէ՛ իւրայիններէն եւ թէ փրանկներէն կրթելու միտքն ու հոգին. եւ կուսական հասակին մէջ իր բարձր վիճակին յարմար ստացաւ մայրենի սիրտ մը՝ աղքատներու եւ կարօտեալներու համար. ճաշակ ու սէր իմաստութեան ու գիտութիւններու. եւ ամէն բանէ աւելի՝ բարեպաշտութիւն, համեստութիւն եւ աստուածսիրութիւն:

Բայց թէ՛ իր եւ թէ հասարակաց կարծիքը խաբուեցաւ: Փիլիպպոս փեսան՝ հարսի անարժան գտնուելէն առաջ, անարժան գտնուեցաւ այն աշխարհին հանդէպ՝ որու թագովը պսակուեր էր: Առաջին երեք տարիները վախով ու զգուշութեամբ վարուելով՝ երբ ուժովցաւ քսան տարեկանի եռանդով ու համարձակութեամբ, ըսկսաւ ինք իր խելքովը երթալ, մանաւանդ թէ հօրը խելքով, որ աւելի շահու քան թէ որդիական սիրով, պղտորեց անոր միտքը. եւ սա սկսաւ պաղիլ Հայ սովորութենէն եւ «իւր հօրն թապարով կ'ուզէր որ ձգէր զհայոց զամէն իշխանքն, եւ յիւրոցն դնէր». հայ պաշտօնեաներու տեղ փրանկներ մտցնել, եկեղեցւոյ ծէսերը փոխել, Սիսէն աւելի Անտիոքի մօտենալ: Իշխանները խրատեցին զինքը, բայց նա մոլորած իր հօրմէն՝ ոչ միայն չդարձաւ իր ճամբէն, այլ նաեւ գաղտուկ հօրը ղրկեց հայ արքունիքի զարդերը, եւ մանաւանդ Լեւոնի թանկարժէք պալատաձեւ վրանը, զոր մեծ հանդէսի օրեր կը կանգնէին: Եւ ոչ այնքան երդմունքէն՝ որքան վախնալով հայերու վրէժխնդրութենէն, ուզեց ինքզինքըն ալ փախցնել իր հայրենիքը:

Գաղտուկ հետն առած Զապելը ճամբայ ելեր էր ու հասեր էր Համտունի Թիլը Ջահան կամ Ճիհուն գետին քով: Կոստանդին քաջ զինուորներով հասաւ ետեւէն. գիշերանց դարանի մտնելով պաշարեց բերդը, ու ներս խուժեց յանկարծակի. մինչդեռ յոգնութիւնը, քունը եւ սէրը կը կարծեցնէին ծաղկահասակ ամուսինները ըլլալ մեծագոյն խաղաղութեան ու երջանկութեան մէջ՝ յանկարծ այդ ամէնը ընդհատեց, խռովեց, վտարեց. եւ ինչպիսի՜ անդարձ վտարում. երկաթէ ձեռքերով առագաստին մէջէն յափշտակեց Փիլիպպոսը, մինչ ահաբեկ ու կիսամեռ լծակիցը Զապէլ՝ դողդղալով լալով երեսները արիւնոտելով հազիւ կրցաւ կանչել «վա՜յ տէր, վա՜յ տէր» դրկէն փրթած փեսային երկնցնելով ձեռքերը. անդին անգութ յափշտակողները ցմիշտ կըտրելով անոնց կաթողին կապերը, յանցաւորներու կապանքներով պրկեցին Փիլիպը, խուլ ականջով տարին քշեցին զանի մինչեւ Սիս, ուր փակեցին բերդի մը մէջ իբրեւ մատնիչ ազգային իրաւունքներուն եւ երդմնազանց:| Լուր ղրկեցին Անտիոքի Բրինձին ալ որ ետ դարձնէ հայերու զանձերը ու որդին ազատէ. իսկ չիլ ու չուարած հայրը հայ ոսկիին ու արծաթին հետ կը կշռէր իր որդիին հանդէպ սէրը: Սկիզբը քիչ մը վախէն լռեց որպէս զի չըլլայ թէ հայերը իրենց կրքի բուռն ազդեցութեան տակ անոր կեանքին ալ վնաս մը հասցնեն. ժամանակ անցնելէն վերջ աղաչաւոր դեսպաններ ղրկեց որ գոնէ միայն արձակեն ու իրեն ղրկեն որդին՝ խոստանալով բոլորովին հրաժարելու հայ թագին նկատմամբ իրաւունքէն:

Ի՜նչ փշոտ ու ինչ ողբերգական խնդիր. թերեւս դիւրին ըլլար թագէն հրաժարիլը, բայց ի՞նչպէս հրաժարէր Զապելի սրտէն, որ փոխադարձ անկեղծ կերպով կը սիրէր իր վարուժանը: Երկու տարիի չափ տեւեց այս տխուր վիճակը. Պեմունդ տեսնելով որ գործը դեսպանութեամբ առաջ չ'երթար, անձամբ Համտուն եկաւ, աղաչելու հայ իշխաններուն, յանձն առնելով գոհացնել զանոնք ու փրկանաւորելու իր թշուառ զաւակը: Հայերը չկրցան մերժել. թոյլ տուին որ մարդ

ղրկէ խմացնելու որդւոյն: Ափսո՜ս, շատ ուշ. կամ նենգութիւնը, կամ սրտնեղութիւնը Փիլիպպոսը աղատեր էր... կեանքէն:

Պատգամաւորները լուր բերին թէ դեռ նոր՝ քանի մը օր առաջ Փիլիպպոսի դալար արեւը մարեր էր բանտի մթութեան ու տխրութեան մէջ (1225). իբր պատիժ՝ խրմէ աւելի՝ իր անզգամ հօրը, իբր վրէժ ազգային հայկական իրաւունքներուն, բայց նաեւ փուշ՝ փափուկ սրտին Զապելի:

Զապել հիմա զարգացած՝ սկսեր էր զգալ իր վիճակը եւ պարտքերը. աչքին դիմաց սարսափով տեսեր էր իր կողակիցը ինկած զինուած ու զայրացած մարդոց ձեռքը: Եթէ չէր կրնար պաշտպան կենալ ազգի իրաւունքներու դպչողին, մի՞թէ իրաւունք չունէ՞ր բարեխօս ըլլալու իր կեանքի ու թագի ընկերակցին: Կ'իմանար որ իր տկար հասակը խաղալիկ կ'ըլլայ բախտին ու չարերու բախտին. սակայն իր բոլոր փափագովն հանդերձ չկարենալով վեր թռչիլ իր ազատնիի սահմանէն, լռիկ սիրտը դրած կը թառէր:

Զ

Հայ ազգասէր պարոնները երկրորդ անգամ Պայլ դրին Կոստանդինը որ փութաց ցրուել Փիլիպպոսի կողմնակից իշխանները. անոնցմէ 28, կամ ոմանց համեմատ, 70 հոգի բռնեց, սպաննեց, վռնտեց կամ նուաճեց:

Տարի մ'ալ արթնութեամբ կառավարելէ վերջ, հաւանեցուց անուանակից Կոստանդին կաթողիկոսը ու մեծ իշխաններէն մի քանին, որ Զապելը հարսնացնէ իր որդիներէն մէկուն, որպէս զի ինքն ալ հայրաբար պաշտպանելով՝ ամէն փորձանքէ ազատ պահէ հայ թագն ու թագուհին: Եթէ երբեք այս խորհուրդը ազատ չէր փառասիրութենէ, սակայն իրմէ ալ արժանաւոր մարդ չկար սկեսրայր ըլլալու Զապելի, ոչ ոք համարձակեցաւ ձայն հանելու, ոչ ոք ալ յետոյ զղջաց: Ինքը համշիրակ Լեւոնի, որդիներն ալ էին Զապելի, ու դրեթէ մէկտեղ մեծցած. ասոնցմէ փեսացուն էր Հեթում՝ կոս-

տանդինի երրորդ որդին, շուրջ 15 տարեկան, «մանուկ տիօք, առոյգ մարմնով եւ գեղեցիկ տեսանելով». ինչպէս կ՚ըսէ ժամանակակից պատմիչը Կիրակոս. իսկ ականատես պատմիչը Վարդան զինքը կը ներկայացնէ «մեծահոգի եւ հանճարեղ պատանեակ, որ էր անձնեայ եւ թիկնեղ եւ գեղեցկադիտակ երիտասարդ»։

Այս վայելուչ եւ հաճոյական ձիրքերը եթէ ուրիշներու համար անժխտելի գրաւական մ՚էին աշխարհին խաղաղութեան եւ իրենց թագուհիին երջանկութեան համար, բայց չկրցան Զապելի մեծ եւ զգայուն սրտէն խլել Փիլիպի փուշը։ Որչափ ալ Զապել երախտաւոր ճանչնար իր կրկին անգամ հայրադիր եղած Կոստանդինը, կը հասկնար որ ոչ միայն անոր թեւերուն տակն է, այլ կերպով մը ճանկերուն, եւ այդ ճանկերը շատ սուր ու արիւնոտ կ՚երեւէին. Հեթում ալ սիրուն ձագ մ՚էր, բայց բազէի կամ արծիւի ձագ։ Զապել զզուած կը փափաքէր բոյնի մը անխռով խաղաղութեան. կ՚ուզէր ուժի թափով մը ինքզինքը ձգել բազէին եւ արծիւին չհասած բարձրութեան ծոցը, մնաք բարով ըսել թէ՛ հարսնութեան եւ թէ թագաւորութեան պսակին։... Մտածածը մեծ եւ յօժար, բայց գործի դնելն էր դըժուարը. Պայլ, պարոն, իշխաններ ու եպիսկոպոսներ զանի կը յորդորէին Հեթումի հետ կենակցութեան ու դշխոյութեան. իսկ ինքը իբրեւ անօգնական աղաւնեակ եւ գառնուկ մը՝ կը մնչէր, կը մայէր, կու լար ու կը լռէր։ Կամայ ակամայ կատարելով նշանտուքը պատանիին հետ (1226), սպասեցին որ ժամանակը յորդորէ դշխոյին սիրտը եւ յետոյ մեծ հանդէսով կատարեն թագօրհնէքը։

Այն միջոցին սրբասէր աղւնին միացնելով իր սըրտին միամտութեան հետ հոգիին խորագիտութիւնը, ուզեց երթալ տեսնել մայրը. իշխանները թող տուին, յուսալով որ սիրտն ալ հանդչի ու մխիթարուած դառնայ։ Մայրը՝ Իզապել՝ կամ իր ուզելովը, կամ հայերու նախազգուշութեամբ, քաշուեր էր Իսաւրիոյ Սելեւկիան եւ իր փրանկ ազգականներուն քով կը կենար։ Այս ամուր բերդաքաղաքը, որ Կիլիկիոյ արեւմտեան սահմա-

նածայրն էր, տուած էր Լեւոն լատին Հիւրընկալ ասպետներու, որոնք մեծ պատուով ու ծառայօրէն ընդունէր էին ու կը պահէին Լեւոնի այրի դշխոն. հիմա անոր ժառանգ դուստրն ալ աւելի պատուով ընդունեցան. մանաւանդ երբ իմացան որ աղջիկ Թագուհին չ'ուզեր անկէ ու մօրմէն բաժնուիլ, կամ անոր եւ ազգականներուն խորհուրդովը, կամ իր իսկ կամքովը, եւ թէ աւելի կը փափագի քաշուիլ վանք մը, քան նստիլ արքունիքին մէջ: Բերդի դռները ամրացուցին:

Կոստանդին այս բանը լսելուն՝ իսկոյն զօրքերը ժողուեց. հասաւ պաշարեց քաղաքը, քաղաքապետը կամ ասպետներու գլխաւորը Ֆրէր (եղբայր) Պերդրան՝ իր ասպետներուն քաջութեան եւ բերդին ամրութեան վրայ վստահացած՝ դէմ կեցաւ հայոց... սակայն Կոստանդինի սպառնալիքներուն առջեւ ստիպուեցաւ տեղիք տալ... Կոստանդին նորէն ձեռք ձգեց մօրը բունէն բռնուած Թռչնիկի պէս Զապելը ու հրաւիրեց Հայերու դշխոյութեան ու մայրութեան:

Է

Ալ չկրցաւ Զապէլ դիմանալ Հայերու, Կոստանդինի ու Հեթումի խնդրուածքին. հասկցաւ Աստուծոյ կամքը եւ ինքզինքը յանձնելով Անոր նախախնամութեան, իր ազգին հաւատարմութեան, պայլին պաշտպանութեան ու փեսային սիրոյն, պսակուեցաւ եկեղեցական ու քաղաքական մեծ հանդէսով, ամէնուն հաճութեամբ եւ ուրախութեամբ Հեթումի հարս ու Թագուհի հայոց. Կոստանդին այդ հաճութեան եւ ուրախութիւններուն մասնակից ըրաւ (աշխարհին ու իր զաւկին ապահովութեան համար) այն ազգերը կամ այն Թագաւորները՝ որոնց հետ յարաբերութիւն մ'ունէին հայերը: Գրեց Սրբազան Քահանայապետին, Ալամաններու կայսրին. դաշինք դրաւ Իկոնիոնի Սուլթանին հետ, արժանաւորներու յանձնեց տէրութեան պաշտօնները: Իր անդրանիկը (Սմբատ) Սպարապետ դրաւ, միւս որդին (Լեւոն)

Մարաջախտ կամ իշխան թագաւորութեան իսկ ինքը Արքահայր եւ Աւագ Պարոն, եւ քառասուն տարիէ չափ մինչեւ ծերութիւն (+ 1263), եղաւ թէ՛ իր թագաւորդտանը ու հարսին, թէ բոլոր աշխարհին խորհրդատու, ամենահաս օգնական ու կառավարիչ. Հեթումի ու Զապէլն թողլով փառքը ու վայելքը, իր վրայ առաւ հոգը եւ աշխատութիւնը, եւ այսպէս ճշմարիտ ցոյց տուաւ իր որդիին ըսածը թէ հարիւրապատիկ փոխարինեց Լեւոնի՝ զինքը Սուլթանին գերութենէն ազատելուն, անոր աղջկան ասանկ հայրութիւն ու հազարապետութիւն ընելով, եւ զանի ճանչնալով միշտ հայ թագաւորութեան ժառանգ եւ թագուհի:

Այսպէս ազգն ալ թէպէտ թագաւոր կը կոչէր Հեթումը, բայց թագուհիին կու տար նախապատուութիւնը:

Հեթում իսկ՝ ինչպէս կ՚երեւի, իր անունով հանուած դրամներուն վրայ, իր աջակողմը կեցուցած կը նկարէր Զապէլը, հաւասար բռնելով բարձր ձողով խաչ մը, եւ արքունի գաւազան մը, որ (եթէ չեմ սխալիր) երբեմն կ՚երեւի միայն Զապէլի ձեռքին մէջ: Դրամին եզերքն ալ գրուած Կարողութիւնն Աստուծոյ է. միւս կողմը խաչակիր առիւծ մը, նշան Լեւոնի տան, զոր պահեց Հեթում եւ իր ժառանգները, եզերքը գրելով իրենց անունը ինչպէս Հեթում թագաւոր Հայոց:

Մեր թագաւորներու պատմութեան երկայն շարքին մէջ ամէնէն ցանկալի եւ գեղեցիկ մասերէն մէկն է Հեթումի թագաւորութիւնը, եւ շատ երջանիկներէն մէկը, գոնէ երկու թագակիցներու կենակցութեան ատեն: Հեթում՝ որ իր հօր պայլութեան ատեն երբեմն իբր քոյր մը կը գգուէր Զապէլը եւ հիմա իբր հարս իրեն լծակից ունէր, զանի կը պատուէր ըլլայ իբր թագուհի, ըլլայ իբր պատճառ իր թագին: Զապէլ որ իր առաջին տարաբախտ ամուսնին հանդէպ կուսախառն սէրը եւ ցաւը չէր կրցած ջնջել իր փափուկ սրտէն, շատ տարիներ (8 կամ 9) չուզեց նոր առագաստը վայլել. մինչ երկար փորձով տեսնելով Հեթումի զգաստութիւնը եւ բարեպաշտութիւնը, յօժարութեամբ կ՚ուզէր անոր թագաւոր հռչակուիլը:

Իրեն աւելի սիրելի էր կուսութիւնը քան ամուսնութիւնը ՛ բայց վերջապէս զիջաւ բոլոր տէրութեան մը փափաքին եւ օգտին. սիրեց նոր ամուսինը, նախախնամութիւնն ալ օրհնեց իրենց սէրը ու պտղաբեր ըրաւ: Զապէլ 11 տարեկան էր պսակուած առեն եւ չուրջ 35 տարեկանին բոլորեց կեանքին պսակը. իրենց թագակցութիւնը եղաւ 1226 տարին, իսկ անդրանիկ որդին կը յիշուի չուրջ 10 տարի վերջ:

Ութ զաւակ ընծայեց, երեք մանչ եւ հինգ աղջիկ. առաջին՝ Լեւոն (Գ) Թագաւոր, երկրորդ՝ Թորոս, երրորդ՝ Ռուբէն որ չատ չապրեցաւ երկրիս վրայ. (աղջիկները) չորրորդ՝ Ֆիմի որ կին եղաւ Սիդոնի քաղաքին գաղղիացի Յուլիանոս Իպլինեան իշխանին. հինգերորդ՝ Սիպիլ կին Անտիոքի իշխան Պեմունդ Զ.ի. վեցերորդ՝ Ռիթա՝ կին Սարուանդիքար բերդին տիրոջ (զոր արեւմըտեանները կ'անուանեն Sire de Roche. *եօթներորդ Մարիամ՝ կին Կիտ Իպլինեան* (Guy d'Ibelin) *Կիպրոսի գաղղիացի սենեչալին. ութերորդ՝ Իզապէլ իր մօր ու մամուն անուանակից, որ չուտով թռաւ երկինք:*

Ը

Դեռ զաւակներու զարգացման ու դաստիարակութեան խնամքը չսկսած Զապէլ՝ իր դշխոյութեան առաջին տարիները, ինչպէս Ֆիլիպի առեն ալ, կը պարապէր իր անձնական կրթութեան, մասնաւոր սէր եւ փոյթ ցուցնելով բարեգործութիւններու եւ ուսումի՝ հետեւելով իր հօրը փափաքին եւ օրինակին, եւ իր ջանքին մասնակից գտնելով իր փեսան: Երկուքն ալ մեծ փառք կը սեպէին իրենց աստիճանին ու պատշաճ՝ գիտութիւնները, մանաւանդ Սուրբ գրքի գիտութիւնը. ձեռնտու կ'ըլլային գրասէրներու եւ գիտուններու, կը պատուէին զանոնք, ընտանեբար կ'ընդունէին, կը հարցնէին, եւ իրենց համար գրել կու տային:

Զապէլի չատ աւելի հռչակուած, գովուած եւ օրհնուած արդիւնքները՝ արդասիք իր գթած ու կարեկից

սրտին՝ էին ողորմութեան գործերը, որոնք առանձնական բարեպաշտական գործերուն քով, կրնային ըսուիլ իր պայծառ հոգւոյն արտաքին ճառագայթները։

Ոչ միայն անթիւ ողորմութեան գործեր լռիկ ու անցողաբար ըրաւ Զապել, այլ նաեւ թողուց երկարատեւ մնայուն յիշատակներ, որոնց գլխաւորը կը կարծեմ որ ըլլայ գրքերու մէջ յիշուած Սիսի հիւանդանոցը՝ *զոր կանգնեց* 1241*ին. եւ կրնամ ըսել, իր ծիրանեծին զաւակներէն աւելի գութով կը խնամէր հիւանդները, ոչ միայն առատ ռոճիկով, զոր կապեր էր անոնց՝ կտրելով իր զարդերէն ու անցաւոր զբօսանքներէն, այլ նաեւ անձամբ այցելելով ու ձեռքով դարմանելով, նման Խոսրովանոյշ բագրատունի բարեպաշտ թագուհիին։ Այս բանին ամէնէն մերձաւոր ու սրտակից վկան է ինքնին իր փեսան Հեթում թագաւոր, որ իր մէկ պարգեւագրին մէջ՝ գրուած դրեթէ Զապելի մահուան տարին, այսպէս կ՚ըսէ. «Եւ կողակցիս Զապել թագուհի, որ տառապանօք հոգայ կրօնաւորս եւ հիւանդս»։*

Անշուշտ Ռուբինեան տէրութեան բոլոր ընթացքին անջինջ մնացեր էր Զապելի գթութեան այս յիշատակարանը, թէեւ Սիս քաղաքը շատ անգամ մատնուեցաւ թշնամիներու ու կրակի. իսկ տէրութեան բոլորովին վերցուելէն ու քաղաքին աւերումէն, ամէն արքունի յիշատակներու մոռացութենէն վերջ, յանկարծ 600 *բազմադէպ տարիներ վերջ՝ մեր օրերս երեւան ելաւ Զապելի չքնաղ սրտին յիշատակին մէկ փոքրիկ յայտաբար այս նշոյլը* (1833), *Սիսի հիմակուան կաթողիկոսարանէն մղոն մը հեռու դէպի արեւելք, հողի տակ մնացած սրբատաշ վէմ մը, զոր թէպէտ փճացուց այլակրօններու մոլեռանդ կիրքը, բայց բարեբախտաբար օրինակուած մնաց վրայի արձանագիրը եւ էր հետեւեալը.*

Կատարեցաւ

Յարմարումն Տիեզերական Հիւանդանոցիս

Քրիստոսասէր Թագուհւոյ Զապելի

Ի Թվին Հայոց ՈՂ.

Ցուսալի է որ ազգերնուս երախտագէտ պատկառանքն ու սէրը հանդէպ իր վերջին դերահուշակ մօրը եւ Թագուհիին Զապելի, չուշանայ երեւան հանելու անոր ուրիշ յիշատակներն ալ, փառք անցեալին համար եւ մխիթարութիւն մնացողներուս:

Թ

Բայց Զապելի ամէնէն մեծ եւ գովելի շնորհքն էր իր սրբասէր ու երկիւղած կենցաղավարութիւնը, զոր այնպէս զմայլելով կը յիշեն բոլոր ականատեսներն ու ժամանակակիցները... որոնցմէ մին կ'ըսէ. «Ամենագով Թագուհին Զապէլ». ուրիշ մը. «Զգուշակենցաղ Թագուհի եւ ըստ Աստուծոյ քաղաքավարեալ». ուրիշ մ'ալ թէ «Աստուածահաճոյ կենօք կայլին ի Քրիստոս» (Հեթումի հետ): Իր բոլոր հոգը երեքի դարձնելով՝ առանց իրարմէ բաժնելու, խնամք իբր մայր ու Թագուհի (այդ նկատմամբ ըմբռնեց իր կոչումը եւ թէ անկէ հրաժարելը պատճառ պիտի ըլլար մեծամեծ չփոթութիւններու ու կռիւներու), խնամք աղքատներու եւ կարօտներու, խնամք իր ներքին մարդուն, իր հոգիին, զոր արքունիքի մէջ եւ Թագաւորին հետ լծակցութեամբ հանդերձ, իբր կուսաստանի մը մէջ, կը զարդարէր ամօթխածութեամբ եւ համեստութեամբ, եւ բարմութեամբ բոլորջած իր զաւակներուն, էր միանգամայն թէ՛ գորովալի մայր մը, թէ՛ արթուն դաստիարակ մը:

Այնքան պարտքերու եւ պատշաճութիւններու մէջ՝ երբ միակ ըլլար արքունիքի մէջ (շատ անգամ Հեթումի պատերազմի կամ ուրիշ գործի մը համար հեռանալովը) պալատին առանձնութեան մէջ կը ճգնէր պահքով ու աղօթքով:

Բայց միշտ բաւական չէր ըլլար իր աստուածասէր ու մարդասէր սրտին առանձնական սրբութիւնը. շատ անգամ դուրս կ'ելլէր պալատէն թէ՛ յայտնապէս իբր Թագուհի եւ թէ ծպտուած իբր անծանօթ անձ մը, երթալ վազելու՝ ուր կրնային տանել բարեպաշտութիւնը եւ ողորմածութիւնը:

Կ'երթար երբեմն իր սիրելի զբօսարանը, իր դաստակերտ Թատրոնը՝ լսելու սրտառուչ ձայներ. կ'երթար իր Հիւանդանոցը եւ Աղքատանոցը , կամ ուրիշ հիւանդանոցներ կամ առանձնական տուներ, ուր ալ որ լսէր՝ թէ կայ հիւանդ մը, երեսէ ինկած մը, կամ կարօտ մը՝ ըլլայ մարմնաւոր թէ հոգեւոր դարմաններու...: Ոմանց առատապէս տալ, զգեստ եւ դեղ կը բաժնէր. ոմանց անձամբ կը ծառայէր, կը սփոփէր, կը մխիթարէր. — ամէնէն աւելի առատ ու քաղցր սրտով ու բերնով մը կը յորդորէր չարերը հոգինին փրկելու: Հին եկեղեցւոյ զգաստ այրիներուն եւ սարկաւագուհիներուն նման, կը սորվեցնէր տգէտներուն հաւատքի կանոններն ու հրամանները. անհոգներու կը սիրցնէր Եկեղեցւոյ սուրբ խորհուրդները. կը յիշեցնէր անոնց իրենց անցած վարքը. զղջումի կը բերէր խիստ կամ աղտոտ սրտերը, խոստովանիլ կու տար մեղքերնին, եւ հոգինին զօրացնել Սուրբ Հաղորդութեամբ. այսպէս զոմանք մարմնով կը բժշկէր, ուրիշներն ալ հոգւով կը հանդչեցնէր յաւիտեան: Իսկ այնպիսի տեղեր՝ ուր պատշաճութիւնը կամ ժամանակը թոյլ չէին տար իրեն երթալ, կը ղրկէր իր հաւատարիմներէն մէկը, տանելու նոյն խնամքը ու հոգը: Զատել այս բաներուն մէջ կը ճանչնար ինքզինքը ազգին թագուհին ու մայրը:

Երբեմն ալ վառուած ու տարուած իր սրտին վերաթռիչ կրակէն, գաղտուկ կ'ելլէր գլուխը ծածկած ու գետին խոնարհած նման հաւատաւոր կուսանի մը, հոգւով քան թէ աչքով տեսնելով ճամբան. կը փութար, կ'երթար՝ աղօթելու ուխտատեղիներու եւ վանքերու դռներուն մօտ, մանաւանդ հոն ուր լսէր թէ կայ սուրբ անձ մը, ոչ միայն կը փափաքէր հասնիլ հոն անոր մօտ, այլ կ'ուզէր երթալ նոյն ճամբէն, կոխել հողն ու քարը զոր կոխեր էր այդ դանձը: Քանի՛ լուռ ու անշփոթ ժամեր, քանի՛ մութ ու ցուրտ գիշերներ, լուսնկայ կամ անլուսին երկինքներ տեսաւ մեր ջերմեռանդ ուխտաւորը՝ անծանօթ ու անմարդաձայն ճամբուն վրայ: Ոչ ձմրան ձիւնն ու փուքը, ոչ Տաւրոսներու ցուրտ պախրցին, ոչ հողմակոծ ծառերուն

ու ջուրերուն մրմռալը, գազաններու մռնչելը ու գոռալը, ոչ ալ դարանողի մը եւ իր առաջին պայլը ըսպաննող աւազակի մը յանկարծ պատահելու վախը՝ կարող էին արգիլել սրբասէր թագուհին: Նման տիեզերական փեսային այն հրաշալի խանդակաթ հարսին՝ կը լսէր անոր զաղտնի ձայնը. «Եկուր Լիբանանէն (քու պալատէդ) հարս. հոս եկուր Լիբանանէն. եկուր եւ անցիր հաւատքի գլխէն եւ Սանիրի ու Հերմոնի կատարներէն, առիւծներու մայրիներէն ու ինծերու լեռներէն». եւ կ'անցնէր կ'երթար նման միակ կատարեալ ու գեղեցիկ աղաւնիին, կենալու սրբութեան տաճարներու դրանդիներուն ներքեւ. անձայն լռիկ աղօթքով սրտանալու իր հոգւոյն տիրոջ սիրոյն, ու զայն սրտացնելու իր մաքուր սիրոյն: Երբեմն ալ կանգ առնելով ճամբուն վրայ, ծունկի կու գար հողին թէ հասնէր վանքերու եւ եկեղեցիներու դռներուն մօտ, կը պագնէր սրբակեաց անձերու կոխած գետինը, կը թրջէր մարգարիտ արցունքներովը, կը քսէր իր դալար դէմքը այն կրկնապէս սուրբ հողին ու քարին. անով կը շփէր կը շպարէր Հայոց թագուհին իր պայծառ հոգւոյն դուրսի հայելին: Ասոնք էին Զապելի սիրելագոյն զարդարանքները, դեղերանքները ու զրօսանքները:

Այսպիսի դէմք, այսպիսի սիրտ, այսպիսի հոգի՝ ի՞նչ կերպով կրնար երեւիլ աշխարհային ու թագաւորական հանդէսներու մէջ: — Ինչպէս որ կը վայլէր սուրբ եւ զգաստ դշխոյի մը, որ իր ամէն պարտքը եւ պատշաճը գիտնալով, չէր պակսեր ոչ տօներէն ոչ ալ ընկերութիւններէն, նոր վայելչութիւն մ'աւելցնելով անոնց իր չափաւորութեամբ եւ պարկեշտութեամբ. եւ ինչպէս արքունի ծիրանի վերարկուները չէին կրնար խափանել որ իրենց ներքեւէն հագուէր կարծր ու խայթող զգեստը, ոչ ալ շնորհազեղ թափանցիկ ժպիտը՝ հոգւոյն զուարթութեան ճառագայթը. ասիկա էր զինքը աւելի պատկառելի ընծայողը քան իր ծաղկած հասակը եւ թագը ծանրագին: Ոչ ոք այն շրթունքներէն լսեց աւելորդ խօսք կամ կատակ մը, ոչ ալ բարձրաձայն ծիծաղ մը փրթաւ բերնէն. ծանրիկ լրջութիւնը՝ բնական ձեւ եւ գոյն կ'երեւէին իր կերպարանքին:

ԺԱ

Արդեօք դիպուածական ցա՞ւ մը, թէ իր փափուկ սրտին հին հարուածէն բուսած վէրքը, թէ մանաւանդ լաւագոյն երանաւէտ կեանքին սաստիկ փափագը փութացուցին իր արդէն գեղեցիկ կեանքը դէպի գեղեցկագոյն վախճանը, փոխելու համար ամենագեղեցիկ կենդանութեան։

Ո՜հ, որքան քաղցր ու անոյշ էր այն հոգիի հրաւէրը որ եկաւ իրեն (22 յունուար 1252ին)․ ձայնը ցանկալի երկնաւոր ու անմահ փեսային, որուն հարսնացած է ամէն մաքուր ու մաքրասէր հոգի․ վասն զի ի՞նչ բանի համար է հոգին, եթէ ոչ միանալու իր ըստեղծողին հետ․ ձայն Քրիստոսի Աստուծոյ զոր ոչ թէ միայն հոգիին անշունչ անբարբառ ականջովը իմացաւ Զապել, այլ զգալի ոճով լսելով՝ հաղորդեց անպատմելի ուրախութեամբ իրեն քովը եղող եւ իրեն իբր հիւանդի նայողներուն թէ․ Ահա կը լսեմ ձայն մը որ զիս կը կանչէ․ Եկ աղաւնի իմ, եկ կատարեալ իմ, եկ սիրելի իմ․ եւ այս խօսքը իբրեւ յետին մնաք բարովը ըսելով մերձականներուն, հոգին խառնուեցաւ հոգիին փափագողներուն հետ, թողլով երկրի վրայ ծիծաղադէմ ու պայծառ՝ բայց անշարժ մարմին մը, հասարակութեան համար Սուգ եւ Սէր։

Այսպիսի բարի ու բարերար, սրբակեաց ու սիրելի թագուհիի մը, հարսի մը եւ մօր մը մահը՝ ո՞րչափ ցաւալի ու սգալի եղած է իր կենակցին, զաւակներուն, մերձաւորներուն, պաշտօնեաներուն ու բոլոր աշխարհին, ազատին ու ռամիկին, աղքատներուն եւ հիւանդներուն, կրօնաւորներուն ու զինուորներուն, քեզի դիւրին է հասկնալը, ինծի աւելորդ ըսելը Հայկակ․ աւելորդ կը սեպեմ խառնել քեզ ալ անոր երկարաշատ յուղարկաւորներուն մէջ, որուն կրնանք եկած սեպել բոլոր Կիլիկիան եւ Կիպրոսի եւ Անտիոքի մէկ մասը, եկեղեցական, քաղաքական ու զինուորական խումբերով, որոնց մէջ չեմ ալ կրնար պաղած պատկառանքով մատնանիշ ընել երկու ալեւոր գլուխներ՝ զանազան ձեւով բար-

ծրապատիւ, երկու հայոց նահապետներ, երկու անուանակիցներ, Կոստանդին Կաթողիկոս եւ Կոստանդին Թագաւորահայր, Թագուհիին խնամակալ ու դաստիարակ, ու հայրաբար սիրողներ, որոնք իբրեւ մրրկաշարժ անտառի մը երկու ամենամեծ մայրիները՝ ծռած իրենց գլխացը՝ իրենցմէ շատ աւելի դալար ու ծաղկաբողբոջ՝ մէջքէն կոտրած ծառին վրայ, դողդոջուն ճիւղերով կ'ոլորուին կ'երերան:

Զապէլ Թագուհիին մահացու նշխարները անմահութեան մաղթանքներով, եւ անսուտ յոյսովը պատելով ու կնքելով հանգչեցուցին Դրազարկ վանքին Ռուբինեան պայազատներու տապանատան մէջ, ուր Նախ հանգչէր էր Թորոս Ա. Թոռն՝ մեծ եւ Ա.Ռուբէնի եւ իրմէ ետքը իր ցեղին շատ պարոն ու պարոնուհիներ, եւ ուր 19 տարի վերջ (1270) հանգչեցուցին Թագուհիին քով իր Թագակից ու կողակիցն ալ, Թէ՛ իբրեւ Հեթում Թագաւոր եւ Թէ իբրեւ Եղբայր-Մակար, որ Զապէլի պէս բախտ ունեցաւ օտար սուրբ Թագաւորի մը ժամանակակից ըլլալու:

Իրենց երախտագէտ ու սիրանուէր որդիներն ու յաջորդները՝ արքունի սրբապատում յայսմաւուրներու մէջ նշանակեցին Հեթումի հանգստեան օրը (28 Հոկտ.) եւ այս օրը (22 Յունուար) պաշտելի յիշատակը Զապէլի, զոր ճանչցողներն ու մերձականները ըլլայ ողջութեան ըլլայ մահուան ատեն կ'անուանէին Սուրբ. ինչպէս Հեթումեաններու յիշատակներն ալ ոչ միայն մեր՝ այլ լատին կրօնաւորներու հին ժամագիրքներէն ոմանց մէջ անցած է երանելիներու կարգին: Երանի՛ էր ազգիս ալ եթէ՝ ինչպէս անմահացուցեր է շատ մը արժանաւորներու յիշատակը, նորէն արթնցնէր ոմանց յիշատակն ալ:

Իսկ քեզի, Հայկակ, անշուշտ ախորժելի կ'ըլլայ քու ընտանիքիդ ու մերձաւորներուդ մէջէն մատղաշ Զապէլներուն ծանօթացնել, իբրեւ իրենց նախընթաց օրինակ մը համեստութեան ու իմաստութեան եւ պաշտպան՝ մեր ազգին վերջին պայազատութեան մէջ ամէնէն անուանի, պատուելի, սիրելի ու սրբենի եղած ԹԱԳՈՒՀԻՆ ԶԱՊԷԼ:

ԱՏՏԻԿԵԱՆ ՄԵՂՈՒՆ
ՀԱՅՈՑ ՁԻՒՆԵՂԷՆ ԼԵՌՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՆ

Ա

Մէգը զերդ թաց վարագոյրով կը ծածկէ մեր աչքէն աշնան վերջին տեսարանները. եղեամը՝ թափթփուած տերեւներու վրայ կը պատկերէ ձմեռուան սառնամանիքներու կանխիկ մանրանկար մը. գիւղերը կը փոխուին դարձեալ անապատներու, գրօսաշրջիկները կը դառնան քաղաք՝ պատսպարուած բնակարաններու մէջ: Արդէն անասունները ապահովցուցեր են իրենց վիճակը. ոմանք օդի կամ ջուրի ճամբով մեկնելով դէպի հեռաւոր ու տաքուկ բոյներ, եւ ուրիշներ քաշուելով ամուր եւ ապահով ծակի մը, փոսի մը կամ խոռոչի մը մէջ:

Ծաղիկներու սիրահար մեղուն ալ փակեր է մեղրով ու մոմով փեթակը ու առանձնացած իր վեցանկիւն սենեակներուն մէջ՝ կը զմայլի ու կը թմրի իր հնարած անուշակ իմաստասիրութեամբ, որ աւելի իրական է (գէթ իրեն եւ ոմանց համար) քան Սոկրատի մէկ քանի աշակերտներունը՝ որոնք կոչուեցան առաջին իմաստասէրներ կամ բանաւոր մեղուներ, ըլլայ զանազան ծանօթութիւններով լի իրենց գրութիւններով, ըլլայ նաեւ իրենց գործածած լեզուին եւ ոճին ներդաշնակ ու հեշտալուր նկարագրին համար: Ասոնց գեղեցկաբան կամ գեղեցկագիր աշակերտներն ալ իրենց ամէնէն սիրելի եւ վայելչաբան փիլիսոփային — Պղատոնի — համար երբ նշան էր քաղցրախօսիկ լեզուին՝ հնարեցին պատմել թէ տղայութեան ատեն կռնակի վրայ բերանբաց պառկած միջոցին՝ մեղուներու պար մը մտած ըլլայ շրթունքներուն մէջ ու խորիսխ շինած: Պղատոնի մէկ մեծ աշակերտակիցը եւ հայրենակիցն ալ իր կակուղ գրչին ու պաճուճազարդ խօսքերուն համար անուանեցին Ատ-

տիկեան Մեղու, որ, ոչ միայն մեղուի փափուկ թուփերուն մեղրն ունէր այլ նաեւ տեղին համեմատ անոր սուր խայթոցը իբր զէնք, եւ գրեթէ իր չուրջ հարիւրամեայ կեանքին մէկ մասը անցուց բանակին ու կռիւներու մէջ, իսկ միւս մասը գրութիւններու եւ բանասիրական ճառերու մէջ. այն զարմանալի մորեխածին (Կրիւլոսի որդի) մեղուն Քսենոփոն, զոր հայկական ցուցակը կը հրաւիրէ տեսնել այս օրերուս մէջ մեր հայրենիքի սառնամած լեռներուն վրայ:

Ինչպէս պիտի զարմանայիր, Հայկակ, եթէ լսէիր թէ Աթէնքի Հիւմետեան մեղուն՝ այս անուշ եւ անյարմար եղանակին՝ եկեր կը բզզայ Կորդուքի խորթ ու խրթին ժայռերուն եւ սարերուն վրայ. բայց թերեւս նուազ զարմանալի ալ չըլլար տեսնել անոր մեղրը համտեսող փափկակեաց փիլիսոփայ մըն ալ այն անկոխ քարակոհակներուն մէջ՝ այսպիսի ատեն մը:

Շատ մը անկարծելի կամ անբնական տեղափոխութիւններու եւ հեռաւոր տեղեր թափառումներու գլխաւոր (թէեւ դժնդակ) պատճառներէն մին եղած է մարդերու իրարու դէմ հակառակութիւնը՝ պատերազմները, որոնք ինչպէս շատ անգամներ ամբաւ չարիքներու՝ երբեմն ինչ ինչ բարիքներու առիթ ալ եղած են: Այսպիսի պատճառով մը Քսենոփոն ալ ինկաւ Հայոց ժայռոտ ու սառնոտ լեռներուն վրայ, շատ մը մեծամեծ զօրավարներէն առաջ, որոնք գրեթէ դարէ դար՝ իւրաքանչիւր տասնամեայ շրջանի միջոցին անցան ու դարձան մեր աշխարհի լեռներէն ու հովիտներէն, ձիւներն անգամ հալեցնելով իրենց նմաններու արիւնով:

Սակայն Քսենոփոն կ՚ելլէր ու կ՚իջնէր բազմաժայռ Կորճեայքի մէջ ոչ թէ ինչպէս Աննիբաղ մը Ալպեաններու մէջ՝ կռուելու ոխերիմ թշնամիի մը հետ ու աւեր դարձնելու երկիրը. ոչ ալ Լուկուլլոսի եւ Պոմպէի նման Տիգրանի եւ Միհրդատի դէմ կ՚երթար վրէժխնդրութեամբ, այլ ակամայ՝ գտնուելով կորիճ բայց դժբախտ բանակի մը մէջ ու անթիւ զօրքերու տէր ու նենգաւոր թշնամիէն հալածուած՝ կը ջանար անծանօթ ու անկոխ

ճամբով մը դառնալ հայրենիք ու դարձնել տաս հազարի չափ Յոյներ. ասոր համար սոյն գործը կոչուեցաւ Նահանջ Բիւրուն Յունաց. իրապէս անմահ յիշատակ մը պատմութեան մէջ, նոյն ինքն Քսենոփոնի ճարտար առաջնորդութեամբ եւ դէպքերուն ճարտարադոյն նկարագրութեամբ. այս երկը գլխաւորն է իր գրուածներուն: Սոյն պատմութիւնը աւելի յարդ ստացած է, որովհետեւ կորսուած են նոյն նիւթին շուրջ ուրիշներուն գրութիւնները:...

Իսկ գալով մեզի, Հայկակ, մեր ազգին ու աշխարհին, Քսենոփոնի այս գրութիւնը ինչպէս նաեւ Կիւրամարգ կոչուածը, Յոյներէն վերջ ամէնէն աւելի սիրելի եւ օգտակար է մեզի Հայերուս. վասն զի ոչ միայն մեր երկրին վրայ ալ կը խօսի իր պատմութեանը մէջ, այլ որովհետեւ Յոյներէն վերջ Քսենոփոնի յիշատակած այնքան ազգերու եւ ժողովուրդներու մէջ գրեթէ միայն հայերն են որ կրնան աւելի խորհրդածել ու քննել անոր ըսածները:

Այս նպատակով ես ալ կ'ուզեմ քեզի հետ քննել Քսենոփոնի ոչ թէ վարքը, գործերն ու գրութիւնները, ոչ ալ չափել ծայրէ ծայր այն Բիւրուն Նահանջը, այլ միայն մեր աշխարհէն անցնելնուն դէպքն ու ճամբան: Բայց որովհետեւ առանց երկու ծայրերու միջոց չըլլար, հարկ է որով գոնէ համառօտ մը յիշել դէպքերուն շարժառիթը, սկիզբն ու նաեւ վերջը:

Բ

Պատերազմը ի բնէ խորշելի՝ ա՛լ աւելի պժգալի կ'ըլլայ երբ ընտանեկան է կամ քաղաքական. ահա այսպիսի էր մեր դիպուածին ալ սկզբնապատճառը, պարսիկ երկու արքայորդի եղբայրներու մէջ ծագած հակառակութեամբ: Քեզի յայտնի է որ արքայազն եղբայրներու հակառակութիւնն ալ կ'ըլլայ ժառանգական իրաւունքներու եւ խնդիրներու համար:

Արտաշէս Բ Աքեմենեան պարսիկներու պայազատը՝ Նոթոս Դարեհի երբ անդրանիկ որդին, յաջորդեց անոր

404ին Քրիստոսէ առաջ, ծնած ըլլալով իր հօր թագաւորելէն առաջ. իսկ անոր թագաւորութեան միջոցին ծնաւ Կիւրոս կրտսեր ուրիշ թագուհիէ մը: Ծանօթ է կիներու — ուր բազմակնութիւն կայ — նախանձը ու ջանքը իրենց զաւակները վեր մղելու. ծագելիք կռիւը դրեթէ բացորոշ էր, մանաւանդ երբ Պարիսատիսի նըման զօրող դշխոյէ մը ծիրանածին ընծայուած էր Կիւրոսի նման կորիճ կորիւն մը:

Սակայն Արտաշէս՝ Ուշեղ էր եւ այդպէս կ'անուանուէր (Մնեմոն՝ Յոյներէն) ու միանգամայն կանխատես եւ մեծոգի. չուզեց զրկել ոչ իր եղբայրը ոչ ինքզինքը, այլ զանիկա պետ կարգեց իր ինքնակալութեան արեւմտեան մասին, աթոռն ալ դնել տուաւ Լիւդիայի Սարդիկէ մայրաքաղաքին մէջ, Զմիւռնիայէն քիչ մը հեռու դէպի արեւելք, այսպէս ամսօրեայ ճամբաներով հեռացնելով զայն դէպի արեւմուտք իր արեւելեան դահէն:

Կիւրոս իր ջերմոգի բնաւորութեամբ, եւ Յոյներու մերձաւորութեամբ եւ ընտանութեամբ այնպէս լաւ կանոնաւորեց իր իշխանութիւնը եւ արքունիքը, որ նոյնիսկ Յոյներու նախանձելի էր եւ անոնցմէ յարգուած, եթէ կողմնակցութեամբ չափազանցուած չեն անոնց պատմածները. բայց իր անսանձ փառասիրութիւնը՝ որով կը ձկտէր միահեծան ինքնակալ ըլլալ զրկելով իր եղբայրն ալ, սեւցուց ու փճացուց իր ցոյց տուած եւ յոյսեր ներշնչող գործերը իր կեանքին հետ: Գաղտնի պատրաստութիւն տեսաւ. ծովի եւ ցամաքի զօրք ժողվեց. օգնութիւն ուզեց Յոյներէն ալ որոնց վրայ մեծ համարում եւ վստահութիւն ունէր: Յոյները՝ մանաւանդ Սպարտացիները երախտապարտ էին իրեն, իրմէ ստացած օգնութեան համար, եւ առանց ուշանալու ղըրկեցին Կլէարքոս Լակեդեմոնացին՝ պզտիկ բայց ընտիր գունդով մը, որուն միացան ուրիշ Յոյն փոքր տէրութիւններէն ալ շատ զինուորներ իրենց զօրավարներով ամէնքը շուրջ 16000 հոգի: Ընդհանուր սպարապետը եղաւ նոյն Սպարտացին. իսկ առանձին ազգերու մէջ՝ Բէովտացիներու զօրավարն էր Պրոքսեն Թեփացին, ո-

րուն մտերիմ բարեկամն էր մեր ատտիկեցի իմաստասէր մեղուն՝ Քսենոփոն որ այս ատեն 50 կամ 55 տարեկան ըլլալու էր: Արդէն երիտասարդութեան ատեն պատերազմի մէջ մտած ելած՝ հիմա հասակի եւ ուսումներու ազդեցութեամբ՝ աւելի խաղաղութիւն եւ մեղր կը սիրէր, քան կռիւ եւ արիւն. անոր համար ոչ իբր զինուոր եւ նիզակակից, այլ իբր սրտակից մը ընկերացաւ Պրոքսենի. միանգամայն իբր բանասէր մը՝ նոր երկիր նոր ազգեր տեսնելու եւ քննելու. մանաւանդ որ սկիզբէն ոչ ինքը ոչ զօրավարները գիտէին՝ ո՛ւր եւ ինչու համար երթալնին. որովհետեւ Կիւրոս կ՚ըսէր թէ իրմէ ապստամբած Ասորիներուն դէմ կ՚երթայ:

Այսպէս Կիւրոս զամէնքը ժողվեց Կիլիկիոյ Տարսոն մայրաքաղաքը Յունիսի սկիզբները (401 *տարւոյն*), *մտաւ Ասորիք, բանակը տարաւ մինչեւ Եփրատ, անցուց գետը* (*Օգոստոսի սկիզբները*) *ու ետ դարձուց պաշարաբեր նաւերը: Ապա քիչ քիչ իր մեծամեծներէն սկսելով մինչեւ ստորիններուն յայտնեց իր միտքը, զոր ոմանք յօժարութեամբ ուրիշներ ալ դժուարութեամբ յանձն առին, վստահելով իր խոստումներուն ու բախտին վրայ:*

Ուշանալ չէր ըլլար. բայց Միջագետքի ալ չէն կամ անշէն ընդարձակութիւնը կտրելու համար հարկ եղաւ ամիս մը: Այն միջոցին ալ Արտաշէս իմանալով եղածը՝ պատրաստուեցաւ արեւելեան զօրքերու մեծ բազմութեամբ ելլելու եղբօրը դէմ: Սա աւելի արագ հասաւ Եփրատի ու Տիգրիսի իրարու ամէնէն մօտիկ եղած տեղերը որ հին Բաբելոնի քովերն է ու հոն Կունաքսա անուն աւանի մը մօտ, որուն դիրքը շատ ստոյգ չէ, Սեպտ. 7ին եղաւ հին պատմութեան մէջ նշանաւոր ու բախտորոշ պատերազմներէն մին, որ դուրս կը մնայ երեկոյի այս մեր զրոյցներէն: Այլ այսչափը ըսելու է որ երկու կողմերէն ալ թափով ու քաջութեամբ կռուեցան. յաղթող ելաւ իրաւունքը: Կիւրոս ոչ միայն անձամբ կը կռուէր հասարակ զինուորի մը պէս, այլ զարնուեցաւ եղբօրը հետ ալ ու զայն վիրաւորեց, բայց ինք եղաւ մեռնողը ու ոմանք կ՚ըսեն զարնուած նոյն ինքն

Արտաշէսէն: Կեանքին հետ վերջացաւ պատերազմն ալ եւ ցրուեցաւ արեւմտեան բանակը:

Գ

Կիւրոսի ասիական գունդերը հպատակեցան օրինաւոր իշխանութեան. իսկ Յոյները՝ որոնցմէ քիչ մարդ ինկեր էր պատերազմի մէջ, գտնուեցան շատ աւելի դժուար կացութեան մէջ:

Արտաշէս պատգամ ղրկեց որ թողուն զէնքերնին, ու իրմէ ուրիշ փոխարէն առնելով ազատ մնան կամ երթան: Յոյները պատասխանեցին, թէ քանի զէնք ունինք ձեռքերնիս մեզի պիտանի են. առանց զէնքի մենք ալ պիտանի չենք. չենք ուզեր մեր ստոյգ օգուտը փոխել Արտաշէսի անստոյգ վարձքին հետ. եթէ կ'ուզէ Արտաշէս փորձել մեր զէնքերուն կարողութիւնը՝ պատրաստ ենք: Թագաւորը պատշաճ դատեց զիջանիլ առանց կռուի ազատ թողուլ որ երթան իրենց երկիրը, միայն թէ չվնասեն անցած տեղերուն:

Ասիկա՝ անվայել չէր Արտաշէսի ուշեղութեանը. բայց դժբախտաբար շատ ուշիմ թագաւորներ ու անթագ իշխանական գլուխներ կը կորսնցնեն դատողութիւննին իրենց պաշտօնեաներուն անտեղի թելադրութիւններովը. նմանը պատահեցաւ Արտաշէսի: Հաւանեցաւ Տիսափեռնի՝ իր սիրելի մեծ նախարարի խորհուրդին, դաւելու Յոյներուն. զոր գործով կատարեց անխիղճ խըրախատուն, իր վրանը հրաւիրելով Յոյներու գլխաւոր զօրապետները իբր խորհրդակցութեան եւ դաշնադրութեան. եւ ամէնքն ալ սպաննել տուաւ (11 հոգի) սկըսելով Կլէարքոսէն մինչեւ Պրոքսեն՝ Քսենոփոնի բարեկամը: Երկրորդական զօրավարները լսելով գոյժը, փութացին հեռանալ. առաջնորդ ընտրեցին Քիրիսոփ Սպարտացին, իսկ վերջապահ գունդին՝ մեր Քսենոփոնը, որ դրդուած հայրենակիցներու սէրէն եւ մտերմին մահուան ցաւէն, յանձն առաւ այս ծանր եւ վտանգաւոր պաշտօնը, եւ մեծ հնարագիտութեամբ եւ քաջարտու-

թեամբ կատարելով, պսակեց յաջողութեամբ ալ. ու Թողուց յետիններուն զարմանալի օրինակ մը պատերազմական արուեստի, որ կրնայ կոչուիլ առաջին օրինակը յաղթուած բանակի մը նահանջին...

Խորհուրդ ըրին նորընտիր զօրավարները եւ բոլոր գլխաւորները թէ որ ճամբով պէտք էին վերադառնալ. որովհետեւ կային երկու մեծ ու դիւրին ճամբաներ, ուսկից եկած էին. այդ ճամբան ոչ միայն ունէր իր անշէն մասերը, ուր դժուար էր պաշար գտնել այլ նաեւ բռնուած պիտի ըլլար պարսիկ արքունի գունդերէն. արդէն Տիսափեռնէս մեծ գունդով մը, եւ Միհրդատ անուն զօրապետ մը 5000 ընտիր զօրքով ետեւնէն ինկած կը հալածէին զիրենք: Յոյները հարկ սեպեցին բռնալ բոլորովին նոր, չփորձուած ու անկոխ ճամբայ մը, բայց աւելի յարմար՝ հասնելու իրենց նպատակին. որ էր ճեղքել մեր Հայաստան աշխարհի լեռնակոհակ բարձրաւանդակը. Տիգրիսի եզերքներէն մինչեւ Ճորոխի եզերքները, կամ Կորդուքի լեռներէն մինչեւ Խաղտիք, ձիւնի եւ սառնամանիքի եղանակին ու ելլել Տըրապիզոնի եւ ուրիշ Յոյն գաղթականութիւններու կողմերը:

Այս յանդուգն եւ հարկէն պարտադրուած խորհուրդով Յոյները շտապեցին ելլել Բաբելոնի եւ Ասորեստանի կողմերէն Միջագետքի վերին մասերը: Բռնելով Տիգրիս գետին եզերքը, անցան անոր օժանդակները... եւ մտան Զախուի եւ Գզիրայի (Ճէզիւրէ-իպն-էօմեր) գաւառները, որոնք այն ատենները կը սեպուէին Հայերու եւ Ասորեստանցիներու միջասահմանները: Հոս հասնելուն մինչ Տիսափեռն կը հալածէր ետեւնէն, դիմացնէն կամ կողմնակի երեւցաւ արեւելեան Հայաստանի կուսակալ Որոնդ մը, որ ըստ մեզ պիտի ըլլայ Հրանտ կամ Երուանդ մը, եթէ ոչ Արմոդ՝ որ Խորենացիի Հայկազուններու կարգին համաձայն կը հանդիպի ժամանակին հայ Թագաւորը: Յոյները երբեմն զարնուելով երբեմն փախչելով, ելլելով միշտ գետն ի վեր՝ հասան Ճէզիրէի այն կողմերը ուր գետը խորունկ տարափներով կը մօտենար լեռներու եւ կը

կորէր ճամբան․ հարկ էր կամ անցնիլ գետը ու մտնել Միջագետքի դաշտերուն մէջ կամ բարձրանալ լեռն ի վեր։ Ահա հոս, ու այս էր ընտրութիւնը զոր ըրին Յոյները, որոնց հրապոյր մ'ալ էին բարեբեր Հայաստանի համբարները, ինչպէս կը վկայէ ինքնին Քսենոփոն։

Նոյեմբեր ամսուն կէսն էր երբ սկսան Յոյները ելլել Կորդուքի լեռները որոնք հոն գետին եզերքէն հազիւ շուրջ 1500 մեթր բարձր են․ բայց երթալով կը բարձրանան մինչեւ 10․000 մեթրի եւ աւելի։

Սկիզբէն, կամ հազար դարերէ ի վեր, քիչ փոփոխութիւն կրող ազգերէն մին ալ է Քուրդը, որուն անունն ալ գրեթէ անփոփոխ կը յիշուի Յոյներէն ասկէ 2300 տարիներ առաջ Քարտուք կամ Կորդուեացիք, ինչպէս մեր նախնիք ալ կ'անուանեն Կորդուք կամ Կորդուացիք ու նաեւ Կորճեայք; որոնք՝ դատելով իրենց լեզուէն, աւելի մօտ են պարսիկներու, իսկ նայելով բնակած տեղերնուն՝ սերունդ են հին Քաղդէացիներու եւ Մարերու։ Իսկ Հայերու, Յոյներու եւ ուրիշ հիներու յիշած այս Կորդուքը՝ Հայերու եւ Քաղդէացիներու կամ Ասորեստանցիներու միջասահման ազգ մը եւ ժողովուրդ մըն է՝ հպատակ երբեմն մէկուն երբեմն միւսին, շատ անգամ ալ ինքնագլուխ եւ ահարկու իր մերձաւորներուն․ այսպէս էին Քսենոփոնի ատեն ալ։

Այսպիսիներուն մէջէն ճամբայ բանալու համար կըրնաս երեւակայել թէ ինչ զգուշութիւն եւ քաջասրտութիւն հարկաւոր էր Յոյներուն, որոնք գիշերանց մօտեցան լեռներուն եւ առտուն կանուխ կամաց կամաց եւ լռիկ սկսան ելլել, որպէս զի չիմանան լեռնցիները․ այնպէս ալ եղաւ։ Վասն զի ձմեռը կը տիրէր արդէն լեռներու․ արածականները փակուած էին գոմերու մէջ, դուրսը թափառող չկար․ ամէնքը քաշուած էին իրենց գիւղերուն մէջ, որոնք շինուած էին լեռներու գոգերուն ու խոռոչներուն մէջ, եւ մաս մը ծածկուած քարերու մէջ կամ գետնի տակ, բնականաբար հեռու իրարմէ եւ ոչ բազմամարդ։ Ի՜նչ զարմանք ինկաւ տեղացիներուն վրայ երբ յանկարծ իրիկուան դէմ իրենց տուներուն դագաթը տեսան հազարաւոր զինուած երիտասարդներ

որոնք ոչ պարսիկներու կը նմանէին ոչ ալ հայերու։ Առաջին շարժումը եղաւ մէկէն թողուլ տեղերնին ու փախչիլ. այս էր Յոյներու ուզածն ալ. ներս մտան առանց յոգնելու, առին ինչ որ ուտելիք կար, բայց ուրիշ բանի չդպան, որպէս զի չգրգռէին բարբարոսները, մանաւանդ թէ ընտանութեամբ ալ կը կանչէին զանոնք եւ կ'իմացնէին թէ կ'ուզեն միայն կերակուր ու ճամբայ։

Կորդուացիները ոչ եկան ոչ ալ դէմ կեցան, մինչեւ որ Յոյն բանակը սկսաւ լեռնէն իջնել դէպի ուրիշ գիւղեր. վրայ կը հասնէր գիշերն ալ. այն ատեն դարձան փախստականները եւ Յոյներու վերջապահին վրայ ըսկըսան տեղալ քարի ու նետի կարկուտը, ու քիչեր չսպաննեցին կամ չվիրաւորեցին։ Այդ երկուքը՝ — քար ու նետ — էին իրենց գլխաւոր ու ահաւոր զէնքերը. առաջինը քիչ մը հեռուէն կը նետէին պարսատիկով. իսկ մօտէն ալ լեռներէն մեծամեծ զանգուածներ ու ժայռեր գլորելով կը ջախջախէին հանդիպածը։ Նետը կ'արձակէին երեք կանգուննոց մեծ աղեղներով, որոնց լարը քաշած ատեն առաջ կ'երկնցնէին ձախ ոտքերնին, ու կը թողնէին երկու կանգուննոց երկայն նետերը այնպիսի թափով, որ կ'անցնէր գրեթէ միշտ վահանն ալ զրահներն ալ, եւ գոնէ դպածը չէր թողուր առանց վէրքի։ Յոյներու համար այնքան երկար կուգար այդ նետը, որ կը գործածէին նիզակի տեղ. իսկ Կորդուացիներուն նիզակները երկայն էին մինչեւ 15 կանգուն։

Յոյները առաջին անգամ առնելով անոնց փորձը ու նորէն ապաստանած գիւղերու մէջ շատ վախով անցուցին գիշերը, վասն զի Կորդուացիները կը հսկէին լեռներու շուրջը կրակ վառած, ահաւոր գեղեցկութիւն մը տալով արդէն բնութեամբ վայրագ այդ տեղերուն։ Երկրորդ օրը նոյն զգուշութեամբ եւ կասկածներով շարունակեցին ճամբանին. ազատ թողուցին բռնած գերիները եւ անասունները, որպէս զի իրենց արգելք մը չըլլան ու շուտով չսպառեն պաշարնին. եւ այնպէս երբեմն խռովելով երբեմն անխռով անցուցին այն օրը։

Երրորդ օրը բնութիւնը եւ բնակիչները միաբան հակառակեցան Յոյներու. վերջին փրթաւ բքախառն փոթորիկ մը զոր աւելի դժնդակ ըրին Կորդուացիներու պարսատիկներն ու նետերը։ Յոյները կ'ուզէին քաշուիլ տեղ մը եւ պատսպարուիլ. բայց նոյն իսկ եթէ գտնէին նման տեղ մը, պիտի կորսուէին պաշարի պակասէն. հարկ էր որ բուքին ու փքիններուն մէջէն յառաջանային անծանօթ ճամբէն, որուն երկու կողմերն ալ դրաւեցին տեղացիները երբ հասան նեղ կիրճերու, անհնարին տագնապ հասցնելով Յոյներուն։ Հոս Քսենոփոն գործածեց իր բոլոր հնարքներն ու համբերութիւնը. քաջալերելով ու յորդորելով իրենները որ յառաջ երթան անխռով ու յուշիկ. շատ անգամ կանգ առնեն կամ ետ դառնան ցրուելու թշնամիները. չխուճապեն այն անստոյգ եւ վտանգաւոր դիրքերուն մէջ։ Այս օգտակար խրատը դժուար էր ամէնուն հասկցնել նման տագնապալից դրութեան մը մէջ. նոյն ինքն Քիրիսոփ՝ ճանճրացած կամկար շարժումներէ, երագեց ընթացքը իր յառաջապահ գունդովը. անանկ որ վերջապահն ալ ստիպուեցաւ գրեթէ փախուստի դիմել հասնելու անոր ետեւէն։ Այն օրը Քսենոփոն բռներ էր լեռնաբնակներէն քանի մը հոգի եւ պահեր երկուքը. մէկուն հարցուցին թէ գիտէ՞ անցնելու յարմար ճամբայ մը. պատասխան չտուաւ որչափ ալ չարչարեցին ու մինչեւ սպաննեցին երկրորդին առջեւ. սա զարհուրած իմացուց որ խեղճ ընկերը այն կողմերը ունէր կարգուած աղջիկ մը, անոր համար չէր ուզեր յայտնել ճամբան. իսկ ինքը ապահովցուց որ կայ լեռներու մէջ լաւ ճամբայ մը, բայց, հոն հասնելու համար հարկ է ելլել մերձաւոր լերան մը գլուխը շուտով, քանի դեռ հոն հասած չեն թշնամիները, ապա թէ ոչ անկարելի կ'ըլլայ անցքը։

Երկու հազար կտրիճներ առաջնորդութեամբ Արիստէոս Քիոսացիին, յանձն առին նոյն իրիկուն ելլելու ու գրաւելու լերան գագաթը, ու փողով իմաց տալու միւսներուն որ յաջորդ օրը հոն գան։ Քսենոփոն ալ իր վերջապահ գունդովը բռնեց տարբեր ճամբայ մը

խաբելու համար թշնամիները որ մի՛ գուցէ տեսնեն առաջինները։

Երբ Հասան ձորին եզերքը որուն դիմացէն կը ըսկըսէր կիրճը, Կորդուացիները սկսան վերէն գլորել մեծամեծ սայլի բեռան չափ քարեր, որոնք ժայռերու վրայ փշրուելով չէին թողուր Յոյներուն առաջ անցնիլ. հարկ եղաւ ետ քաշուիլ ու հոն գիշերել, մինչ Կորդուացիները շարունակեցին մինչեւ առաւօտ գլորել քարերը։ Նոյն միջոցին յառաջադնաց գունդը հասաւ յանկարծակի թշնամի պահակներուն վրայ. մէկ քանին սպաննեց ուրիշները փախցուց ու գրաւեց անոնց տեղը, ու գիշերը հոն բանակեցաւ կարծելով հասած ըլլալ լերան գլուխը. բայց դեռ կար բարձրագոյն բլուր մըն ալ։ Առաւօտեան դէմ օդնական առնելով մէգը Յոյները դիմեցին թշնամիներու կողմը ու մշուշը փարատած ատեն հասնելով վրանին հալածեցին զանոնք փողելով, գոչելով ու զէնքերով։ Լսելով փողերու հնչումը Քիրիսոփ ելաւ յառաջապահ գունդով երթալու նոյն ճամբէն. իսկ Քսենոփոն երկուքի բաժնեց վերջապահ գունդը յանձնելով մէկ գունդին պաշարները ու կարասիները, որպէս զի գան կողմնակի ճամբէն։ Ասոնք հասան բլուր մը՝ զոր գրաւեցին. բայց տեսան բարձրագոյն բլուր մ՚ալ զոր գրաւեր էին թշնամիները. Քսենոփոն երկու սպաներու ձեռքին տակ թողուց պահապաններ որ պաշտպանեն պաշար բերող գունդը, ինքը գունդին կէսովը յարձակեցաւ ու տիրեց երկրորդ բլուրին ալ... Քսենոփոն հազիւ տիրած էր երրորդ բլուրի մ՚ալ, հասաւ Արգիացի մը շնչասպառ գուժելով որ առաջին բլուրին վրայ թողած երկու սպաները պահապան գունդին մէկ մասին հետ սպաննուեցան թշնամիներէ, որոնք փութով հասան ու դիզուեցան Քսենոփոնի դիմաց ուրիշ բլուրի մը վրայ։

Հոս Ատտիկեցի մեղուն հասկցաւ որ խայթոցի տեղ մեղր գործածելու է. մարդ ղրկեց հաշտութեամբ խօսելու անոնց հետ եւ զինադուլ ընելու. խնդրեց ալ որ թողուն մեռածները. Կորդուացիներն ալ պահանջեցին որ Յոյները չայրեն իրենց գիւղերը։ Նոյն միջոցին

միւս դունդն ալ եկաւ հոն միացաւ ու միաբան սկսան քալել· թշնամիները անխռով թողուցին զանոնք, բայց երբ տեսան որ կ'իջնեն բլուրներէն վար, նորէն ձեռք զարկին քարերու ու հասցուցին Յոյներու ետեւէն...: Այն գիշեր կեցան գիւղերու մէջ ուր վայլեցին առատ համբար եւ կերակուր, մանաւանդ պատուական գինի որ գետինը թաղուած կարասներու մէջ լեցուած էր:

Երկրորդ օրը կազմելով կրկին իրենց կարգերը Քիրիսոփ յառաջապահ, Քսենոփոն վերջապահ, շատ անգամ զարնուելով Կորդուացիներու հետ ու ելլելով իջնելով լեռներէն, վերջապէս հասան անոնց ստորոտի վերջին գիւղերուն· անոնցմէ վար դիմացնին քիչ հեռու արծաթ երկայն գօտիի մը պէս տարածուած տեսնուեցաւ Տիգրիսի օժանդակ գետ մը զոր հեղինակը կը կոչէ Կենդրիտ, որուն միւս կողմը կ'երեւէին Հայաստանի սահմանները ու լեռնադաշտերը, որոնք այն ժամուն մեզմէ աւելի թերեւս ցանկալի էին Յոյներուն:

Ե

Այս երկիրները բաժնող գետը զոր դրեթէ բոլոր հետազօտողները կը ճանչնան հիմակուան Պօհդանը, է Տիգրիսի արեւելեան օժանդակ մը Մոկաց կողմերը՝ Շատախ կոչուած Հայերէն...: Արդ այս գետին դիմաց գիշեր մը կանգ առնելով Յոյները, առաւօտուն մօտեցան փորձելու անցքը ու շատ դժուար գտան, վասն զի սաստիկ սրընթաց եւ մեծ կարկաջանքով կը վազէր գետը՝ խառնուելու քանի մը մղոն հեռու Տիգրիսի հետ:

Ջուրի թափէն ու խորութենէն աւելի երկիւղալի տեսնուեցան Յոյներու Կորդուացիները որոնք իջնելով լեռներէն կու գային ետեւէն պարպելու վերջին նետերնին ու պարսատիկնին· իսկ դիմացէն՝ գետի միւս կողմը բռնած էին վերեւ յիշուած Հրանտի կամ Որոնդի նաեւ Արդոկ անուանով իշխանի մըն ալ (հաւանօրէն Արտակ Մոկաց Նախարարը) հեծեալները, մինչ անոնց ետեւէն բարձրաւանդակներու վրայ հետեւակ զինուորներ կը պահէին ճամբուն նեղ անցքը:

Վտանգը երեք կողմէն էր, ու հնար չկար փախչիլ դէթ մէկէն կամ երկուքէն:

Հոս զուարթերես մէջ մտաւ Քսենոփոն իր հնարագիտութեամբ. սկսաւ պատմել յաջող երազներ, զոհերն ալ, կ'ըսէր, յաջող ելան: Ոմանք լուր բերին որ գետին դիմացի կողմը աղջիկներ ու պառաւներ լաթեր կը դընէին քարածերպերու մէջ. կը նշանակէր որ հոն գետը ծանծաղ եւ անցանելի էր: Դիմեցին դէպի այն կողմը. զիրար քաջալերելով հասան գետին եզերքը. նորէն զոհ մ'ըրին ջուրին վրայ, յաջող գտան: Քիրիսոփ սօթթուեցաւ ներս ցատկեց իր յառաջապահ գունդովը, Քսենոփոն իր վերջապահով՝ բայց քիչ մը ուրիշ դիրք բռնելով, իբր թէ ուզէին երկու կողմէն շրջապատել թշնամիները, ու ամէնքը միաձայն սկսան երգել իրենց ազգային պէանն կոչուած երգը, զոր կ'երգէին մեծ վտանգներու եւ հանդէսներու ատեն. եւ խրօք զարմանք եւ չփոթութիւն ազդեց մեր Կորդուացիներուն եւ Մոկացիներուն վրայ. ետ քաշուեցան նախ հեծեալները, յետոյ հետեւակները: Բայց լեռնցիները սկսան մօտենալ միւս կողմէն իրենք ալ երգելով իրենց կորդ լեզուով. սակայն միայն քանի մը հոգի կրցան վիրաւորել, մինչ մնացածները անցան գետը:

Զ

Առաջին հանդիպած գիւղէն վեր ելլելով 30 մղոն, հասան երկու օրուան ճամբով Տիգրիս գետին մէկ աղբերակին, որ ինծի կը թուի Բաղէշի գետը. անկից բռնեցին Մուշի ճամբան Ռահվայի ձորէն, հասան Տարօնի գեղեցիկ եւ գիւղաշատ դաշտը որուն Մեղրագետ կամ Մեղուայ գետը կը կարծուի Քսենոփոնի Տելեբոաս կոչածը: Այս կողմը այն ատեն կը կոչուէր Արեւմտեան Հայաստան, եւ կողմնակալն էր Տրիբազ, շատ սիրելի Պարսից թագաւորին, եւ որ միայն համարձակութիւն ունէր անոր ձի հեծնելու ատեն բռնելու ձեռքը: Սա հեծելազօրքով դէմը ելաւ Յոյներու, բայց խաղաղութեան պայման դրաւ, որ անցնին իր սահմաններէն ա-

ռանց վնասելու գիւղերուն եւ ուղածնուն չափ պաշար առնեն. բայց ինքն ալ ապահովութեան համար կ՚երթար քիչ մը հեռաւորութեամբ Յոյներու ետեւէն, մինչեւ որ անոնք անցան ուրիշ գաւառ մը, (Թերեւս Հաշտեանք) ուր արքունի ապարանքներ ու գիւղեր կային:

Բնակիչներու բարեկամական կերպը, իրենց անօթութիւնը եւ ձիւնախառն ցուրտը համարձակութիւն տուին Յոյներուն խումբ խումբ բաժնուելու գիւղերու մէջ եւ առատապէս վայելելու համեղ կերակուր, արմտիք, չամիչ եւ հոտաւէտ գինի մը. կը մնար քաշել անոյշ քուն մըն ալ. բայց պահակները լուր բերին թէ կը տեսնէին զինուորներու շարժում ու խարոյկ: Անմիջապէս դուրս վազեցին զէնքերով ու բանակեցան բաց օդին, որ ձիւնով ու ցուրտով ծեծեց ու ծածկեց զանոնք. թերեւս ամէնքն ալ սառէին, եթէ Քսենոփոն օրինակ չտար փայտ ժողվելու կրակ վառելու, իւղով ու ճարպով օծուելու: Բարեբախտաբար թշնամիներու վտանգը անմիջական չըլլալով նորէն քաշուեցան գիւղերու մէջ, բանբեր ու պահակ թողլով դուրսը: Ասոնք պարսիկ կամ հայ աղեղնաւոր մը բռնեցին բերին զօրավարներուն եւ իմացան անկէ որ Տրիբազ բռներ է իրենց անցնելիք լերան ճամբան:

Յոյները միակ վստահելի միջոցը գտան անյապաղ եւ ուղղակի յարձակում մը նոյն լերան վրայ, յանկարծակիի բերելով Տրիբազը, ու յաջողեցան. զարկին ցըրուեցին հանդիպածը. բռնեցին 30 ձի, ձեռք ձգեցին Տրիբազի վրանն ալ արծաթոտն անկողնով ու կարասիներով: Երկրորդ օրն ալ քալելով ձիւնի տակ ու դարուվեր բարձրանալով հասան այն բարձրաւանդակը՝ ուր բանակեր էր օր մ՚առաջ Տրիբազ. անկից՝ օթեւանելով անչէն ու ձիւնապատ լեռնադաշտերու վրայ, հասան Արածանի գետին ափը, անցան ծանծաղ տեղէ մը ուր ջուրը կը հասնէր մինչեւ գօտին: Զարմանալի է որ սառած ալ չէր, վասն զի դեկտեմբերի կէսն էր... անկէց ալ սկսան դարուվեր ելլել դէպի Հայոց բարձրագոյն տափարակները. երեք չորս օր երթալ 50 մղոնի չափ ձիւնի եւ սառնամանիքներու մէջ:

Բայց վերջին օրն ու գիշերը (Կ'երեւի Խնուսի 5000 մեթր եւ աւելի բարձր լեռնադաշտի վրայ էին) շատ նեղուեցան ու վտանգուեցան. հին ձիւնին վրայ սկսաւ սաստիկ ցուրտ հիւսիսային քամի մը ու տեղալ առատ նոր ձիւն, որ գրեթէ մարդաչափ բարձրացաւ գետնի երեսէն, ծածկեց ջնջեց ճամբու ամէն հետք: Խեղճ Հելլենացիներ յուսահատած ձիւնածեծ եւ բքախեղդ կ'ըլլային, չկարենալով ոչ առաջ երթալ ոչ ետ. փուճ տեղ զոհեր կը մատուցանէին հիւսիսային Հայաստանի հովերուն, որոնք չհասկցան Հելլեններու լացը ու լեզուն: Մոսկուայէն դարձող Նաբոլէոնական բանակին սոսկալի ու սրտակտուր տեսարանները 2200 տարիներ առաջ հանդիպեցան ու նկարուեցան հոս Հարքի բարձրաւանդակին վրայ, ուր մեր նախահայրը Հայկ հաստատեր էր իր տիրական տունը եւ կը նախատուէր Բէլէն թէ «Սառնամանիքներու ցրտութեան մէջ բնակեցար»: Սակայն ցրտութեան վարժելով մեր Հայկը եւ իր նման Հայկազունները, կրցան դէմ կենալ օտարներու եւ Բաբելոնի եւ Նինուէի ջերմանակներէն աւելի սերունդ թողուլ մինչեւ մեր ժամանակները:

Անվարժ Յոյները մահուան եւ կեանքի կռուի մէջ բանեցուցին կարելի հնարք. ոմանք շարժելով, ոմանք վառելով գտած քիչ մը փայտերնին, ոմանք ալ բոլորովին անշարժ մնալով, զորս ոչ կրցաւ տաքցնել եւ ոչ կանգնել տալ առաւօտեան պայծառ բայց վատոյժ արեւը:

Գրաստներու մեծ մասը սառեր, ճաթեր ու ձիւնեղէն դաշտին մէջ ցցուեր էին սեւ ժայռերու պէս. քաջ զինուորներէն 30 հոգի, իսկ հասարակ կամ ծառայող մարդերէն աւելի շատեր մեռեր էին. շատեր ալ կիսամեռ եւ շարժելու անկարող, կը ջանային վերստանալ կորուսած ուժերնին. ոմանց աչքը կուրցեր էր պաղ հովէն բուքէն ու ձիւնէն. ոմանց ոտքերը ճաթռտած, ոմանց ալ մարմնին կէսը փայտացած: Վերջապէս առաւօտը ոչ միայն լուսատու է, այլ նաեւ յուսատու. սկսաւ շարժիլ մեռելակերպ մանաւանդ թէ դերեզմանակերպ բանակը թմրած ու ճերմկցած: Բայց շատերը հազիւ քանի մը քայլափոխ ըրած, գետին կը գլորէին, բռնուած

նոր հիւանդութեամբ մը զոր պոլիմիա կը կոչէին, հետեւանք անօթութեան ու տկարութեան, որուն դեղն էր կերակուր ու տաքութիւն, զոր հազիւ նոյն իրիկունը կրցան գտնել եւ այն ոչ ամէնքը:

Քիրիսոփ իր յառաջապահ գունդով հասաւ գիւղ մը, որուն պատի քովի աղբիւրէ մը ջուր կ'առնէին աղջիկներ. զանոնք խաբելով ըսին որ նախարարին կու գային պարսից թագաւորէն ղրկուած եւ մտան գիւղը հանգչելու: Իսկ մեր խղճալի մեղուն այն օրն ալ շատ չարչարուեցաւ իր վերջապահ գունդովը. շատերը թողուց ձիւնի վրայ, որոնք մեռան կամ ցուրտէ եւ հիւանդութենէ, կամ զարնուած թշնամիներէ, որոնք կը յափըշտակէին խեղճերուն ողջ մնացած գրաստներն ալ: Վերջապէս առաջապահները հեռուէն տեսնելով սեւ գետին մը կարծեցին ձիւնը հալած ու հոն վազեցին. գտան իրօք շոգելից ջերմուկ մը որ ի հարկէ կը հալեցնէր քովի ձիւնը եւ երեւան կը հանէր հողը: Հաւանօրէն այս ջերմուկը ըլլայ Բասենի դաշտին հարաւակողմի լեռներուն վրայ, ուր իջեւանեցան Յոյները. (կը թուի Դեղթափ եւ Ջերմէ՞ լեռներու ծործորը): Տեսնելուն պէս տաքը՝ ցրտահար ու անօթի գունդը փռուեցաւ ջուրին եզերքը. Քսենոփոն որ լաւ գիտէր անոր վնասը, ամէն հնարք բանեցուց, յորդորեց, վախցուց, սպառնացաւ բայց չկրցաւ հեռացնել շատերը, որոնք՝ «Սպաննելու ալ ըլլաս անկից չենք շարժիր» ըսին ու նստան:

Եւ ահա մեր նախնի հայրերուն չարաճիճի լաճերը եւ պարսիկներ սկսան ձիւնի տեղ անոնց վրայ նետ թափել, այն ատեն կարողները յուսահատաբար ելան վազեցին անոնց վրայ. իսկ տկարները միայն զէնքերնին զարնելով վահաններուն վրայ կը ջանային վախ ձգել:

Այս փորձը ազդու եղաւ Քսենոփոնի խրատներէն աւելի. սկսան շարժիլ ու առաջ երթալ. քիչ մը որ առաջ գացին՝ հանդիպեցան իրենցմէ առաջ հասնող գունդի մը, որ հոն փռուեր ու ծածկուեր էր վերարկուներու տակ: Ասոնք ալ քաջալերելով եւ բոլորովին տկարները ուրիշներուն թեւով քշելով կամ կրելով, ուղղեցին զանոնք դէպի գիւղերը: Նոյն միջոցին հասաւ

Քիրիսոփէն ալ մարդ մը, առաջնորդեց եւ հասան իրենք ալ ու մտան յարկին տակ այլ եւ այլ գիւղերու մէջ:

Է

Քսենոփոնի վիճակուած գիւղին վրայ յարձակեցան Յոյն կտրիճներ առաջնորդութեամբ Պոլիկրատ Աթենացիի մը եւ բռնեցին գիւղի գլխաւորը (որ հիմա Մէլիք կամ Ռէս կը կոչուի) եւ անոր նոր հարս աղջիկը՝ որուն փեսան գացեր էր որսի. գրաւեցին նաեւ քանի մը լաւ ձի զոր Հայերը իբր հարկ տալու համար կը բուծանէին: Քսենոփոն քաջալերելով գիւղապետը, փարատեց վախը. նա ալ պատուէր տուաւ որ սիրով ընդունին այս անծանօթ հիւրերը: Ութ օր բարեկենդան մ'ընել տուին հողերու տակ ծածկուած ու տաքուկ տուներուն մէջ, ուր բացի Թոնիրներէն՝ կենդանի վառարան էին անասունները: Հոն առատ ու զանազան մսեղէն կերակուրներու հետ գտան նաեւ ընդեղէններ ու պատուական գարեջուր ու գինի գետնաթաղ կարասներու մէջ. ուզողը կ'երթար կը մտցնէր եղէգ մը ու ծծելով կը խմէր:

Այս բարեկենդանին Յոյներու ալ զուարճութիւնն էին մեր հայ մանչերը. անոնց նորատեսակ հագուստը, մնչկատակ ձեւերը, նշանացի խօսիլը, ծառայելու ատեն հաստ ու բարակ շարժումները, շատ ծիծաղելու պատճառ եղան Եւրիպիդէսի եւ Արիստոփանի թատրոններուն առաջին անգամ ականատես եղող Հելլեններուն:

Շաբաթ մը հանգչելէ վերջ Քսենոփոն շատ շնորհակալութեամբ գիւղապետին ընծայ ըրաւ ծեր ձի մը որ զոհէ արեւուն — դեռ արեւապաշտ էր այն ատենուան Բասենցի կամ Թէքմանցի Ռէս՝ մեր պապը — տուաւ ուրիշ ընծաներ ալ. բայց ինքն ալ առաւ երկու լաւ մըտրուկ, մէյմէկ հատ՛ ալ տուաւ իր սպաներուն: Ասոնք քուռակներն էին այն անուանի հայկական ձիերու որ տարուէ տարի ընծայ կ'երթային պարսից Թագաւորին 20·000ի չափ եւ աւելի. պզտիկ էին քան պարսիկ ձիերը, բայց աշխոյժ ու քալուկ: Հայ գիւղապետը սորվեցուց Յոյներու, որ ձիերու ոտքերուն տակ քսակ մը կապելու

է որ կարենան ձիւնի վրայ քալել․ եթէ առաջուց գիտնային այս բանը մեր նրբամիտ Աթենացիները, թերեւս այնչափ կորուստ չէին ըներ լեռներուն վրայ։ Այս բարի խրատին փոխարէն Քիրիսոփ անգութ սպարտացի զօրավարը երեք օր ճամբայ ընելէն վերջ անիրաւ տեղը կասկածելով որ գիւղապետը (զոր իրենց առաջնորդ առեր էին) կամաւ անչէն տեղերէ կը տանի, յանդիմանեց եւ ծեծել տուաւ․ որուն համար Քսենոփոն գժտեցաւ Քիրիսոփի հետ, մանաւանդ որ գիւղապետն ալ գիշերանց փախաւ ու դարձաւ իր տեղը․ բայց Յունաց քով մնաց իր մէկ որդին որ հոն էր եւ յետոյ յօժարութեամբ գնաց անոնց հետ Յունաստան։

Եօթն օր թափառեցան Բասենի ընդարձակ դաշտերուն մէջ, մինչեւ որ հասան Երասխ գետը, զոր Քսենոփոն Փասիս կը կոչէ Բասենի անունով․ հոս ալ չորս օր կանգ առին գիւղերու մէջ․ յետոյ ելան ու անցան գետը Հաւնունիքի եւ Վանանդի սահմաններուն վրայ, Տայքի եւ արեւմտեան Գուգարքի միջեւ։ Այս կողմերը կային քաջ լեռնականներ, որոնք բռնելով անցքերը՝ հակառակ կեցան Յոյներու․ բայց ասոնք գիշերանց զոհ ընելով առտուն իջան լեռներէն․ մտան Տայքի մացառոտ ու ժայռոտ երկիրը, ուր շատ դժուարաւ կրնային առաջ երթալ, մանաւանդ որ թշնամիներն ալ անդադար լեռներէն քար ու նետ կը տեղային վրանին․ անոնց վրայ անօթութիւնն ալ կը տանջէր Յոյները, մինչեւ որ հասան գիւղերու եւ կրցան պաշար հոգալ։

Ապա դէպի արեւմուտք քալելով չորս օրէն հասան ընդարձակ ամուր տեղ մը (հաւանօրէն Տայքի մէջ), առանց շէնքերու, գուցէ վաճառատեղ մըն էր, ուր կային այրեր եւ կիներ եւ շատ անասուն։ Յոյները յարձակեցան այդ ամրափակ տեղւոյն վրայ, սակայն վրանին քարէ մեծ կարկուտ մը տեղաց պաշարուած հայերէ, որով յոյները բռնադատուեցան ետ քաշուիլ։ Սակայն քաջալերուած Քսենոփոնէ կրկին յարձակելով մտան ներս։

Հոս սարսափելի տեսարան մը բացուեցաւ։ Տայեցիները անճրկած եւ յուսահատ, բայց չուզելով վատօրէն օտարներուն ձեռքն իյնալ, կրցողը փախցուցին։ Կիները

կատղած եւ մազերնին հովին տուած փոխանակ քարի՝ իրենց փոքր զաւակները օդին մէջ պարսելով վիհերու մէջ կը նետէին, անոնց ետեւէն իրենք զիրենք ալ գահավիժելով: Այրերն ալ անոնց հետեւելով սկսան նոյնը կատարել. յոյն մը, որ անոնց գլխաւորներէն մէկը բռնել կ'ուզէր, հետը միասին վիհին մէջ գլորելով ջախջախուեցաւ: Հազիւ կրցան մէկ քանի հոգի բռնել. բայց շատ անասուն գտան, որ իրենց օգտակար եղան երբ Խաղտիք մտան:

Խաղտեցիները տայեցիներէն աւելի յանդուգն եւ բուռն էին, լաւ ալ սպառազինուած. Սպարտացիներուն նման կարճ թուրեր ունէին, որոնք Յոյներու քանի մը գլուխներ ձգեցին իրենց ափը. իսկ միասայր նիզակնին տասնըհինգ կանգուն երկայն էր ինչպէս Կորդուացիներու տէգերը: Անվախ առաջ կու գային, պարելով երգելով թշնամիներու դէմ գուպարելու, կամ պահուըտած իրենց ամուր գիւղերուն մէջ յանկարծակի կ'ելլէին. իսկ եթէ հալածուէին Յոյներէն՝ կ'երթային աւելի ամուր տեղեր ուր ապահովեր էին իրենց պաշարը:

Յոյները շատ զգուշութեամբ եւ ոչ անվտանգ խոյս տալով անոնց սահմաններէն, հասան գետ մը շուրջ 400 ոտք լայն, զոր Քսենոփոն կը կոչէ Արբասոս, Դիոդոր Արբակ, այժմ այլազգիներէ Արբա—սույու անուանուած, որ է մեր Ախուրեան գետը:

Ը

Այս գետը անցնելով, Յոյները մտան Սկիւթեներու դաշտը... հաւանաբար Կարնոյ դաշտը, որ հին ատեն չի յիշուիր մեր պատմութեան մէջ ու թերեւս ունէր ուրիշ անուն մը: Երեք օր քալելով այս դաշտին մէջ հասան մեծ ու բազմամարդ քաղաք մը Գիւմնիաս կամ Գումնասիա անունով:... Այս գլխաւոր տեղւոյ դիրքն ալ դեռ վճռի տակ է. բայց Կարնոյ, Սպերի եւ Բաբերդի մէջտեղերը ըլլալը շատ հաւանական է:

Գիմնիասի իշխանը մարդ ղրկեց Յոյներու, խոստացաւ զանոնք անվնաս հասցնելու իր թշնամիներուն

երկիրը՝ պայմանով որ անոնք ալ այրեն ու աւերեն այդ թշնամի երկիրը. տուաւ առաջնորդ մըն ալ, որ խոստացաւ հինգ օրէն ցուցնել Յոյներուն իրենց ցանկալի ծովը:

Երկու կողմէն ալ խոստումնին կատարեցին: Յոյները այրեցին ու աւեր դարձուցին անցած տեղերնին, հալածեցին իրենց ետեւէն ինկած այդ վայրերուն բնակիչները. իբր յաղթանակի աւար առին անոնց ուռենիէ հիւսուած վահանները, զոր ուրախութեամբ կը կոտրէր իրենց առաջնորդը. սա վերջապէս հասցուց զիրենք սրբազան լեռ մը՝ ինչպէս կ'ըսեն Յոյները եւ կ'անուանեն Թեքէս, կամ Թեքիոն:

Յոյները գոհութեամբ առատապէս վարձատրեցին առաջնորդնին թէ՛ դրամով եւ թէ զգեստով. բայց նա աւելի փափաքեցաւ ու առաւ անոնցմէ բազմաթիւ մատանիներ ու դարձաւ:

Այնքան մեծ ու անպատմելի եղաւ Յոյներու ուրախութիւնը տեսնելով հեռուէն իրենց սեպհական որրան աղի ջուրերուն համատարած մակերեսը, եւ այնքան մեծաձայն ծո՛վ ծո՛վ կը գոռային, որ մօտակայ գրաստները կը խրտչէին ու կը շփոթէին: Վերջապահ գունդը եւ հեռու գտնուողները համարեցան թէ թշնամիներէ պաշարուած ըլլան ու զէնքի դիմեցին: Բայց երբ իրենց առջեւը տեսան ոչ թէ հակառակող, այլ աւետաբերներ, կէս հաւատալով՝ կէս թերահաւատ վազեցին լեռն ի վեր, իրենք ալ տեսան ծովը. զօրավար ու զինուոր ամէնքը զիրար գրկեցին, շատեր ուրախութեան արցունք թափեցին երկար ատեն:...

Այսպէս եկան մեր հայրենի սահմաններէն: Պէտք է երթաք բարով ըսենք անոնց, Հայկակ, մերազգի առաջնորդին հետ ցուցնելով մօտաւոր գիւղը եւ Մակրոն ազգին երկիրը եւ ճամբան, ուր հասան Յոյները երեք օր իջնելով թփոտ ու մացառոտ բլուրներէ. անկէ երեք օրէն մտան Կողքիս, ու քանի մը օրէն հասան Տրապիզոն, իրենց ազգակից գաղթականներու մէջ՝ տարիէ մը ի վեր հեռացած ու փափաքուած ծովուն ափը: Հոն Պոնտոսի

մեծ քաղաքին մէջ ամիս մը հանգչելէ ու բարեկենդան ընելէ վերջ մտան նաւ․ նաւելով Սինոպ եւ ուրիշ ծովեզերեայ քաղաքներ, քիչ մըն ալ քալելով ցամաքէն, միասին յետին իջեւանը ըրին Տրիւպոլիս՝ այսինքն Սկիւտար, օգոստոսի սկիզբը, եւ անկից ցրուեցան իրարմէ, Կիւրոսի հետ ճամբայ ելլելէն տարի ու կէս յետոյ։

ՎԵՐՋԱԲԱՆ ԱՌ ՀԱՅԿԱԿ

Ահա վերջին խարոյկն է որ կու մխայ մեր հայրենական հսկմանց վառարանին անկիւնը, ո՛վ Հայկակ. եւ այս ճաթռտող ու վառվռուն մախրիքս՝ վաղը առտու պիտի դառնին ցուրտ մոխիրք. եւ այնպէս մնան, մինչեւ որ տարւոյն երեք եղանակներն ալ դառնան լրանան, եւ նորէն գայ չորրորդն: Եւ երբ նորէն դառնայ գայ այս եղանակս, արդեօք մենք ալ նորէն պիտի գըտնե՞նք զիրար՝ մեր վառարանին քով:...

Ահա դարնանաբեր լուսնին նորարծարծ ճառագայթներն՝ պատուհանաց ապակիներէն ներս ցայտելով, կու հրաւիրեն զմեզ բանալ փականքը, ելնել դուրս, տեսնել նորէն զբնութիւն: Բնութի՛ւն նորոգեալ, իբրեւ իր ստեղծմանը առաւօտուն, իբրեւ առաջին իրիկունը, յորում նոր վառած լուսնին ճաճանչից տակ՝ կու հանդչէր խաղաղիկ, ինչպէս սպիտակազգեստ մօր մը շղարշից մէջ՝ անդրանիկն անուշաքուն:...

Այլ մինչդեռ հոս այսպէս պայծառ ծագէ եւ ծիծաղի լուսնակս, միթէ երկրիս ուրիշ կողմեր ալ չե՞ն թաղուած թաթղուած մթութեան մէջ: Միթէ երկրիս քրոջ՝ ծիածաւալ ծովուն ծուփ ծուփ ծոցերուն մէջ՝ չկա՞ն ալէկոծ նաւեր՝ որ անդունդէ անդունդ սահելով՝ գոնէ ինկնելու վհին յատակը տեսնելու համար՝ աստղիկ մը լուսիկ մը կու մուրան վերէն, եւ չեն տեսներ:

Այսպէս է կենաց ընթացքն. երբեմն լոյս եւ երբեմն մութ. եւ միշտ հարկ է երթալ, ինչուան որ հասնինք արարչադիր կէտը: — Սակայն ով որ զերկիրս յատակ մը կու ճանչնայ այն տաճարին՝ որոյ վերնայարկն է երկին, միշտ անխռով կ'երթայ, խաղաղ կ'ապրի:

Քանի որ սրտի սխնակն չիտակ է, եւ հոգւոյն կարմիր կանթեղն վառ է, յաջող է մարդուս:

Մեր խարոյկն կու մարի. լուսնակն ալ կու ծածկի կու մաշի: Սիրալիր սիրտն անսպառ է: Անմահութեան ակնկալու հոգին՝ երջանիկ է:

Հաւատարիմն Աստուծոյ եւ իր անձին՝ հաւատարիմ է եւ հայրենեաց: Անհաւատարիմն հայրենեաց՝ չէ հաւատարիմ եւ իր հոգւոյն եւ ոչ երկնից: — Ամենէն սուրբ եւ ազնիւ գործ եւ աշխատանք երկրիս վրայ՝ երկնից եւ հայրենեաց համար եղածներն են: Թէպէտ եւ զանազան են հասակք եւ վիճակք, այլ ամենքն ալ ըստ չափու եւ ըստ վիճակի իւրեանց՝ պարտական են երկնից եւ հայրենեաց:....

Ահա կու հնչէ հասարակ դիշերուան պահն:... Մեր միայնախօսութեանց ժամերն անցան. կու սկսին ժամք գործոց եւ աշխատութեանց: Վաղն, նոր օր, նոր գարուն, ի նոր կեանս կու հրաւիրէ զքեզ, Հայկակ:

Նորաբողբոջ բնութեան մէջ բացուած՝ նոր կոկոն մարդկութեան, ծաղիկ Հայութեան, առոյգ հասակաւ ձեւացեալ, արդ կու վայլէ որ ձեւանաս քաղաքական կենօք. վիճակ մը ընտրելով, եւ գործ մը կատարելով յերկրի, յօգուտ ընտանեաց եւ հայրենեաց, եւ հաճոյ երկնից:

Հարկ է որ մնաս բարով ըսենք իրարու, անմոռաց պահելով մեր հայրենեաց Յուշիկքը: Առնում ես իմ հասակիս ցուպը, եւ իջնեմ բլրէս վար. առնուս դու ալ հասակիդ յարմար աշխատութեան գործիդ, օրհնել տաս երկնից, եւ ելնես դէպ ի վեր, ի բլուրն կենաց: — Արդ սուրբ հոգիք նախնեաց մերոց՝ քեզ բարեխօս եւ պաշտպան. հայրենեաց շաւիղն՝ անշեղ ըլլայ քու վիճակիդ ճամբան. բաղդդ՝ յերկրէս յերկինք հանի անխափան:

Սակայն ինչ ալ որ ըլլայ քու վիճակդ կամ գործդ, յիշէ Հայկակ, որ գործն՝ իրմով չէ՛ ազնիւ կամ մեծ, այլ ընողն է որ կ'ազնուացնէ կու սրբացընէ գործը: — Առանց գործողի՝ գործք մեռեալ սոսկ անուն մ'են.

մարդս՝ զանունը բան կ'ընէ, բանը գործ, գործը՝ կենդանութիւն եւ զկենդանութիւնն՝ անմահութիւն:

Յաջողութիւնն շատ հեղ երկնից շնորհք մ'է. բայց առանց երկրիս վրայ աշխատելու՝ վերէն յաջողութիւն չիջներ: Մանաւանդ թէ յաջողութիւնն պատրաստ է երբեւ զարեւ եւ զանձրեւ. բայց եթէ ագարակն սերմանուած չէ՝ ի՞նչ բուսցընեն երկնից շողն ու ցօղն:

Մարդս փոքրիկ արարած մ'է, բայց ոտքերն երկրիս ամէն կողմն ալ կրնան կոխել. երկու ձեռքովը կրնայ ծայրէ ի ծայր աշխարհակալել. սրտին՝ պզտիկ կու գայ տիեզերաց սահմանն. միտքն՝ անսահմանութեան մէջ ճամբայ կու բանայ. հոգին՝ կու տիրէ երկնից. սէրն՝ կու հասնի Արարչին առջեւ, եւ կ'ըսէ. Ահաւասիկ եմ:

Փոքրիկ արարածն այն մարդ՝ մեծ աշխարհք մ'ալ է ինքնին. վասն զի Աստուծոյ դաստակերտ է, Աստուծոյ պատկեր է, թէեւ աղաւաղեալ. եւ ունի սկզբնատըպին զօրութիւնը:

Արարչագործ մատանց բարձրագոյն կերտուածքն՝ չեն Այրարատեան կատարքն կամ գագաթն Եմաւոնի, այլ ուսերուդ վերեւ կանգնած իմաստից տաճար՝ գըլուխդ է. բա՛րձր եւ բարակ բանուած: Չկայ ծաղիկ արժանաւոր այդոր պսակ ըլլալու. ոչ ոսկին եւ արծաթ՝ որ հողէ կ'ելնեն, ոչ ծիրանի ծովերէ խլպած բուստ եւ մարգարիտք: Ո՛հ. գեղեցիկք են մայիսի առաւօտուն ցօղակաթ վարդակարմիր փնջիկքն այլ՝ դալար ճակտի մը բոլորած. սակայն շատ աւելի պայծառ է ամօթղածութեամբ խայծեալ երեսն. եւ աւելի ազնիւ՝ անոր վրայ շարուած աշխատութեան կայլակներն:

Կենաց կարեւոր եւ վայելուչ պիտոյքը լեցնելէն աւելորդ երկրաւոր շահք եւ վաստակք՝ անարդ եւ անիրաւ են այնպիսի գլխոյ մը, որ երկնից եւ հայրենեաց մաքուր իմաստներովը լցուած է:

Եթէ քաղաքական կեանք օրինաւոր են ի վերայ երկրի, անհրաժեշտ պարտք են եւ հայրենեաց ջանքն:

Լալով կու ծնանիմք, խաղով կու մեծնամք. աշխատութեամբ պէտք է մարդ ըլլանք. մէկ ձեռքով մե-

ղի, մէկ ձեռքով մեզի նմանեաց օգնեմք· սիրով կենակցինք, պատուով ապրինք, յուսով ծերանամք, գոհութեամբ մեռնինք· սրբութեամբ աւանդենք փչողին՝ մեր շունչը· թաղուինք օրհնութեամբ· մնամք ի հայրենիս՝ հայրենեաց չափ, եւ յերկինս՝ Աստուծոյ չափ։...

Ահա ազգք եւ ազինք, մեզի մօտ եւ հեռի, Հայկակ, ամենքն զբաղած են իրենց հայրենի ագարակը շէնցնելու· եւ անդրանիկն ազգաց՝ մեր ազգն՝ կրնա՛յ ըլլալ յետամնաց։... Մարդ, սիրտ ունող մարդ՝ չի կրնար լսել զայս՝ առանց սոսկալու, թող թէ Հայ մարդ։

Ա՛ռ եւ դու ուրեմն, ո՛վ Հայկակ, քու վիճակիդ յարմար աշխատութեան գործիդ, վերցուր յերկինք, օրհնել տուր· եւ աշխատէ։ Աշխատէ յերկրի, միտքդ յերկինս, սիրտդ հայրենեացդ վրայ։

Առանց երկնից օրհնութեան՝ չի յաջողիր գործ հայրենեաց ի վերայ երկրի։ Զոր երկինք չօրհներ, ի զուր օրհնեն եւ հայրենիք· եւ զոր չեն օրհներ հայրենիք՝ նա չօրհնուիր եւ յերկնից։

Կու բուսնի եւ սերմն ատելութեան, կու ծածկէ դաշտեր· սպասէ, եւ կու տեսնես փուշ եւ տատասկ։

Սիրոյ սերմիկն՝ թէ եւ կորդացեալ երկրի մ՚աւանդուի, անխոնջ եւ ամուր արօրին տակ, քրտնաջան մշակին համբերութեամբ, վերջապէս կու ծլի, ծաղկի, պտղաբերէ եւ սնուցանէ։

Եւ մշակն մշակաց, որուն ագարակն է բոլոր աշխարհս, պատուիրեց մաճակալին[1], շիտակն գծել ու քըշել, եւ ետեւ չնայիլ· երթալ յառաջ, եւ շիտակ երթալ։ Ո՛հ· երթալ եւ լալով, եթէ հարկ է, երթալ եւ ցանել· կու հասնի օրն ալ խնտալով հնձելու, որաներով շալկած, ծաղիկներով պսակուած դառնալու[2]։

Ճշմարիտ հայրենասիրութիւնն չէ ասուպ կամ փայլակ մը յանկարծ երեւցող եւ անցնող· ոչ հուր մոլի

---

1 Ղուկաս, Թ, 62։

2 Սաղմոս ՃԻԵ, 6։

եւ Թափառիկ, եւ ոչ կայծակն անկուշտ այրող լափող· այլ հանդարտ ջերմութիւն մը, յստակ լուսով, անըստգիւտ խղճով:...

Ո՛վ անձնուրաց ոգի, բարեխնդիր հայրենասիրութիւն. դու պատրաստէ, վառէ սրբէ զսիրտ Հայկակայ: Քեզմով վառուած սիրտն՝ անխայթ եւ անմուխ լոյս կ՚արձակէ. եւ եթէ խարկի մրկի սիրտն, եւ անցնի երկրաւոր մասամբն, երկնունակ մասն՝ մնայ ի վերայ հայրենեաց, որպէս հոտ մըշկի եւ կնդըրկի:

Եւ շատ սեղաններ, շատ տապաններ, շատ քարեր ու հողեր կան ի Հայաստան, ուսկից դարէ դար եւ անդադար կու ծխէ հոտն անուշութեան, հոտն հայրենեաց. զոր չեն կրնար ջնջել ոչ զէնք եւ ոչ քէնք:

Վասն զի մեր առաքինի եւ ճշմարիտ, ընկերասէր, ազգասէր որդեսէր եւ հայրենասէր նախնիքն, այն երկրին վրայ իրենց պարկեշտ նշխարքը թողլով, անմահութեան շնչով վերէն անոր վրայ միշտ կու շնչեն եւ կու շըշընջեն:

Շնչեցէ՛ք ո՛վ շունչք մտաբացք, սրտարծարծք, հոգեվառք. շնչեցէ՛ք հոգիք Գրիգորեանց, Ներսիսեանց, Սահակեանց, Մովսիսեանց, Ղեւոնդեանց, Վարդանանց, Վահանանց, Սմբատաց, Աշոտոց, Լեւոնեանց եւ Հեթմեանց. սո՛ւրբ Թագաւորք, հայրապետք, վարիչք եւ վարդապետք Հայոց, շնչեցէ՛ք յերկնից յերկիր: Խառնուի ձեր երկնաւոր շունչն՝ յերկրաւոր շունչ Հայկակայ. որ երբ հասնի աւանդելու իր վերջին շունչն ալ՝ եթէ հանդարտ ու հեզիկ, եւ եթէ հրահատ ու հառաչաձայն. հաւասարապէս խառնուի՛ ձերիններուն հետ:

Եւ երբ իր օրական եւ տարեկան շրջաններուն պէս՝ երկիրս իր բազմադարեան շրջանն ալ աւարտելով՝ դադրի եւ կոտրի, եւ նոր երկրի մը հրաւիրակ փողն հնչէ, այս հին լուծեալ եւ լքեալ երկրիս վերջին արձագանգաց միջէն՝ վերջնագոյն արձագանգ մ՚ալ ըլլայ քուկդ, սուրբ սէ՛ր հայրենեաց:....

Եւ, ո՛հ, թէ այն խորին եւ լռին արձագանգաց՝ նուաղ վանդիւն մ՚ըլլա՛ր այս իմ քեզի նուիրածս, Հայկակ, ՅՈՒՇԻԿՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ՀԱՅՈՑ:

ՑԱՆԿ

	էջ
Յառաջաբանի տեղ	5
Նախաբան առ Հայկակ	7
Ս. Թէոդոր Սալահունի	21
Կարմիրն Վարդան	39
Վահան Գողթնացի	59
Խուլ Խաչիկ	102
Ջալիլ	123
Ատտիկեան Մեղուն Հայոց ձիւնեղէն լեռներուն վրայ	140
Վերջաբան առ Հայկակ	161

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0594803

[Ց2]
[1100 գր]
A II/88785

«ԳՐԱԿԱՆ ՑՈԼՔԵՐ»

ՇԱՐՔ ԱՐԴԻ ԴԱՍԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐՈՒ

1. Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ — Հայրունի
3. Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ — Յուշիկք հայրենեաց հայոց
4. Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ — Նշենիին տակ
5. ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ — Սարսուռներ - Ցեղին Սիրտը
6. ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ — Հեթանոս երգեր - Հացին երգը
7. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ — Երգեր - Քառեակներ - Լեգենդներ
8. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ — Ժողովրդական երգեր (Պօէմներ)
9. ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ — Տաղեր - Նամակներ
10. ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ — Ցայգալոյս